Médiatudományi

Könyvek

Sorozatszerkesztő:

Koltay András és Klestenitz Tibor

MÉDIATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 2018

Szerkesztette:

Klestenitz Tibor és Paál Vince

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2018

A könyv az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának
és az NMHH Médiatudományi Intézetének szakmai együttműködésével készült.

ISBN 978-963-416-154-7
ISSN 2064-5597

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító és tipográfia: Böhm Gergely
Tördelés: Hudecz Andrea
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Előszó

A kötetünkben közölt tanulmányok – amelyek közül néhány korábban előadásként is elhangzott az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatörténeti Kutatócsoportjának konferenciáin – sokféle témát érintenek, ám közös bennük a változásokhoz való alkalmazkodás motívuma. A 19. század végétől a magyar társadalom életében is egyre jelentősebb szerepet játszott a hatalmas fejlődésen átmenő tömegsajtó, amely folyamatos kísérletezésre ösztönözte a közélet különböző szereplőit, hogy megkíséreljék saját érdekeik szolgálatába állítani az új tömegkommunikációs eszközöket.

Az első tanulmányok a dualizmus korszakát vizsgálják. A céltudatos médiahasználat egyik rendkívül érdekes példája a világhírnevet élvező Szamosi Elza operaénekesnő karrierépítése, amelyet Szabó Ferenc János tanulmánya rekonstruál. Szamosi számos eszközt vetett be annak érdekében, hogy érdekessé tegye saját személyét a tömegsajtó számára, tudatosan alkalmazta például fényképeit, hangfelvételeit, a férjével kapcsolatos magánéleti botrányait, és jól kiszámította interjúinak lehetséges hatásait is. Karrierje csúcsán pedig egyfajta szerepcsere következett be: ekkor már nem a média vitte a hírét az énekesnőnek, hanem az énekesnő neve vált reklámhordozó médiummá. Klestenitz Tibor tanulmánya azt az alkalmazkodási folyamatot mutatja be, amelynek során a frissen létrejövő katolikus politikai szervezet, a Néppárt egyik regionális lapja, az *Esztergom* megtalálta szerepét a helyi médiakörnyezetben. A megyeszékhelyként és egyházi központként jelentős, de országos szinten csekély súlyú város katolikus lapja híradásaiban ügyesen ötvözte a regionális és az országos ügyeket, illetve a Néppárt politikájának képviseletét, ami hozzájárult ahhoz, hogy hosszabb távon is életképesnek bizonyult. 1914-ben a társadalomnak ismét egy új jelenséggel, a világháborús tömegpropagandával kellett megismerkednie. Takács Róbert ennek hatásmechanizmusait tárja fel a *Borsszem Jankó* című élclap elemzésének segítségével: a propaganda egyik fő feladatát az ellenségképzés jelentette, amihez a humor eszközei igen hatékony segítséget jelentettek. A *Borsszem Jankó* nem csupán az ellenséges népeket és politikusokat vette célkeresztjébe, de rendszeresen foglalkozott a „belső ellenségekkel", például a nemzetiségekkel vagy a kor gazdasági ügyeskedőivel.

Következő három tanulmányunk a Horthy-korszakkal foglalkozik. Az 1920-ban megválasztott Nemzetgyűlés politikusainak sajátos viszonyok között kellett dolgozniuk, hiszen a háború véget ért ugyan, ám az ellenforradalmi kormányok továbbra is fenntartották az eredetileg csak a hadiállapot idejére szánt cenzúra működését. Paál Vince tanulmánya azt elemzi, hogy 1920–1921-ben a Nemzetgyűlés különböző politikai csoportokhoz tartozó tagjai hogyan viszonyultak ehhez, milyen kifogásokat fogalmaztak meg a rendszerrel szemben,

milyen érvekkel kívánták igazolni, megreformálni vagy éppen megszüntetni azt. Bajcsy-Zsilinszky Endre számára különösen sűrű időszakot jelentett az 1931 nyarától 1935 tavaszáig tartó időszak, hiszen egyszerre tevékenykedett újságíróként, főszerkesztőként, egy neves napilap „külső cikkírójaként", valamint pártvezérként és országgyűlési képviselőként, miközben ideológusi-kritikusi ambícióit sem hanyagolta el. Bartha Ákos ennek a korszaknak az eseményeit veszi górcső alá, megmutatva, hogy a politikus hogyan igyekezett összehangolni a különböző szerepeiből adódó feladatokat. Az első világháború egyik fontos következménye a vezérkultuszok európai elterjedése volt, amelyek egymásra is komoly hatást gyakoroltak. Turbucz Dávid azt vizsgálja, hogy a Lengyelországot irányító Józef Piłsudski 1935. május 12-én bekövetkezett halálával és temetésével hogyan foglalkozott a magyar sajtó. A méltatások sokszor egyoldalú, túlzó és több esetben valótlan állításokat tartalmaztak, azonban lényegében megegyeztek a hivatalos lengyelországi értékeléssel. Ez arra mutat, hogy a Piłsudski-kultusz hazáján kívül is hatott, másrészt arra is következtetni enged, hogy a magyarországi vezérkultusz terjesztői a külföldi politikus példáját is felhasználták saját céljaik érdekében.

Kötetünket Sz. Nagy Gábor tanulmánya zárja, aki azt az alternatív valóságot rajzolja elénk, amelyet a második világháborút követő koalíciós években a baloldali sajtó a katolikus egyház ábrázolása során igyekezett felépíteni. Az elemzés számos példát vonultat fel az ekkoriban alkalmazott manipulációs technikák működésére, valamint számba veszi az antiklerikális támadások tematikai súlypontjait.

A szerkesztők

Szamosi Elza – egy operaénekes sztár a századforduló médiaközegében

Szabó Ferenc János*

Szamosi Elza (1881–1924) az első világháborút megelőző két évtized egyik legkülönlegesebb magyar operaénekese volt.[1] Rövid, de annál sikeresebb karrierje alapvetően két repertoárra épült. Egzotikus, csábító nőalakok, 19. század végi *femme fatale*-ok – Carmen, Delila, Sába királynője stb. – kiváló megformálója volt, ugyanakkor Giacomo Puccini operáinak magyarországi bemutatóin aratott sikereivel nemcsak a magyar, de a nemzetközi operaéletbe is beírta a nevét: a *Madama Butterfly* 1906. májusi budapesti premierje után a zeneszerző ajánlására szerződtette őt Henry W. Savage amerikai impresszárió, akinek társulatával Szamosi Elza énekelte elsőként Pillangókisasszony szerepét Észak-Amerikában.

1881-ben született, már a világvárossá fejlődő Budapesten szocializálódott. Nagypolgári asszimilálódott zsidó családban nőtt fel, tizenéves korának szerves részét képezte a fővárosi sajtótermékek számának hatalmas növekedése,[2] vagy a technikai médiumok – fénykép, fonográf, gramofon, telefon-hírmondó – elterjedése és mindennapossá válása.[3] Az énekesnő karrierjének felívelését alapvetően befolyásolta az őt körülvevő, jellegzetesen nagyvárosi médiakörnyezet, a némafilm kivételével az összes korabeli technikai médiummal kapcsolatba került, s hamarosan ő maga is elkezdett élni az új média által kínált lehetőségekkel.

* Adjunktus, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem; tudományos munkatárs, MTA BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum; a tanulmány írása idején Kodály Zoltán zenei alkotói ösztöndíjas. E-mail: szabo.ferenc.janos@btk.mta.hu, illetve szaboferencjanos@gmail.com.

1 Szamosi Elza életrajzát számos színház- és zenetörténeti lexikon közli, például: Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar szinmüvészeti lexikon. A magyar színjátszás története*. IV. köt. [Budapest], Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [1929–1931]. 169.; Kutsch, Karl Josef – Riemens, Leo: *Großes Sängerlexikon. 3. erweiterte Auflage.* Bd. 5. Bern–München, K. G. Saur, 1997. 3409. Az énekesnő részletes életrajzát lásd PhD-disszertációm első fejezetében: Szabó Ferenc János: *Szamosi Elza (1881–1924) művészete*. PhD-disszertáció. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2018.

2 Buzinkay Géza (szerk.): *Hírharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia 1780–1956*. Budapest, Corvina, 2009. 19.

3 A technikai médiumok elterjedéséről és a művészetre gyakorolt hatásáról lásd: Peternák Miklós: Szellem az anyagban – az érzéki világ kiterjesztése és a technikai médiumok. 1. rész. *Balkon*, 2015/5. 14–22. 2. rész: Világkiállítások. Mit jelent kiállítani? *Balkon*, 2015/6. 26–30. 3. rész: Látni a láthatatlant: látható semmi – láthatatlan valami, *Balkon*, 2015/7–8. 26–30. 4. rész: Coda: Csontváry, Moholy-Nagy, a technikai médiumok. *Balkon*, 2015/9. 20–23. Lásd továbbá: Kittler, Friedrich: *Gramophon Film Typewriter*. Berlin, Brinkmann & Bose, 1986. Angol nyelven: *Gramophone, Film, Typewriter*. Ford.: Winthrop-Young, Geoffrey – Wutz Michael. Stanford, Stanford University Press, 1999.

A 19. és 20. század fordulóján egy énekművész neve és szakmai működése normál esetben főleg az előadásairól megjelent újságkritikákban kerül kapcsolatba a médiával. Ezeken felül egy operaénekes rendszerint akkor juthat médiaszerepléshez, ha olyannyira népszerű sztár, hogy interjúkat kérnek tőle, hanglemezre rögzítik énekhangját vagy arcképét sokszorosítva terjesztik, illetve ha valamilyen botrány – szerződésszegés vagy primadonna-háború – fűződik a nevéhez. Szamosi Elza esetében – annak ellenére, hogy karrierje igen rövid időtartamú volt – mindegyik jelenséggel találkozhatunk. Hazai színpadi pályájának villámgyors felívelését két primadonna „legyőzése" indította,[4] a napilapok közölték az énekesnő arcképeit, később hírlapok és bulvárlapok egyaránt kértek tőle interjúkat, több különböző, ráadásul még fiatalnak számító lemezcég is szerződtette hangfelvételre, arcképe egy újonnan induló színházi hetilap első címlapképe lett, s nevével és fényképével reklámoztak különböző termékeket. Pályája utolsó szakaszában pedig rendszeresen használta a napisajtót arra, hogy a közönségnek szánt vagy az Operaház vezetőségéhez célzott üzeneteit eljuttassa. Nyilatkozataiból kitűnik, hogy felismerte a média reklámerejét, a tömegre gyakorolt hatását, s képes is volt ezzel élni. Sajátos színt ad személyiségéhez, hogy mindezt persze nőként tette, a feminizmus első hullámának éveiben.

Az egy-egy sztárral kapcsolatos primadonna-háborúk és szerződésszegések sajtóvisszhangja már a 19. században is helyet kaphatott a médiában,[5] ezek tehát régebbi jelenségnek tekinthetők. A sajtóinterjú és -nyilatkozat, fénykép, hanglemez, valamint a saját maga vagy az impresszárió részéről kezdeményezett reklámozás különféle módozatai azonban már a századfordulón megjelenő tömegmédia új és jellegzetes eszközei voltak.

Szamosi Elza a korabeli új médiával való kapcsolata három elkülönülő, és egy átmeneti szakaszra osztható. Az első szakasz az énekesnő sikereihez kapcsolódik, tehát 1910 körül ér véget. Ekkor építette fel a média – a nyomtatott, a vizuális és az audiomédiumok egyaránt – a „sztár" Szamosi Elzát. A második szakasz az énekesnő színpadi pályájának utolsó éveiben, 1911 és 1914 között jelentkezik, amikorra Szamosi már megtanulta saját céljaira fordítani a médiát, s akár az Operaház vezetőségének zsarolására is felhasználta a bulvársajtó kínálta lehetőségeket. Az első és második szakasz közti átmenet az 1908-ban készült gramofonlemezek részletesebb vizsgálatával ismerhető meg. Ekkor ugyanis még nem egyértelmű, hogy a sztárénekesnő a reklám a fiatal lemezcég számára, vagy pedig az énekesnő tekint reklámként a gramofonlemezekre. Az

4 Előbb a Népszínházban Küry Klárával, majd a Magyar Királyi Operaházban Krammer Terézzel kellett kisebb harcot vívnia, lásd: Küry Klára megvált a Népszínháztól. *Pesti Napló*, 1904. február 14. 14–15.; A Krammer-Szamosi-ügyben. *Az Ujság* 1904. december 29. A hivatkozott újságcikkek jelentős részét a Magyar Állami Operaház Emléktárának archív sajtógyűjteményében tanulmányoztam. A sajtógyűjtemény korabeli adatolása nem felel meg a mai tudományos szempontoknak, azonban forrásértéke felbecsülhetetlen, így az ott olvasott sajtókivágatokra csak a lap címével és a dátummal hivatkozom.

5 Lásd például a Nemzeti Színházzal kapcsolatos „operaháború" körülményeit: Tallián Tibor: Operaháború. In: Uő: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei.* Budapest, Balassi, 2015. 110–132.

utolsó szakaszra pedig a szerepek felcserélődése jellemző: egy idő után Szamosi maga válik médiummá, az ő neve és/vagy fényképe hitelesíti a vele reklámozott árucikk minőségét.

1. Fényképek

A fénykép a századfordulóra olyan médiummá vált, amely már alkalmasnak bizonyult arra, hogy a népszerű énekesek és énekesnők számára reprezentatív vizuális megjelenési felületet biztosítson. A századforduló énekeseiről készült, civil portrét vagy szerepképet bemutató képeslapok az adott énekes népszerűségének tanújelei. Szamosi Elzát már igen fiatalon sokat fotózták. Egyetlen lipcsei szezonjából négy képet is ismerünk, melyek közül legalább három szerepkép.[6] Rövid budapesti operetténekesi pályafutásának vizuális dokumentumai leginkább az operaházi szerződéséhez kapcsolódnak, ekkor közölte például a *Tolnai Világlapja* az énekesnő arcképét.[7] A Magyar Királyi Operaház énekesnőjeként ha nem is kiemelkedően sok, de számos fénykép készült Szamosi Elzáról. Mind beállított szerepképek, mind civil portrék, mind pedig napilapok által megrendelt és közölt színpadi fotók maradtak fenn róla. Népszerűségét jelzi, hogy már első operaházi szezonjában nagy méretű – és igen jó minőségű – szerepképet közölt róla az *Uj Idők* (1. kép).[8]

1. kép. Szamosi Elza Delila szerepében. *Uj Idők* X/52. (1904. december 25.): 639.

6 A lipcsei Stadtgeschichtliches Museumban őrzött Paul Cichorius Sammlungban három különböző Szamosi Elza-fénykép található (jelzeteik: MT/2724/2000, MT/2727/2000, valamint az azonos képet tartalmazó MT/2723/2000 és MT/2728/2000). A frankfurti Universitätsbibliothek Manskopf-gyűjteményében egy további kép található (jelzete: S36_F06110). Az Elsa Samek névhasználatból nyilvánvaló, hogy a képek 1903 novembere előtt készültek.

7 A magy. kir. Operaház. *Tolnai Világ-Lap*, 1904. szeptember 25. 1274.

8 *Uj Idők*, 1904. december 25. 639.

Portréfotói egy gyönyörű, csábító, időnként kacér tekintetű nőt ábrázolnak, rendszerint profilból vagy félprofilból. Gyakoriak az olyan oldalsó beállítások, amelyekben testalkata a valóságosnál még vékonyabbnak tűnik. Ez különösen akkor feltűnő, ha összevetjük a beállított portréfotókat az énekesnő színpadi fotóival. Utóbbiakon ugyanis jobban látható az énekesnő amúgy zömökebb testalkata, amit csak időnként tudtak sikeresen ellensúlyozni. Például a *La fanciulla del West* második felvonásában a széken ülő Környei Béla mellett Szamosi az asztalon ül, míg a harmadik felvonásról készült képen a művésznő lovon ülve, tehát a többi szereplőnél – beleértve az emelvényen álló Környeit is – magasabban látható. Talán éppen a testalkati hasonlóság okán lehetett alkalmas partnere az énekesnőnek második férje, Környei Béla. Ő ugyanis – közös képeik alapján – nem volt jelentősen magasabb Szamosinál, általában úgy tudták magasabbnak mutatni, hogy az énekesnőt leültették mellette. Balogh Rudolf a *Das Fürstenkind* előadásáról készített, a *Vasárnapi Ujságban* megjelent fotóin (2a és 2b képek) jól látható, hogy Környei csak úgy tud magasabb lenni Szamosinál, hogyha az énekesnő ül, míg Kornay Richárd – aki a beállított csoportkép tanúsága szerint jóval magasabb volt az énekesnőnél – a színpadon készült fotón kissé behajlított térddel, oldalra dőlve áll Szamosi mellett, hogy ne tűnjék fel a nagy testmagasságbeli különbség.[9]

Színpadi fotók Lehár Ferenc *Das Fürstenkind* című operettjének budapesti bemutatójáról. Balogh Rudolf felvételei
2/a kép. Ambrusné Benkő Etelka, Székelyhidy Ferenc, Hegedüs Ferenc, Szamosi Elza és Kornay Richárd. *Vasárnapi Ujság* LVIII/1. (1911. január 1.): 10.

9 A képeket lásd: *Vasárnapi Ujság*, 1911. január 1. 10. A képekhez kapcsolódó kritika: Kereszty István: A herczegkisasszony. *Vasárnapi Ujság*, 1911. január 1. 9. Hasonló beállításokat láthatunk Környei és Szamosi közt a *Tess* bemutatója alkalmából készült fotókon, lásd: *Vasárnapi Ujság*, 1911. április 23. 342.

Operai fotótörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű a *La fanciulla del West* premierjéről készített két fényképsorozat. A magyarországi premiert ugyanis minden addiginál nagyobb médiaérdeklődés övezte, két fotóst is kiküldtek a lapok, hogy felvételeket készítsenek az előadásról.[10] Alexy Traján Béla képei az *Uj Idők*, a *Színházi Hét* és a *Tolnai Világlapja* hasábjain jelentek meg, míg Balogh Rudolf fényképeit a *Vasárnapi Ujság* közölte (3. kép).[11] Balogh csak a harmadik felvonásra érkezett meg, de Alexy végigfotózta az egész előadást.[12]

2/b kép. Környei Béla és Szamosi Elza. *Vasárnapi Ujság* LVIII/1. (1911. január 1.): 10.

10 Nehezen megítélhető a képekről, hogy vajon az előadáson készítették őket, vagy beállított fotók, mindenesetre a főszereplők meghajlását nem valószínű, hogy beállították volna. A képek több nappal a bemutató után jelentek meg, tehát nem kizárható, hogy a fotósok valóban az előadáson voltak jelen. A *White Studio*nak a mű New York-i premierje alkalmából készült fotóival összevetve feltűnő hasonlóságokat fedezhetünk fel a két rendezés között, nyilván mindkettő a zeneszerző intenciói szerint jött létre. A *White Studio* képeinek egy része biztosan nem az előadáson készült, ugyanis üres színpadképeket és beállított szerepfotókat is ismerünk a New York-i premierrel kapcsolatosan.

11 Alexy képeit lásd: *Uj Idők*, 1912. március 10. 258–260.; *Színházi Hét*, 1912. március 3–10. 3–6.; *Tolnai Világlapja*, 1912. március 10. 610. Balogh képeit lásd: *Vasárnapi Ujság* 1912. március 3. 170–171. A képek tételes listáját közöltem disszertációm 7. függelékében.

12 Néhány jelenetet mindketten lefotóztak, ezek alapján látható, hogy Balogh a nézőtér tengelyétől balra, míg Alexy többnyire körülbelül középen helyezkedhetett el, ugyanakkor három kép elkészítéséhez a rendezői bal oldalra ment.

Amelia Bottero a Puccinival kapcsolatba került énekesnőket bemutató kötetében állítja, hogy Szamosi Elza volt a legtöbbet fotózott korai Pillangókisasszony.[13] Valóban maradt fenn mind színpadi fénykép,[14] mind pedig beállított kép[15] a budapesti és az amerikai előadásokról egyaránt. Közülük médiatörténeti szempontból kiemelkedik egy a budapesti előadás kapcsán készült, napjainkban is gyakran újraközölt fotó, melyen Szamosi Elza és Giacomo Puccini látható a Magyar Királyi Operaház színpadán, a zeneszerző egy karosszékben ül, a mellette álló énekesnő átkarolja a vállát (4a kép). A kép olyannyira a kulturális emlékezet részévé vált, hogy még a 2010-es években is újraközölték tudományos könyvfejezet illusztrációjaként,[16] sőt szépirodalmi regényben is hivatkoznak rá.[17]

3. kép. Alszeghy Kálmán, Környei Béla, Giacomo Puccini, Szamosi Elza és Domenico Viglione-Borghese a *La fanciulla del West* magyarországi bemutatója után az Operaház színpadán. Balogh Rudolf felvétele. *Vasárnapi Újság* LIX/9. (1912. március 3.): 170.

A fénykép elkészültének történetét először 1920-ban írta meg a *8 Órai Ujság*:

„A maestro eljött a »Pillangó kisaszony« premierjére. Már a főpróbákon is részt vett és az egyik házi főpróba után – amint ez már szokás – a szereplők csoportot alakitottak a szinpadon, Puccini oda ült közéjük és a fotografus szépen lekapta az egész társaságot. A véletlen úgy akarta, hogy a csoportban Szamosi Elza éppen a középen ülő Puccini mögé került. A kitűnő énekesnő ekkor még dr. Somlyó Nándornak a felesége volt, annak a lelkes és agilis fiatal embernek, aki egy személybe, volt férje, korrepetitora, impresszáriója, ügyvédje és ügynöke Szamosi Elzának. Amikor már együtt volt a csoport, Somlyó odasietett a feleségéhez és Svengali-szerüen[18] rászólt:
– Elza, az utolsó pillanatban a nyakába borulsz Puccininek! Érted?
A fotográfus beállította a masináját, aztán barátságos arcot kért, aztán számolni kezdett:
– Egy!... Kettő!... Há...
Ebben a pillanatban Szamosi Elza átölelte Puccinit és a képen valóban ebben a pózban jelentek meg a maestro és a primadonna, Somlyó aztán a képből kivágta ez a részt, megnagyittatta, vagy ötvenezer példányban sokszorosittatta s amikor egy fél év múlva Szamosi Elza Amerikába ment, ezzel a képpel árasztották el az Egyesült-Államokat, Puccini és az ö primadonnája: Szamosi Elza!..."[19]

A cikk aláírás nélkül jelent meg, azonban feltételezhető, hogy Gergely István volt a szerző. Néhány évvel később ugyanis szinte ugyanezekkel a szavakkal írta le az esetet a *Nyugat* hasábjain megjelent Szamosi Elza-nekrológjában.[20] Gergely István története azonban csak részben igaz. Tény, hogy az énekesnő átkarolja a zeneszerzőt a fényképen. Az is igaz, hogy a kép megjelent az amerikai sajtóban, keskeny, álló formátumban (4b kép),[21] s képeslapként is terjesztet-

13 Bottero, Amelia: *Le donne di Puccini.* Lucca, Maria Pacini Fazzi Editore, 1984. 102.

14 A budapesti premierről: *Uj Idők,* 1906. május 20. 506. A képhez tartozó írás: Kálmán Imre: Pillangó kisasszony. Puccini operája. *Uj Idők,* 1906. május 20. 514. Az amerikai sajtóból: Chamberlin, W. B.: "Madam Butterfly". *The Evening Times* [Grand Forks, ND], 1907. február 18. 3.

15 Az amerikai sajtóból: *The Washington Times* [Washington, D. C.], 1906. augusztus 19. Woman's Magazine Section, 9.; *The Sunday Star* [Evening Star; Washington, D. C.], 1906. október 14. 10.; The Puccini "Madam Butterfly" Proves a Notable Musical Thriumph. *The Washington Times* [Washington, D. C.], 1906. október 16. 6.; *New-York Tribune* [New York, N. Y.], 1906. november 11. 6.; Madame Butterfly Coming to San Francisco. *The San Francisco Call* [San Francisco, Calif.], 1907. február 10. 32.; *The Salt Lake Herald* [Salt Lake City, Utah], 1907. március 10. 5.; The "Madam Butterfly" Grand Opera Season at the Spokane Theater. *Washington State Journal and Adams County News* [Ritzville, Wash.], 1907. február 20. 3.; *The Seattle Star* [Seattle, Wash.] 1907. február 25. 3.

16 Legutóbbi közlése: Zucconi, Benedetta: Der „populäre" Komponist: Mythos-Konstruktionen durch Massenmedien. In: Erkens, Richard (szerk.): *Puccini-Handbuch.* Berlin, Springer-Verlag, 2017. 404–414. ide: 407.

17 Fábián Janka *Az angyalos ház* című, először 2011-ben megjelent regényében a fénykép felemlegetésével is alátámasztja Puccini Szamosi Elza iránti elismerését, noha a leírása néhány ponton nem fedi a valóságot: „Egy fotón is megörökítették őket, amelyet azután több újság közölt: az Opera épülete előtt látható a társulat [sic!], az előtérben Puccinival, és a Mester vállát átkaroló Szamosi művésznővel." Fábián Janka: *Az angyalos ház és más történetek.* Budapest, Libri, 2017. 148.

18 Itt és egy későbbi, szintén Gergely Istvántól származó leírásban a nevek Geurge du Maurier *Trilby* című regényének szereplőire, a hipnotizőr Svengálira és az általa befolyásolt énekesnőre, Trilbyre utalnak. Maurier 1895-ben keletkezett regénye és annak ugyanebben az évben bemutatott színmű-adaptációja egyaránt ismert volt a századforduló Budapestjén: a regény először 1897-ben jelent meg magyar nyelven, Szerdahelyi Sándor fordításában, míg Paul M. Potter adaptációja Fái J. Béla fordításában, 1898-ban jelent meg először.

19 Régi kis notesz. (Egy újságíró följegyzései.) 1. Amikor Puccini Pesten járt. *8 Órai Ujság,* 1920. október 15. 4.

20 Gergely István: Szamosi Elza. Egy művész-tragédia. *Nyugat,* 1924. július 18. 176–180.

21 Például: Brilliant Cantatrice Is to Sing in „Madam Butterfly". Ideal Work of Szamosy in Japanese Opera. *The San Francisco Call* [San Francisco, Calif.], 1907. március 10. 42.

ték az Egyesült Államokban.[22] Az ugyanakkor, hogy ez a kép eredetileg csoportkép lett volna, Gergely István fantáziájának szüleménye. Az *Uj Idők* 1906 májusában jóval szélesebb kivágásban közölte,[23] s ezen látható, hogy a képen eredetileg is csak ketten szerepeltek (4c kép).[24] Fennmaradt továbbá Alszeghy Kálmán ugyanekkor készült fényképe is, melyen szintén kettesben látható a zeneszerzővel.[25] Nem igaz tehát, hogy Somló levágta a képről a többi szereplőt. Ugyanakkor maga a körbevágás ténye megint csak igaz: korabeli magyarorszá-

4/a kép. Szamosi Elza és Giacomo Puccini az Operaház színpadán.
Kossak felvétele
http://caruso.blog.hu/2018/05/07/szamosi_elza_sirjanal (letöltve 2018. június 12-én)

22 Egy fennmaradt példány megtalálható a New York Public Library Music Division Joseph Muller Collection of Music and Other Portraits gyűjteményében, lásd: https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-de10-a3d9-e040-e00a18064a99 (letöltve 2018. április 27-én).

23 *Uj Idők*, 1906. május 20. 505.

24 A fényképet bő fél évszázaddal később a *Muzsika* folyóirat is közölte, lásd: Puccini a Pillangókisasszony budapesti bemutatóján. *Muzsika*, 1961. július. 26.

25 A képet lásd: Budden, Julian: *Puccini*. Ford.: Rácz Judit – Győri László. Budapest, Európa, 2011. IX.

gi körbevágott fotóformátumban is ismerjük a képet,[26] s ez a verzió valóban jobban közölhető volt a szűk hasábos amerikai sajtóorgánumokban.

THE SAN FRANCISCO CALL, SUNDAY,

Brilliant Cantatrice Is to Sing in "Madam Butterfly"

Ideal Work of Szamosy in Japanese Opera

4/b kép. N. N.: „Brilliant Cantatrice Is to Sing in »Madam Butterfly«. Ideal Work of Szamosy in Japanese Opera." *The San Francisco Call* CI/100. (1907. március 10.): 42.

S egy olyan képnek a reklámértéke felbecsülhetetlen lehetett, amelyen Szamosi Elza átkarolja Puccinit. A fénykép az amerikai sajtóban ráadásul új kontextust is kapott. A *The San Francisco Call* név nélkül közölt cikkében kihangsúlyozza, hogy Szamosi Elzát Puccini választotta ki a szerepre, ugyanakkor azt állítja, hogy az énekesnő a milánói Scalában is fellépett Pillangókisasszonyként,

26 A fényképet 2016. december 22-én a Caruso blog facebook-profilja tette közzé: https://www.facebook.com/198589120172881/photos/a.210243029007490.56970.198589120172881/1343611652337283/?type=3&theater (letöltve 2017. november 20-án), majd a *Caruso blog* egy 2018-as bejegyzésében is publikálta: Karczag Márton: Szamosi Elza sírjánál. Online publikáció a Caruso blogon (2018. május 7.) http://caruso.blog.hu/2018/05/07/szamosi_elza_sirjanal (letöltve 2018. május 7-én). A képet közölte továbbá egy Mátyásföld történetével foglalkozó blog Szamosi Elzáról szóló bejegyzése is, lásd: Goldberger Tamás: Szamosi Elza históriája. *Szilánkok – Budapest XVI. kerület zsidó múltja* blog (2017. április 7.) https://www.keruletiujsag.hu/blog/7-szamosi-elza-historiaja (letöltve 2018. május 22-én).

s a fotó is Olaszországban készült.[27] A kép és a leírás együtt tehát nagymértékű, a valóságosnál is nagyobb hitelességgel ruházza fel és hirdeti az énekesnőt. A címében is „ideális" Pillangókisasszonyt hirdető cikk idéz továbbá egy chicagói kritikust, aki szerint a magyar énekesnő a fiatal Emma Calvé óta a legizgalmasabb operai jelenség Amerikában.[28] Különös, és talán nem véletlen egybeesés, hogy Amerikából hazatérve – bár nem chicagói, hanem New York-i sajtórecepciójáról szólva – Szamosi Elza éppen ezeket emelte ki első budapesti interjújában: „a lapok Calvéhoz hasonlítottak és ideális Pillangó kisasszonynak mondtak".[29] Az tehát, hogy a budapesti fotóhoz éppen ez a leírás párosul, alátámasztja azt a feltételezést, hogy a cikket Somló Nándor írhatta, vagy legalábbis volt köze hozzá.

4/c kép. *Uj Idők* XII/21. (1906. május 20.): 505.

2. A férj mint médium

Somló Nándor személye már önmagában is médiatörténeti jelenség. Azon kívül, hogy orvos és az énekesnő férje volt, szinte semmit sem tudnánk róla, ha felesége sikerei és botrányai révén nem került volna be a napisajtóba. Somló Szamosi pályáján betöltött szerepét elsősorban a válást megelőző 1911-es botrányok körüli, valamint az ideg-összeroppanását követően megjelent írásokból ismerjük.[30] E cikkek áldozatként, ráadásul az énekesnő érzelmi szeszélyének áldozataként mutatják be az orvosi pályáját felesége érdekeit maga elé helyezve elhagyó férfit. Olykor patetikus, részvétkeltő állításaik némi körültekintéssel kezelendők tehát – ugyanakkor jól illusztrálják a századforduló budapesti sajtóhírverésének eszközeit. Még inkább igaz ez Gergely István Somló Nándorral kapcsolatos cikkére[31] és ezen alapuló későbbi rádióelőadására,[32] melyekben a férj szerepe Szamosi Elza pályájára nézve szinte mitikussá emelkedik. Kérdés persze, hogy vajon nem csak utólag kreálta-e a budapesti sajtó Somló Nándor tanár-menedzser-médium figuráját. Valószínűleg nem teljesen. Még ha a leírások néhány pontja gyanút kelthet, esetleg – mint a fent említett fénykép esetében – meg is cáfolható, a történetnek feltétlenül volt igazságmagva.

Egyes források szerint Szamosit későbbi férje, Somló Nándor közbenjárására szerződtette Beöthy László a Király Színház együttesébe.[33] 1904-ben házasodtak össze, innentől kezdve az egykor szintén énektanulmányokat folytató férj feltehetőleg tanárként is segítette feleségét.[34] A későbbi leírások szerint már ekkoriban szinte médiuma lett feleségének: „egész Budapestnek beszélt róla Somlyó Nándor, a kit Budapestnek minden szinházlátogatója ismert már ekkor".[35] Jellemző, hogy jóval Szamosi és Somló halála után is előkerül a nevük a színházi „klakk" említésekor.[36] Mint arra Somogyi Vilmos a *Muzsika* hasábjain publikált Szamosi-portréjában is utal, valószínűleg Somló tevékenységének köszönhető az énekesnő fiatalkori életrajzának néhány legendás eleme, amiket részben nem tudunk alátámasztani dokumentumokkal, részben pedig egyértelműen utólag kreált, fiktív események.[37] Arról a néhány évről, amikor Szamosi még nem volt „sztár", tehát tanulmányairól és első színpadon töltött éveiről viszonylag kevés konkrét adatunk van, s ezek között is vannak ellentmondások. Az énekesnő adott helyeken legelső életrajzi összefoglalásai – tehát az Ostendében, Budapesten és az amerikai nagyvárosokban megjelent első újságcikkek –

27 "Elza Szamosy, who is to sing the title role of »Madam Butterfly« tomorrow night at the opening of the Van Ness Theater, was specially selected for the part by Puccini, who composed the music of the remarkable Japanese opera. She appeared in it at La Scala, Milan, and so perfectly did she meet all the requirements that Puccini insisted that she be engaged as leading prima donna for the American production. [...] The accompanying photograph, showing Puccini and Szamosy, was taken in Italy." Brilliant Cantatrice Is to Sing in "Madam Butterfly". Ideal Work of Szamosy in Japanese Opera. *The San Francisco Call* [San Francisco, Calif.], 1907. március 10. 42.

28 Uo.

29 (HF.): Szamosi Elza itthon. Beszélgetés a művésznővel. *Magyarország*, 1907. május 12. 11.

30 Lásd például: Somlyó Nándor tragédiája. *A Polgár*, 1912. augusztus 9.; Der Gatte der Sängerin. Eine Tragödie aus der Künstlerwelt. Budapest, 14. August. *Illustrierte Kronen Zeitung* [Wien], 1912. augusztus 16. 8–9.; F. L.: A kulisszák embere. *Az Ujság*, 1912. augusztus 9. 6.

31 Gergely (1924): 176–180.

32 Gergely István rádióelőadása Szamosi Elza tragikus életéről. *Budapesti Hirlap*, 1933. október 26. 9.

33 Der Gatte der Sängerin. Eine Tragödie aus der Künstlerwelt. Budapest, 14. August. *Illustrierte Kronen Zeitung* [Wien], 1912. augusztus 16. 8–9. 9.

34 Somlyó Nándor tragédiája. *A Polgár*, 1912. augusztus 9. Erre utal a Somló-nekrológokon túl Szamosi Elza egy megjegyzése is, lásd: Szamosy, Elsa: Meine Rollen und ich selbst. *Neues Politisches Volksblatt*, 1909. április 11. 9.

35 F. L. (1912).

36 Egy Szamosival és Somlóval kapcsolatos anekdotát közölt 1945-ben a *Fényszóró* című művészeti lap Heti kislexikon rovatában, lásd: TE.: Klakk. *Fényszóró*, 1945/8. 2.

37 Somogyi Vilmos: Szamosi Elza (1881–1924). Operai Pantheon [6.] *Muzsika* 1962. július. 21–22. A narratív identitás sztárképző jellegéről lásd például Giulio Cesare Castello olasz filmtörténeti munkáját, melyben Francesca Bertini olasz színésznő különböző önéletrajz-leírásait elemzi: Castello, Giulio Cesare: *Az isteni sztárok. A film mitológiája.* Ford.: Zentai Éva. Budapest, Gondolat, 1972. 14–16.

egy részét férje, más részét saját maga is manipulálhatta. A regényes Carmen Sylva-epizódról – mely szerint a román királyné támogatta énektanulmányait – csak az amerikai napisajtóból értesülhetünk,[38] maga Szamosi Elza sosem említette, még 1904-ben kelt, félig-meddig nyilvánosságnak szánt önéletrajzi összefoglalásában sem írt róla.[39]

Somló Nándor impresszárió-tevékenységének tetőpontja minden bizonynyal az énekesnő amerikai turnéja lehetett. Itt a férj szinte partnerévé vált Henry W. Savage-nak az énekesnő – és ezáltal a társulat – körüli hírverésben. Szamosi 1907 májusában, már az amerikai út után adott interjújában megemlíti a társulat „fontos tényezői", az „Advance representatives" szerepét: „Ezek előre utaznak a városokba s gondoskodnak a megfelelő reklámról; hogy a primadonna arczképe és a társulatról szóló dicshimnuszok megjelenjenek a lapokban. Az utczákon megállitják a járókelőket, rájuk sózzák a jegyeket s más efféléket csinálnak."[40] Ezzel teljesen egybevág *Az Ujság* későbbi Somló-cikkének állítása: „a staggione-társulattal Somlyó Nándor is mindenütt ott volt, sőt előre utazott az amerikai városokba, megcsinálta a szükséges reklámokat s a reklámoknak alapjuk is volt: Szamosi Elza Puccini darabjaiban óriási sikereket ért el".[41]

Mindez alátámaszthatja feltételezésünket, miszerint Somló Nándor sugallatára született az amerikai napisajtó több rövid, az énekesnőről írt újságcikke, amelyekben időnként még csak nem is említik a társulatot. De még ha nem is ő írta – vagy íratta – ezeket, akkor is sokat elmondanak arról a korabeli amerikai sajtóéletről, amelyről Szamosi és férje tapasztalatokat szerezhetett, s amelyeket azután az időközben megerősödött budapesti bulvársajtóban kamatoztatni tudott.

Az énekesnő számára nagy reklámerővel bírhatott például a *The Evening Times* (Grand Forks, North Dakota) című újságban megjelent szignálatlan írás, amelyben az ismeretlen újságíró – rendkívül bonyolult körmondatokba bocsátkozva – részletesen taglalja, milyen sokféleképpen írták már le a magyar énekesnő nevét, mióta Amerikában fellép. A cikkben egymás után sorakozó rövid nevek már vizualitásukban is vonzzák az olvasó szemét:

„Amióta csak megérkezett az országba, az újságok rendkívül változatos és különleges neveken emlegetik Madame Elza Szamosyt, a magyar primadonnát, akit a világon elsőként választott ki Giacomo Puccini a Pillangókisasszony főszerepének elénekelésére. Madame Szamosy – jelenleg Henry W. Savage Puccini remekművének angol produkciójában résztvevő elsőrangú énekesekből álló társulatának tagja – a beszámolókban Elsa, Elsie, Eliza, Etta, Ettle, Liza, Lina, Lena, Lil és Lilyként is előfordul. A legbizarrabb talán egy wisconsini újság volt, amely a híres divát Liz Shamosy névre keresztelte. Bárhogy is nevezzék, hangja csodálatos, s abban minden kritikus egyetért, hogy fantasztikus művészről van szó."[42]

38 The Composer of "Madam Butterfly". *Evening star* [Washington, D. C.], 1906. október 7. 10.

39 Szamosi Elza levele Tóth Bélához, Ostende, 1904. augusztus 23. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár, Kézirattári növendéknapló 1949/100.

40 HF. (1907): 11.

41 F. L. (1912).

Nem kizárt, hogy Somló Nándor gondos igyekezete állhat amögött is, hogy a budapesti sajtó részletesen hírt adott arról, hogy mely amerikai lapok dicsérték leginkább Szamosi Elzát:

„A baltimore »Fordts Grand Opera«-ban lépett fel Szamosi Elza és mint e 800.000 lakost számláló nagy kikötőváros legnagyobb lapjai, a »Sun«, az »American«, a »World« és a »News«, egyhanguan konstatálják: óriási sikert aratott. Ugyanilyen sikerrel járt egy héttel később a »Pillangó kisasszony« premierje Bostonban. Itt a »Tremont-Theatre«-ben lépett fel Szamosi Elza, akiről a »The Boston Globe« és a »Boston Evening Transcript« cimü ujságok hasábos tudósitásokat közölnek és a legnagyobb dicsérettel emlékeznek meg müvészetéről és alakitásáról."[43]

Felmerült, hogy az énekesnő következő amerikai turnéját Somló fogja szervezni,[44] ez azonban végül nem valósult meg, aminek okait nem ismerjük. Az utolsó ismert alkalom, amikor Somló megpróbálta segíteni az énekesnő pályáját, igen homályos: mind *Az Ujság* cikke, mind Gergely István publikációi állítják, hogy 1908-ban ő menedzselte Környei Bélát, mégpedig azért, hogy személyében feleségének művészetéhez méltó tenorénekes-partnert szerződtessen az Operaház.[45] Gergely István így írt erről:

„Irtóztató munkát végzett, amikor átdolgozta a szerepet feleségével és Környei Bélával. Akkor mind a négyen a Hotel Royalban laktunk, és napról napra alkalmam volt az álmélkodásra, amikor láttam, hogy Somló minő kitartással és zsenialitással tanítja be a szerepeket. Énekelt, játszott, magyarázott, toporzékolt, és a premier estéjén megdöbbenve tapasztaltuk, hogy bizonyos helyeken mennyire hasonlít, szinte testileg is, Somló Nándorra Szamosi is, Környei is."[46]

Gergely állítását nem tudjuk sem cáfolni, sem más forrásokkal alátámasztani. Azonban ha legalább a betanítás ténye igaz, akkor érthető, hogy miért omlott össze a férj idegrendszere azután, hogy felesége éppen az általa beajánlott és

42 „Ever since her arrival in this country the newspapers have been ringing the most startling changes on the name of Madam Elza Szamosy, the Hungarian prima donna, who was the first woman in the world to sing the titular role of »Madam Butterfly,« on the selection of the composer, Giacomo Puccini. Madam Szamosy, at present a member of Henry W. Savage's roster of noted singers who are appearing in the American impresario's production in English of Puccini's masterpiece, has been called by various publications, Elsa, Elsie, Eliza, Etta, Ettle, Liza, Lina, Lena, Lil and Lily. It remained for a newspaper in Wisconsin to christen the famous diva with the singular name of Liz Shamosy. But her voice under any name sounds as well and no matter what they call her, they have all agreed that she is a wonderful artist." Stage and Stageland. *The Evening Times* [Grand Forks, ND], 1907. február 21. 6. Köszönöm Avar Katalinnak a fordítás elkészítéséhez nyújtott segítségét.

43 Szamosi Elza Amerikában. *Pesti Napló*, 1906. november 15. 13.

44 HF. (1907): 11.

45 F. L. (1912).

46 Gergely (1924): 176–180.

segített operaházi tenorkollégával csalta meg őt. A férj menedzseri tevékenysége legkésőbb különköltözésük évében, 1911-ben, de valószínűleg már hamarabb véget ért. Házasságuk 1911-ben zátonyra futott, ezután a férj idegrendszere összeomlott, elmegyógyintézetbe került, ahol halála előtt nem sokkal állapotát Csáth Géza örökítette meg naplójában.[47]

Somló Nándor Szamosi pályáján betöltött szerepe később – főként Gergely István írásainak és előadásainak köszönhetően – egyre regényesebbé, mintegy hipnotizőrivé szélesedett. Gergely István a *Nyugat*ban megjelent Szamosi-nekrológjában azt állítja, hogy Somló a fenti újságcikkekben dokumentáltnál jóval később, a húszas évek elején hunyt el, „tizenkét évi téboly után [...] a Moravcsik klinikán mint »tancélos« beteg".[48] A nekrológban leírta továbbá, hogy a világháború alatt is meglátogatta – Somló ekkor „új énekmetódusról beszélt, majd víziója támadt: meg akarta fojtani a feleségét előttünk" –, s hogy valójában nem a megcsalatás, hanem a sokkal hétköznapibbnak tűnő vérbaj volt tébolyának valódi oka.[49] Állításait a fentiek alapján nem tudjuk igazolni. Szamosiról írt nekrológja ugyanakkor mégis fontos forrás, hiszen ebben Gergely részletesen beszámolt Somló menedzser-tevékenységéről, s állítása szerint ebbéli túlzott buzgalma volt az egyik oka annak, hogy neje később elfordult tőle: „Az impresszárió megölte a respektust a férj előtt, és a feleség nem bocsáthatja meg azt, amit a színésznő hálás mosollyal fogad."[50] Gergely 1933-ban egy rádióelőadást is tartott Szamosi Elzáról, ebben így tálalta az orvos–énekes házaspár történetét:

„[Somló] Született színész, énekes és rendező volt, de a színpadon nem érvényesülhetett, mert hangjának nem volt vivőereje. Különös előszeretettel leplezte le a spiritisztákat és hipnotizőröket és ő maga is kitünően értett a titkos szuggesztióhoz és hipnózishoz. Ennek a szőke, beretvált arcú, kékszemü Svengálinak lett a Trilbyje[51] Szamosi Elza. Az olasz énektanár iskolájában kezdődött ismeretségből házasság lett és az ifjú énekesnő tanítványa, sőt ennél több, teremtménye lett férjének, Somló Nándornak. Somló valósággal hipnotizálta Szamosi Elzát. Este, amikor a művésznő szorongó szívvel lépett a közönség elé, ott állt az első színfal mögött Svengáli, együtt énekelt a szereplőkkel s mint valami versenyparipát, biztató, sőt sértő szavakkal ostorozta feleségét, míg úgy nem énekelt, ahogy ő kívánta. De mikor vége volt a produkciónak és felhangzott a taps, alázatos arccal odasettenkedett hozzá, kezet csókolt és lelkendezve dícsérte tanítványát. Később egy olasz énekmesternő még jobban tökéletesítette Szamosi Elza hangját. Egymásután aratta sikereit mint Delila, mint Amneris, mint Sába királynője s végre elkövetkezett legnagyobb diadala, amikor a Pillangókisasszony milánói ősbemutatójának csúfos kudarca után Budapesten, a második bemutatón, világraszóló sikerre vitte Puccini művét. Somló Nándor ekkor már olyan túlzásokra ragadtatta magát, hogy az énekesnő egyre jobban elhidegült tőle. Még egy nagy sikert köszönhetett neki, a Hegyek alján című D'Albert-operában aratott sikerét. De ezzel el is vált az útjuk. Somló Nándor kivitte, hogy Környey

47 Lásd a napló 1912. szeptember 19-i bejegyzését. Csáth Géza: *Napló, 1912–1913*. Szekszárd, Babits Kiadó, 1989. 71.

48 Gergely (1924): 176–180. A ma talán szokatlan „tancélos" kifejezés a tanulmányi célokra felhasznált ápoltra utal.

49 Uo.

50 Uo.

51 Lásd a 18. lábjegyzetet.

Bélát, az Operaház új tenoristáját, a D'Albert-operában léptették fel először és beteljesült rajta a rendező tragédiája, aki a színpadi hűség kedvéért szerelmi lángot gyújt öntudatlanul szerelmének és a szerelme partnerének a lelkében. Szamosi Elza elvált a férjétől és Környey Béla felesége lett, Somló Nándor pedig tébolydába került."[52]

Somló Nándor szerepe Szamosi Elza pályájának felívelésében tehát eleinte „hangosbeszélő" jellegű, majd aktívabb, beleavatkozó volt, végül pedig – már magától Somlótól is függetlenül – mitikussá szélesedett. A narratív identitás felépítését – jelen esetben a nyomtatott sajtó általi manipulációt – Szamosi el is tanulta férjétől. Minden bizonnyal így nőtt egyetlen 1906. évi ostendei hangversenyének mennyisége az egy évvel későbbi interjújában háromra.[53] S így hirdette magát 1917-ben Bécsben „a berlini Hofoper és a budapesti Királyi Opera egykori első drámai énekesnője"-ként,[54] valamint így kerültek bele *curriculum*ába egy évvel később az állítólagos Párizsban végzett énektanulmányok.[55]

3. Interjúk

Szamosi Elza a legelső olyan magyar operaénekesek közé tartozott, akiket a századfordulón megerősödött napisajtó munkatársai rendszeresen beszélgetésre kértek. Első interjúját akkor adta, amikor 1906-ban elköszönt budapesti közönségétől és elindult Amerikába.[56] Megérkezése után itt a helyi sajtó is készített vele egy rövidebb interjút.[57] Hazatértekor ismét nyilatkozott, s bár két lapban is megjelent a beszélgetés, a két közlés közti nagyon erős hasonlóság okán feltételezhető, hogy szavait ugyanaz az újságíró öntötte írott szövegbe, a *Magyarország* számára beszélgetés-szerűen, míg a *Pesti Napló* számára inkább összefoglaló szövegként.[58] A *Das Fürstenkind* budapesti bemutatója alkalmából két beszélgetést is közöltek vele, egy alkalommal harmadikként Lehár Ferenc is csatlakozott az interjúhoz.[59] Két esetben pedig előre megadott témára írt hosszabb német nyelvű választ az énekesnő, 1909-ben – hatalmas, szinte teljes újságoldalt elfoglaló fényképpel illusztrálva – Szerepeim és én magam címmel,[60] míg 1911 karácsonyán a *Pester Lloyd* körkérdésére válaszolva vallott pályafutása legfontosabb operaszerepeiről.[61] Ezekből az interjúkból számos személyiségjegye megismer-

52 Gergely István rádióelőadása Szamosi Elza tragikus életéről. *Budapesti Hirlap*, 1933. október 26. 9.

53 HF. (1907): 11.

54 Frau Elsa Szamosy, *Fremden-Blatt* [Wien] Morgen-Ausgabe, 1917. szeptember 18. 8.

55 Frau Elsa Szamosy, *Fremden-Blatt* [Wien] Morgen-Ausgabe, 1918. szeptember 8. 11.

56 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.

57 Elza Szamosy Arrives to Sing in "Madame Butterfly" *New-York tribune* [New York, N. Y.], 1906. szeptember 13. 7.

58 HF. (1907): 11.; Szamosi Elza Budapesten. *Pesti Napló* 1907. május 12. 18. A *Pesti Napló*ban megjelent írás szerint „egy újságíróval" folytatott beszélgetést az énekesnő, tehát nem valószínű, hogy sajtótájékoztató-jellegű lett volna az esemény.

59 Látogatás Szamosy Elzánál. A „Herczegkisasszony" bemutatója előtt. *Egyetértés*, 1910. december 18. 12–13.; Ry.: Szamosi Elzánál. – Találkozás Lehárral. *Az Ujság*, 1910. december 18. 15.

60 Szamosy (1909): 9.

61 „Die entscheidende Rolle". *Pester Lloyd*, 1911. december 24. 65–68.

hető, sőt személyiségének a legkorábbi és legkésőbbi interjú között eltelt igen rövid időszak alatti változását is nyomon követhetjük.

Interjúiban Szamosi Elza nagyvilági nőként mutatkozik be, sikeres, csevegő, közvetlen fiatalasszonyt ismerhetünk meg a személyében. Kötetlen hangvételű beszélgetéseiben időnként még viccelődik is az őt kérdező újságíróval. Humorosan mutatja be például az amerikai menedzser szerepét: „Ez az az úr, aki együtt utazik a társulattal és bosszantja a primadonnát; akit szivarral kell kínálni, mert különben nem köszön; ha azonban szivarral ajándékozzák meg, akkor a »markirozást« is megengedi."[62] Sőt szinte összekacsint az újságíróval, amikor arról beszél, hogy Amerikában a pálinkagyárosoknak nincs becsülete – „de azért megisszák a pálinkát!"[63]

Saját művészetének minőségét illetőleg természetesen semmiféle kétsége nincs. Bár viccelődve leírja, hogy „legnehezebb szerepe" épp az, amikor tollat kell ragadnia és a szerepeiről kell írnia,[64] mégis a legtermészetesebb hangvétellel ecseteli saját sikereit. Hitelességét – (ál)szerénységét kihangsúlyozva – rendszerint a zeneszerzők véleményére való hivatkozással támasztja alá. Első interjújában megemlíti a Puccinitől kapott levelet,[65] később pedig a zeneszerző számára dedikált nagy fényképét is.[66] S míg előbbiben hangsúlyozza, hogy a mester elismerése már-már túlzó,[67] utóbbi alkalommal inkább a zeneszerzővel való személyes kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, amikor elmeséli, hogy Puccini a napokban küldte el neki a *La Fanciulla del West* zongorakivonatát, amit ő már meg is köszönt a szerzőnek.[68] A *Die Königin von Saba* címszerepében történt nagy sikerű bemutatkozása utáni hónapban papírra vetett gondolataiban megemlíti, hogy éppen ez a szerep igényelte számára a leghosszabb – kétévnyi – stúdiumot, s a mestere ebben maga a zeneszerző volt.[69] A *Das Fürstenkind* kapcsán pedig nyilván Lehárra hivatkozik. Állítása szerint maga Lehár ragaszkodott ahhoz, hogy ő énekelje a szerepet, s nem kevés önbizalomról tanúskodik a fogalmazása: „Felette hizelgőleg emlékezett meg rólam. Hálából nem tehetek mást: megmutatom, hogy jól választott."[70]

A műfaj természetét tekintve nem meglepő, hogy Szamosi Elza interjúiban igen sokat dicsekszik. Amerikába érkezve magyarországi sikereit a *Madama*

62 HF. (1907): 11.
63 Uo.
64 Szamosy (1909): 9.
65 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.
66 Látogatás Szamosy Elzánál. A „Herczegkisasszony" bemutatója előtt. *Egyetértés*, 1910. december 18. 12–13
67 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.
68 Látogatás Szamosy Elzánál. A „Herczegkisasszony" bemutatója előtt. *Egyetértés*, 1910. december 18. 12–13.
69 „Von meinen Rollen erforderte übrigens die der »Königin von Shabah« das längste Studium, da ich volle zwei Jahre an derselben lernte und mein Meister hiebei war kein Geringere als der Komponist Goldmark selbst, der die Rolle mit mir einstudirte." Szamosy (1909): 9.
70 Látogatás Szamosy Elzánál. A „Herczegkisasszony" bemutatója előtt. *Egyetértés*, 1910. december 18. 12–13.

Butterfly londoni premierjénél is nagyobbnak állította be,[71] a budapesti Lehár-bemutató előtt pedig azt igyekszik kiemelni, milyen „igen nagy dolog, a mikor egy drámai énekesnő visszatér az operetthez. [...] Aztán meg Maryan [sic] szerepe olyan, mely nem érhető el tánczczal és egy kis dalolni tudással. Ehhez magasabb énekmüvészet kell."[72] Amerikai utazásáról hazatérve kijelenti az újságírónak: „A sikereimről [...] nem akarok beszélni."[73] Ezután pedig hosszasan részletezi amerikai sikereit, nyelvtudásának fejlődését, a bemutatón megjelent magas rangú közönség tagjait, azt, hogy a New York-i premier után Calvéhoz hasonlították előadását, illetve hogy mindenütt elhalmozták virágokkal és ajándékokkal.[74] De nemcsak művészetét tálalja ilyen módon, hanem még ruháit is dicsekvően mutatja be az újságírónak.[75]

Dicsekvése néhol túlzó, sőt akár tényeket is elferdítő. Bár nyilván benne volt amerikai szerződésében annak időtartama, első interjújában még „másfél évig" tartó távollétre készült,[76] majd hazatérve „tizenegy hónapi távollét"-ről tesz említést,[77] miközben valójában csak tíz hónapig volt távol. Szintén kérdéses, vajon milyen alapon állította, hogy a *Pillangókisasszony* címszerepe mellett Mimi és Carmen szerepében is fel fog lépni Amerikában.[78] Fordított irányból, a jelenből a hat évvel korábbi, de színháztörténeti szempontból már régmúltba révedve állította továbbá, hogy rövid népszínházi működése alatt „új életre" keltették a *Les cloches de Corneville* című operettet.[79]

Sajátosan mutatják be interjúinak elejtett megjegyzései a férjével való kapcsolatát, s ezek ismét új vonásokkal gazdagítják az énekesnő személyiségéről alkotott képünket. 1909 tavaszán így fogalmazott: „Nem könnyű dolog [a szerepek színészi részének betanulása], kiváltképp ha az embernek olyan szigorú kritikusa van, mint nekem. Az én kritikusom ugyanis a férjem, és számára (ahogy ez a férjek esetében lenni szokott) semmit nem tudok elég jól tenni..."[80] Férje döntésére hivatkozik azzal kapcsolatban is, hogy mely szerepeket vállalja el, melyeket nem.[81] Mindezek alapján feltételezhetnénk, hogy Szamosi és Somló házasságában a férj volt az úr. Ugyanakkor Hermann Goetz *Der Widerspänstigen*

71 „»If American music lovers like me in the role half as much as I love to sing Puccini's music,« said the artist, »I will be as successful as any woman could desire. In our own country 'Madame Butterfly' was a sensation from its first performance, making even a greater success than during its two seasons at Covent Garden.«" Elza Szamosy Arrives to Sing in „Madame Butterfly." *New-York tribune* [New York, N. Y.], 1906. szeptember 13. 7.
72 RY. (1910): 15.
73 HF. (1907): 11.
74 Uo.
75 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.; Látogatás Szamosy Elzánál. A „Herczegkisasszony" bemutatója előtt. *Egyetértés*, 1910. december 18. 12–13.
76 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.
77 HF. (1907): 11.
78 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár* 1906. június 20. 5.
79 RY. (1910): 15.
80 „Es ist dies keine leichte Sache, zumal wenn man einen so strengen Kritiker hat, wie ich. Mein Kritiker ist nämlich meine Gatte und dem kann ich, (wie dies ja bei Gatten immer der Fall ist,) nie etwas recht machen..." Szamosy (1909): 9.
81 Uo.

Zähmung című operájának címszerepe kapcsán Szamosi elárulja: „ez a szerep nagyon jól megfelel az egyéniségemnek, ugyanis én a magánéletben is igen gyakran makrancos vagyok (további felvilágosításért kérem, forduljanak a férjemhez)."[82] Szamosiék házasságában tehát végső soron mégiscsak a feleség akarata érvényesült, azonban ezt igyekezett úgy beállítani, mintha mindez valójában a társadalmi normáknak megfelelő módon történne.

A korai és későbbi interjúk között két fontos különbséget fedezhetünk fel. Amerikai útja idején szinte áldozatként mutatja be saját magát, akinek nemcsak a hosszú hajóút és a megerőltető turné fáradalmait kell elviselnie,[83] de azt a megaláztatást is, hogy művészetét nemes célok helyett a pénzszerzés érdekében kell csillogtatnia:

„De bármennyire nagyrabecsüljék is a müvészetet, magukat a müvészeket teljességel nem tisztelik. Ugy tekintik, mint a czigányt, akinek bárki odaküldhet a vendéglőben a szomszédasztaltól egy-egy pohár bort vagy egy üveg pezsgőt. És a müvész, aki dollárokért megy csupán át az oczeánon, békén eltüri ezt. Eltürtem én is."[84]

Mindezt azonban mégis hajlandó megtenni hazájáért, a magyar kultúra külföldi dicsőségéért.[85] Ez a patetikus patriotizmus később teljesen eltűnik az interjúkból, és az amerikai turnéra való nosztalgikus visszaemlékezés veszi át a helyét. 1909-ben megjelent írásának megfogalmazásából kitűnik, hogy ekkor már nemhogy nem tekinti szenvedésnek, hogy pénzre váltotta művészetét, inkább hiányzik neki a dollárok csengése, az amerikai közönségsiker.[86] Mindezzel párhuzamosan az 1907 utáni interjúkban egyre több szó esik az énekesnő szépségéről, csábító megjelenéséről, illetve a *Das Fürstenkind* kapcsán tánctudásáról.[87]

Az interjúk tehát ugyanolyan önkifejezési lehetőségnek számítottak számára, mint a szerepképek, fényképek megfelelő beállítása. Ezeken keresztül kommunikálta magát a főváros közönsége, operarajongói felé. Amennyire akarta, bepillantást engedett akár a magánéletébe is, de elsősorban mégis egy sikeres – önmagában is sikeres, tehát lényegileg független –, magabiztos nő képét mutatta közönségének. Sába királynője és Carmen szerepében büszkesége miatt el kellett buknia a színpadon, de a napilapok hasábjain nyugodtan jeleníthette meg magát gyönyörű, titokzatos és független nőként.

82 „Ich glaube, daß diese Rolle meiner Individualität sehr gut entspricht, da ich auch im Privatleben oft recht widerspänstig bin. (Um nähere Aufklärungen hierüber müssen Sie sich an meinen Gatten wenden.)" Uo.

83 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.

84 HF. (1907): 11.

85 A newyorki út előtt. Beszélgetés Szamosi Elzával. *A Polgár*, 1906. június 20. 5.; HF. (1907): 11.

86 „Auch hatte ich mit dieser Rolle meine amerikanische Tournée gemacht, an welche ich ach, o gerne zurückdenke. Aufrichtig gesagt aber nicht wegen Amerika oder gar des amerikanischen Publikums, sondern, weil ich dort viel Geld, sehr viel Geld sogar, verdiente und das ist eben auch für uns Künstlerinen das ausschlaggebendste Moment…" Szamosy (1909): 9.

87 Látogatás Szamosy Elzánál. A „Herczegkisasszony" bemutatója előtt. *Egyetértés*, 1910. december 18. 12–13.; Ry. (1910): 15.

4. Gramofonlemezek

Szamosi az új, szinte csak kamaszkorát – Magyarországon még gyermekkorát – élő hanghordozó, a gramofonlemez iránt is érdeklődött. Persze ez a nyitottság kölcsönös is volt, nem véletlen, hogy több lemezcég is készített hangfelvételeket az énekesnővel 1905 és 1913 között. Ezek közül médiatörténeti jelentőségében kiemelkedik az 1908-as Dacapo hangfelvétel-sorozat. E lemezek felvetik a kérdést, hogy vajon az énekesnő akarta-e reklámozni saját magát velük, vagy vajon a cég akarta az énekesnő révén jobban eladhatóvá tenni kiadványait. Feltehetőleg a két jelenség együttes hatásáról lehet szó.

Rögtön feltűnhet, hogy a korszakban általános szokástól eltérően a magyar énekesnő két különböző, ráadásul két idegen nyelven készített áriafelvételeket. Ilyennel korábban kizárólag Vasquez Italia esetében találkozhattunk.[88] A magyar operaénekesek többsége kizárólag magyar nyelven készített hangfelvételeket. Egyrészt nyilvánvalóan azért, mert az énekesek magyar nyelven énekeltek a Magyar Királyi Operaház színpadán, másrészt pedig mind ők maguk, mind a lemezcég elsősorban a lemezek magyarországi terjesztését tarthatták szem előtt. Még azok az énekesek is, akik hazai működésüket megelőzően külföldön voltak aktívak, budapesti hangfelvételeik során magyarul énekeltek a gramofontölcsérbe.

Szamosi Elza a Berlinben, majd Lipcsében töltött két év, valamint az 1906–1907-es amerikai turné alkalmával már több szerepet is megtanult idegen nyelven, németül, illetve angolul. Nem tudjuk, milyen nyelven énekelt ostendei fellépései alkalmával, a német lenne a kézenfekvő, de még az sem kizárható, hogy franciául. Meglepő ugyanakkor, hogy 1908-ban három áriát is olasz nyelven rögzítettek lemezre előadásában. Ráadásul, ha megnézzük a Szamosival rögzített Dacapo-lemezek repertoárját, nem minden esetben találunk logikát az áriák nyelvválasztása mögött. A három Puccini-ária olasz és a Wagner-ária német felvétele magától értődőnek tűnhet, leszámítva, hogy nincs információnk arról, hogy Szamosi Elza valaha is énekelt volna olasz nyelven, akár hangversenyen, akár operaszínpadon. A négy francia operaáriát ugyanakkor német nyelven énekelte lemezre, miközben bár Lipcsében német nyelven énekelte a *Carmen* címszerepét, Mignon és Delila szerepét magyarul énekelte színpadon. 1908-ban persze még nem volt szüksége – illetve alkalma – arra, hogy a francia szerepeket francia nyelven énekelje. Csak egy évvel később került szóba a vichy-i és Monte Carlo-i francia nyelvű vendégfellépés, ezek azonban végül nem valósultak meg.[89]

Vajon miért készített Szamosi Elza ilyen sok idegen nyelvű felvételt 1908 őszén? Ezeket az áriákat csak magyar nyelven énekelhette Budapesten – a *Manon*

88 Vasquez Italia 1902 nyarán olasz, német és magyar nyelven készített hangfelvételeket (The Gramophone Company, matr. 1169x–1183x). Lásd: Szabó Ferenc János: At the very beginning: The first Hungarian operatic recordings on the Gramophon label between 1902 and 1905. In: Gronow, Pekka – Hofer, Christiane (ed.): *The Lindström Project Vol. 4.* Wien, GHT, 2012. 51–60.

89 Szamosi Elzát egy nyilatkozata szerint 1909-ben meghívták Vichybe vendégszerepelni, lásd: Szamosy (1909): 9. Szintén 1909-ben került szóba egy Monte Carlo-i vendégszereplés, lásd: *Pester Lloyd*, 1909. augusztus 10. 6. A fellépések megvalósulásáról azonban nincsen adatunk.

Lescaut-t még magyarul sem. Valószínű, hogy mindez az amerikai turné során szerzett tapasztalatainak tudható be. Egyrészt nem kizárható, hogy az idegen nyelven – angolul – éneklés ráébresztette arra, hogy az áriák eredeti nyelven előadva természetesebben hatnak. Tudjuk, hogy 1907 legvégén volt alkalma megismerkedni New York-ban a Metropolitan Opera olasz nyelvű *Pillangókisasszony*-bemutatójára készülő amerikai énekesekkel, lehetséges, hogy a velük – és akár a Castle Square Opera Company más amerikai énekeseivel – folytatott beszélgetések, tapasztalatcserék eredményezték, hogy Puccini áriáihoz eredeti nyelven közelített a legközelebbi hangfelvételi lehetőség alkalmával.

Másrészt az is lehetséges – sőt még valószínűbb –, hogy az Amerikai Egyesült Államokban, vagy akár még 1906 nyarán, Londonban személyes tapasztalatokat szerzett arról, hogy a külföldön is forgalomba hozható gramofonlemezek nemcsak a megkomponált zene és a zenehallgató közti médiumként, hanem az énekes és az impresszárió közti közvetítőként is hasznosak lehetnek. Tudjuk, hogy Enrico Caruso első amerikai szerződését hanglemezfelvételeinek köszönhette,[90] és azt is tudjuk, hogy Caruso és Szamosi Elza találkozhattak személyesen akár már 1905 nyarán Ostendében is.[91] Szamosi Elza 1908 őszén még reménykedhetett abban, hogy az egy évvel korábban, Amerikából való hazatérése után felmerült, akkor meg nem valósult újabb külföldi turné létrejöhet, s ebben jó reklámként segítségére lehetnek a külföldön is forgalomba hozható hangfelvételek. Ugyanakkor, ha valóban ezért készítette az olasz és francia nyelvű felvételeket, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem énekelt lemezre egyetlen részletet sem legnagyobb nemzetközi sikeréből, a *Madama Butterfly*-ból? Lehetséges, hogy a kimerítő amerikai turné után más szerepben próbálta volna ki magát egy újabb utazás alkalmával. Ugyanakkor épp az egy évvel korábban, a férje által szervezendő amerikai turné kapcsán felmerült *Carmen* részleteit német nyelven énekelte lemezre 1908 szeptemberében.

A Dacapo-lemezek amerikai forgalomba hozatalának kérdése felmerül Karl Josef Kutsch és Leo Riemens *Großes Sängerlexikon*ának Szamosi-szócikkében is. Ennek hangfelvételekről szóló részében csak a Dacapo-lemezekről találunk említést azzal a kitétellel, hogy ezek Columbia márkájú lemezeken Amerikában is piacra kerültek.[92] A kutatás jelenlegi állása szerint egyetlen Columbia márkájú Szamosi-lemezt sem ismerünk. Bár ez a lemezcég valóban forgalmazott nemcsak helyben készített, hanem Európából átvett magyar hanglemezeket is az amerikai magyarok körében, ezek a hangfelvételek túlnyomórészt magyar nóták, operettrészletek és egyházi énekek, a kutatás jelenlegi állása szerint klasszikus zenei hangfelvétel nem található köztük.[93] Nem is szólva arról, hogy vajon mi értelme lett volna olasz és német nyelvű hangfelvételeket terjeszteni az amerikai magyarság számára, hiszen Szamosi angolul énekelt Amerikában.

90 Scott, Michael: *The Record of Singing. [Vol. I] to 1914.* London, Duckworth, 1977. 141.

91 Szamosi Elza 1905-ben már másodszor koncertezett Ostendében, s ugyanebben az évben Enrico Caruso is fellépett a Théâtre Royal *Rigoletto*-előadásában. Lásd: *La Saison d'Ostende,* 1905. augusztus 1. 1.

92 Kutsch – Riemens (1997): 3409.

93 Az amerikai magyaroknak készült gramofonlemezekről lásd például: Szabó Ferenc János: From Church Hymns to the „Church Scene". Religious Songs on Hungarian Gramophone Records (1900–1920). In: Gronow, Pekka – Hofer, Christiane – Wonneberg, Frank (szerk.): *Contributions to the History of the Record Industry. Beiträge zur Geschichte der Schallplattenindustrie.* Vol. 7. Wien, Gesellschaft für Historische Tonträger, 2016. 164–172., különösen 165.

Az eredeti Dacapo-lemezek esetleges külföldi terjesztése további kérdéseket is felvet. A lemezekre ragasztott, információhordozóként szolgáló címkék szövegezése egyáltalán nem egységes.[94] Az előadók neve magyar nyelven van megadva, a tördelés és a betűtípus alapján nyilvánvalóan ugyanazzal a nyomósémával: „Énekli: / Szamosi Elza urnő / a magy. kir. operaház tagja / Tarnay Alajos zeneszerző / zongora kiséretével". Az előadott részlet címe a *Tosca,* a *Manon Lescaut*, a *Samson et Dalila* és a *Carmen* Habanerája esetében magyar nyelven olvasható, előbbi három mint „nagy ária", utóbbi – nyilván a kézzel írott „Habanera" szó félreolvasásával keletkezett – egyedi formában: „HABANCZA". A német nyelven énekelt Mignon-románc és kártyaária címkéjén német nyelvű címfeliratot – „Kennst du das Land" és „Kartenarie" – találunk. A csarnokária és a Mimi-ária címfelirata pedig vegyes, több nyelvből állítható össze. Előbbi német és magyar: „Erzsébeth Arie / Tannhäuser Operából (Wagner-től)", utóbbi pedig német és olasz: „Arie di Mimi / »Boheme« (Puccini)". Nehéz elképzelni, hogy ezeket a lemezeket eredményesen lehetett volna akár német, akár angol nyelvterületen terjeszteni.

5. A média tudatos használata – sajtónyilatkozatok

Szamosi Elza pályájának második felében egyre többször nyílt alkalma nyilatkozni a sajtó számára. Ezek azonban korábbi interjúival ellentétben már nem az énekesnő sikereiről szóló nyilatkozatok, hanem inkább egyes botrányok kísérőjelenségei. Rövid sajtóközleményeinek nagy része az 1911-es év botrányaihoz, házassága válságához, szerződéséhez és a *Carmela* bemutatójához kapcsolódik. Jellemző, hogy ezek a nyilatkozatok többnyire nem a nagyobb múltra visszatekintő hírlapokban, hanem a bulvársajtóban – *A Nap, A Polgár* és *Az Est* hasábjain – jelentek meg.

Ugyanakkor a rövid szövegeket egymás mellé helyezve jól látható az a folyamat, ahogy az énekesnő megtanulta használni a tömegmédiát, vagy legalábbis próbálta a saját javára fordítani a sajtó kínálta lehetőségeket. Korai botrányai – azaz a primadonna-harcok – esetében még egyáltalán nem élt ezzel az eszközzel. Az első alkalommal, mikor egy előadás lemondása miatt kellett mentegetőznie, a sajtó még nem idézte, csak interpretálta a nyilatkozatát.[95] A Kör-

94 Christian Zwarg kutatásai szerint a Dacapo lemezek címkéit több különböző berlini nyomdában készíthették. Mivel a Dacapo-lemezek alacsony árkategóriájú hanghordozók voltak, valószínűleg ott nyomtatták a zöld alapon arany betűs feliratú címkéket, ahol éppen a legolcsóbb volt. Christian Zwarg 2012. november 26-án kelt levele a szerzőnek.

95 „S a Csavargó második előadására beteget jelentett; előbb azonban kimondta határozottan: – Ennek a közönségnek, amelyik ilyeneket csinál, én többször nem játszom." Megpihent a „Csavargó!". Szamossy mondta: Csitt! *A Nap,* 1908. május 28.

nyei-botrány idején kitartott amellett, hogy házassága rendben van és az ellene felhozott vádak hamisak[96] – miközben a levéltári források egyértelműen ennek ellenkezőjéről vallanak.[97]

1911 nyarán tette az első kísérletet arra, hogy személyét érintő döntést – elhúzódó szerződéshosszabbításának elrendezését – befolyásoljon a sajtóban közzétett üzeneteivel, ugyanakkor ezt rendkívül finoman és körültekintően tette. Első megnyilatkozása még csak burkolt fenyegetőzés. Saját ügyében ugyan nem bírálja egyenesen az Operaházat, de célzást tesz arra, hogy míg mások szerződései már elrendeződtek, az ő esetében még nem történt lépés. Véleményformálása ironikus: „Ha akarnám, különösnek tarthatnám, hogy szerződésem ügyében mindezideig semmi sem történt, de nem akarom, mert az Operánál semmi sem különös."[98] S bár nincs szándékában botrányt csinálni, sőt továbbra is készül a bemutatóira, de megpedzi: „ha egy hónapon belül nem intéződnek el a dolgok, októberben már másutt énekelek".[99] Szavainak különös súlyt ad, hogy a budapesti német nyelvű sajtó is közzétette őket.[100]

Pár héttel később a szerződtetések ügye kellemetlen fordulatot vett, néhány sajtóorgánum állította, hogy antiszemita szempontok vezérlik az Opera vezetőségét a szerződések alakításában.[101] Bár a sajtócikkekben a botrány kirobbanásának majdhogynem középponti figurájaként szerepelt, ő maga – Sándor Erzsivel, Bosnyák Zoltánnal és az Operaház vezetőségével ellentétben – nem szólt hozzá a témához. A szerződése továbbra sem rendeződött, de a felhevült, kényes vitából kimaradt. Amikor azonban elültek az antiszemita hullámok, újra jelentkezett. Második fenyegetőzése már kevésbé burkolt. *A Polgár* ugyan nem nyilatkozatot közölt, hanem interpretálta az énekesnő szavait, amelyeket ugyanakkor ő célzottan a sajtónak szánt:

> „A müvésznő A Polgár munkatársának kijelentette, hogy az igazgatóság semmi körülmények között sem hajlandó 16.000 koronánál többet adni. Ezt a szerződést önmagára nézve megalázónak tartja a müvésznő, annyival is inkább, mert most 48.000 korona az évi fizetése. Az a végleges elhatározása, hogy a budapesti Operaházzal nem köt uj szerződést."[102]

Ekkor tehát az énekesnő már a sajtón keresztül kommunikál, szerződésének ügyét – annak anyagi természetű részleteivel együtt – a nagyközönség elé viszi.

96 Dehogy válok! Dehogy válok! *A Polgár,* 1911. január 24.; Nem válik Szamosi. *A Nap,* 1911. január 24.

97 Somló Nándor és Szamosi Elza 1911 januárjában házassági szerződést kötöttek, majd Szamosi különköltözött Somlótól. Válóperükre 1912-ben került sor. Lásd: Budapest Főváros Levéltára VII.186.a – 1911 – 0044 – Schilling Rudolf kir. közjegyző iratai, Somlyó Nándor dr. és Somlyó Nándorné dr. Szamek Elza, egyezség házastársak között, valamint Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék, Peres iratok. VII.2.c - 1912 - V.0413. Szamosi Erzsébet, bontóper.

98 „Szamosi Elza szerződése", *Független Magyarország,* 1911. augusztus 25.

99 Uo.

100 Elsa Szamosi über ihre Vertragserneuerung. *Neues Politisches Volksblatt,* 1911. augusztus 25.

101 Lásd például: b. m. [Bródy Miksa]: Bojkott az Operaház ellen. *Pesti Napló,* 1911. szeptember 6. 6.

102 Szamosi Elza elhagyja az Operaházat. *A Polgár,* 1911. szeptember 24.

Még egy lépéssel továbbmegy azonban egy hónappal később: szinte utasítja a médiának a beszélgetés során jelenlévő képviselőjét – *A Nap* újságíróját –, hogy közölje a nyilatkozatát, melyben már nemcsak anyagi jellegű részleteket szellőztet meg, hanem Mészáros Imre tárgyalási metódusát, alkudozását is közzéteszi.[103] A fogalmazás – „Kérem *A Nap*-ot, irja meg [...]"[104] – egyértelmű: az énekesnő a sajtón keresztül akarja befolyásolni a személyét érintő döntésben illetékeseket, azaz zsarolni próbálja az Operaház vezetőségét.

A következő két Szamosival kapcsolatos nyilatkozat esetében, bár kellemetlen ügyekről volt szó, a körülmények mégis Szamosi Elza mellett álltak. A *Carmela* botrányos bemutatóját követő második előadás lemondásakor testvérei nyilatkoztak az állítólag gyengélkedő énekesnő helyett[105] – azonban a mű előadói és közönsége feltehetőleg egyáltalán nem bánta, hogy nem került sor második előadásra. A *La Fanciulla del West* bemutatója előtt néhány nappal, mikor a női főszerep esetében is felmerül a kettős szereposztás igénye, Szamosi korábbi fényes Puccini-sikereivel felvértezve magabiztosan utasíthatta vissza a feltételezést, mely szerint Dömötör Ilona is tanulná a címszerepet[106] – még akkor is, ha ez esetben nem volt igaza.

A világháborút megelőző két évben azonban már a körülmények se segítenek Szamosinak. Gyengén sikerült *Aida*-előadása után a sajtó hosszabb szabadságolásáról ír, amit ő visszautasít. Válaszában az ekkorra már megingott magabiztosságának visszfénye tükröződik: „a nyáron még vendégszerepelni is fogok valahol. Ha a szinház egy esztendőre teljes gázsimmal szabadságolni akar, annak csak nagyon örülök. Ez végtére is igen kellemes, de, fájdalom, semmi sem lesz belőle."[107] A fogalmazás már bizonytalanságról, az énekhang feletti uralom elvesztéséről tanúskodik.

Utolsó nyilatkozata ismét kísérlet az Operaház zsarolására. 1907 után több alkalommal is felmerült, hogy újra Amerikába menne vendégszerepelni,[108] 1914 márciusában Szamosi ismét Amerikát használja ütőkártyaként. A nyilatkozat szövege több szempontból is problematikus. Már az énekesnő első szavaiból is nyilvánvaló, hogy nemcsak a magyar közönséghez, hanem legalább ugyanenynyire, ha nem még inkább az Operaház vezetőségéhez kíván szólni:

> „Még az Operában sem sejtik az ügyet. Nem mintha titokban tartanám a dolgot, hanem még egyáltalában feleslegesnek tartom bejelenteni Amberg ajánlatát... Még nem is fix a szerződés. Annyi bi-

103 Szamosi Elza szerződése. Nyilatkozik a művésznő. *A Nap,* 1911. november 18.

104 Uo.

105 Ujabb Carmela-skandalumok. *A Polgár,* 1911. november 25.

106 A „Nyugat leánya" körül. *A Polgár,* 1912. február 22.

107 Szamosi Elza szabadsága. *Az Est,* 1913. április 25.

108 1907 májusában férjével tervezett visszamenni a következő szezonra egy *Carmen*-turnéra, lásd: HF. (1907): 11. 1909-ben a *Tiefland* budapesti előadását megtekintő d'Albert a mű amerikai bemutatójával kapcsolatban vetette fel, hogy szívesen látná ott Szamosi Elzát. M. kir. operaház. *Pesti Hirlap,* 1909. február 27. 8. 1911 nyarán pedig egy újabb amerikai turné híre merült fel, melyen a *La Fanciulla del West* Minnie szerepében lépett volna fel. Sängerkrieg um Gagen. Engagements und Verträge an der königlichen Oper. *Neues Budapester Abendblatt,* 1911. szeptember 3.

zonyos, hogy ezuttal nagyon komolyan tárgyalunk az amerikai meghivásról, valamint az is igaz, hogy a jövőre teljesen be vagyok biztositva."[109]

Ezt a manipulációját ugyanakkor már tárgytalanná tette az első világháború kitörése.

6. Szerepcsere

Szamosi Elza személye a sztár-jelenségnek arra a fokára is felemelkedett, amikor már ő maga vált médiummá. A neve adott hitelt azon tárgyak vagy jelenségek minőségének, amelyekkel kapcsolatba hozták. A legkorábbi ilyen jelenség talán a legfurcsább is egyben. 1907 júniusában, amikor már újra Európában tartózkodott, a neve váratlanul újra felbukkant az amerikai sajtóban: a Belmont Parkban megrendezett lóverseny egyik futamának – kétéves lovakkal, 5 furlong (azaz 1005,8 m) távon – egyik résztvevőjét az énekesnőről nevezték el.[110]

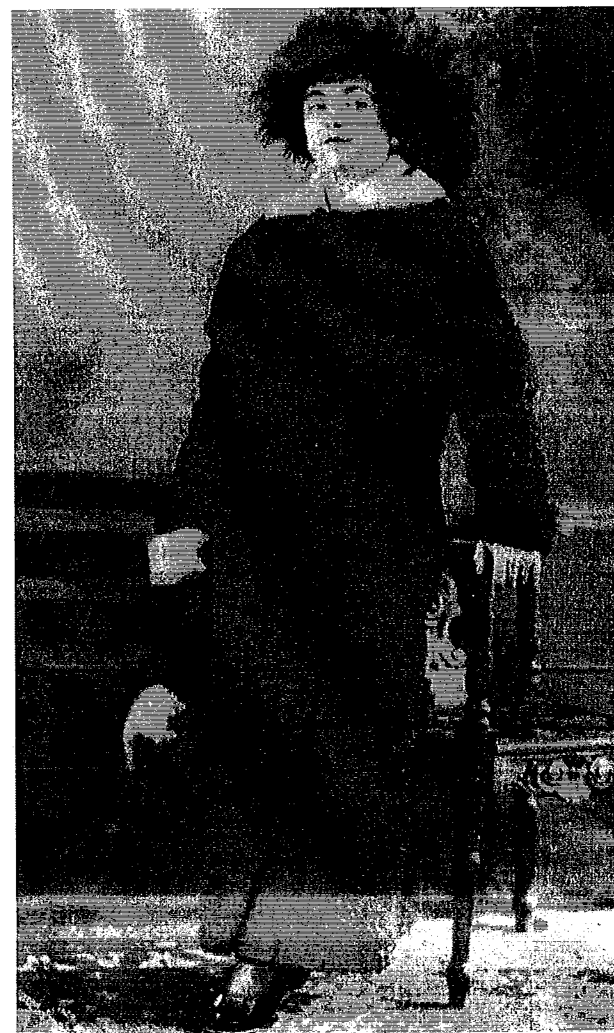
Ennél azonban szakmailag jóval jelentősebb, hogy a *Színházi Hét* – a később *Színházi Élet* néven ismert – színházi hetilap 1910-es indulásakor legelső számának címlapjára Szamosi Elza portréját választotta.[111] Az első oldalon pedig egy rövid szöveget olvashatunk róla, amely alatt a szerkesztők közzétették az énekesnő autogramját is. Szamosi Elza „ajánlásával" indulhatott tehát útjára az új színházi hetilap. Ez egyrészt jelezte a szerkesztőség elhivatottságát aziránt, hogy az újonnan induló lap nem csak – vagy nem elsősorban? – a népszerűbb műfajok sztárjaival fog foglalkozni. Másrészt pedig azt is mutathatja, hogy Szamosi Elza arcképének és személyének 1910-ben a korszak operettprimadonnáiénál nagyobb vonzereje és reklámereje volt.

A hazai hanglemez-kereskedelemben ekkor még nem volt kiemelkedő szerepe a lemezkritikának. Bár az új hanglemezekről írt rövid híradásokban találunk jellemzéseket a hangfelvételek minőségéről, ezek a szövegek inkább ajánlóknak, mintsem értékeléseknek tekinthetők. A *Zenekereskedelmi Közlöny* 1911 áprilisában[112] és májusában[113] is hírt adott az ekkoriban rendkívül népszerű Szamosi és Környei új hangfelvételeiről. A májusi, hosszabb jellemzést olvasva egyértelmű, hogy ekkor már a két énekes neve a reklám a lemezcégek számára:

Nézzük csak az uj lemezek próbáit. Szamosi és Környey, a [...] mi Operaházunk gyöngyeit hallgassuk meg legelőször. Pro primo Szamosi. „Carmen" Habanéráját énekelte. Egy néhány taktust játszik az Opera zenekara – melyet Benkő karnagy vezényel – és felhangzik Szamosi asszony csodaszép, puha mezzosopranja, belopódzik szivünkbe és mi áhitattal hallgatjuk az ő csodás művészetét.[114]

109 Szamosi Elza távozása. Amerikába szerződik. *Pesti Napló*, 1914. március 12.
110 Entries at Belmont. *The Evening Star* [Washington, D. C.], 1907. június 4. 15.
111 *Színházi Hét*, 1910/1. címlap és 1. Incze Sándor több évtizeddel később így emlékezett vissza a címlapfotó kiválasztására: „A címlapra régi ismerősünket: a világ legpechesebb emberének szép feleségét, Szamosi Elza operaénekesnőt választottuk. Belül néhány lírai sor róla!" Incze Sándor: *Színházi életeim. Egy újságíró karrierregénye.* Budapest, Múzsák, 1987. 112.
112 Garde.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. április 1. 4.
113 Garde.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. május 1. 7–8.

Az a hanglemez tehát, amely Szamosi Elza „csodás művészetét" és „csodaszép, puha" mezzoszopránját hűen vissza tudja adni, csakis remek kiadvány lehet, mindenképpen érdemes megvásárolni. Metódusát tekintve nem sokkal különbözik ez a fajta reklám attól, hogy egy évvel később testápoló krémet rek-

5/a kép. „Szamosi Elza, az Opera primadonnája, perzsa-kabátban." *Uj Idők* XIX/48. (1913. november 23.): 571.

114 Uo.

lámoznak Szamosi Elza nevével,[115] majd 1913-ban ruhát népszerűsítenek a fényképével az *Uj Idők* hasábjain (5a és 5b képek).[116]

Megtörtént tehát a szerepcsere: már nem a média vitte a hírét az énekesnőnek, hanem az énekesnő neve vált reklámhordozó médiummá.[117]

5/b kép. *Uj Idők* XVIII/10. (1912. március 3.): 252.

115 Első megjelenés: *Uj Idők*, 1912. március 3. 252.

116 Szamosi Elza, az Opera primadonnája, perzsa-kabátban [fénykép]. *Uj Idők*, 1913. november 23. 571.

117 E tanulmány nyomdai előkészítése közben jutott el hozzám az információ, hogy Szamosi Elza 1915-ben némafilmben is szerepelt (*A munkászubbony*, rend.: Bródy István). A tanulmány szövegében olvasható állításom – mely szerint Szamosi Elza a némafilm kivételével minden korabeli technikai médiummal kapcsolatba került – így nem áll helyt. *A munkászubbony* című némafilm egy kópiáját 2017-ben találták meg egy amszterdami gyűjteményben, jelenleg restaurálás alatt áll, újkori bemutatójára várhatóan a 2019. évi Budapesti Klasszikus Film Maratonon kerül sor. Szamosi Elza filmbeli alakítása várhatóan jelentősen gazdagítja majd az énekesnő színpadi alakításáról formált képünket.

Az *Esztergom*, egy regionális néppárti lap első évei

KLESTENITZ TIBOR*

Az 1890-es évek első felében a magyar belpolitikát az egyházpolitikai küzdelem határozta meg: a katolikus egyház társadalmi szerepét érintő viták még arra is képesek voltak, hogy néhány évre másodrendű üggyé fokozzák le a közjogi alapú megosztottságot. Az eseménysor következtében 1894–1895-re megszülettek a kötelező polgári házasságot és a teljes vallásszabadságot deklaráló törvények, amelyekkel szemben állandósult a politikai katolicizmus, létrejött a gróf Zichy Nándor által irányított Néppárt.[1] A katolicizmus modernizálódásában fontos szerepet játszottak a pápaság egyértelmű elvárásai is: XIII. Leó 1893-ban adta ki *Constanti Hungarorum* kezdetű körlevelét, amely a kommunikáció megújítása, az új hírközlési csatornák felhasználása terén is cselekvésre szólított fel: „itt az ideje valami nagyobbat kezdeni ezen a téren is s minden módon rajtalenni azon, hogy a betűvel szemben betűt állítsatok, ami megfeleljen az ellenfél erejének s a bajok ellen alkalmas gyógyszert szolgáltasson".[2] Az általában igen óvatos és nehézkes püspöki kar gyorsan reagált erre, és az 1894. december 19-én tartott püspökkari értekezleten elhangzott a kérdés: hogyan történjen meg a katolikus erőknek a pápa által ajánlott egyesítése? Hidasy Kornél szombathelyi püspök – a körlevél szellemével összhangban – katolikus körök alakítását, gyűlések tartását, a világiak megnyerését, illetve az egyházi sajtó felkarolását ajánlotta erre a célra.[3]

A Néppárt alapítása, illetve a társadalomszervezési törekvések jelentkezése a sajtó ügyét a katolikus nyilvánosság egyik központi kérdésévé tette,[4] valamint magával hozta a néppárti sajtó megteremtésének igényét is, amelynek ré-

* Tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. E-mail: klestenitz.tibor@btk.mta.hu.

1 Erről lásd SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Bécs [Pécs], Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938.; CSÁKY, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1967.

2 A mi Szentséges Urunknak, XIII. Leó pápának körlevele Magyarország püspökeihez. *Magyar Állam*, 1893. szeptember 8.

3 Esztergomi Prímási Levéltár Püspöki értekezletek jegyzőkönyvei és nyomtatványai. 1894. december 19. 6–7.

4 CSIBI Norbert: A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken. A 19–20. század fordulója. In: KLESTENITZ Tibor (szerk.): *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 59–82.

szeként nemcsak országos,[5] hanem regionális politikai lapok is megjelentek. 1893 áprilisában kezdte meg például működését a *Pécsi Közlöny*,[6] Zichy Nándor kezdeményezésére indult útjára a *Fejérmegyei Napló* 1894 áprilisában,[7] 1895 januárjában pedig megindult a helyi káptalan anyagi támogatásával és a püspök felügyeletével a *Szombathelyi Újság* kiadása.[8]

Ebbe a sorozatba illeszkedik bele az *Esztergom* című hetilap is, amelyet elsősorban egyik alapítója, Prohászka Ottokár miatt tart számon a történettudomány.[9] A katolikus megújulás kiemelkedő alakja kezdetben főmunkatársként szerepelt a lap címlapján, 1898 januárjától ő a tulajdonos-szerkesztő, 1904-től pedig a kiadó is. A laphoz fűződő kapcsolata csak 1905-ben, székesfehérvári püspökké történő kinevezésével szűnt meg. A Prohászka-összkiadás 110 cikket tartalmaz, amely az *Esztergom*ban jelent meg, egy későbbi kutatásnak pedig összesen 130-at sikerül azonosítania, de ennél többnek kellett lennie, hiszen az első két évben a politikai cikkek legtöbbször név nélkül jelentek meg.[10]

Jelen tanulmány elsősorban nem az ő személyére, hanem a lap általános jellegzetességeire összpontosít; azt szeretné bemutatni, hogy az *Esztergom* hogyan próbálta meg vidéki, regionális lapként egy országos politikai mozgalom szempontjait képviselni, és hogy szerzői miként vélekedtek saját feladatukról, illetve a sajtó hivatásáról. A korszak vidéki sajtójára egyfajta szerepzavar volt jellemző: sok szerkesztőség inkább az országos orgánumokkal kívánt versenyezni ahelyett, hogy nyomon követte volna saját régiójának eseményeit és kiszolgálta volna olvasóközönségének igényeit.[11] A tanulmány azt is megkísérli feltárni, hogy ez mennyire volt jellemző Prohászka hetilapjára.

5 KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932.* Budapest, Complex, 2013. 44–49.

6 PAP Dávid Zoltán: „Betűvel szemben betűt állítsatok." A pécsi katolikus újságírás kezdetei: a Pécsi Közlöny (1893–1903). In: GYÁNTI István – KISS Zoltán (szerk.): *Történetek Baranyából. Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből 2.* Pécs, Csorba Győző Könyvtár, 2016. 103.

7 CSAPODI Csaba: *Gróf Zichy Nándor élete és politikája.* Budapest, METEM, 1993. 98.

8 PÁL Ferenc: *A katolikus egyház társadalmi tevékenysége és a politikai katolicizmus a szombathelyi egyházmegyében, 1867–1914. Doktori disszertáció.* (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem) 2017. 130–133.

9 DERSI Tamás: Politikai küzdelmek a századvégi katolikus sajtó tükrében. In: Uő: *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok.* Budapest, Szépirodalmi, 1973. 385–393.; GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember".* Budapest, Gondolat, 1993.; TAUBER Gabriella: Prohászka Ottokár közírói működése az Esztergom című hetilapban 1896–1905 között. *Limes,* 2001/2. 189–200.; TAUBER Gabriella: Prohászka Ottokár és az Esztergom című hetilap 1896–1905 között. In: MÓZESSY Gergely – SZABÓ Ferenc (szerk.): *Prohászka Ottokár. Magyarország apostola és tanítója – tanulmányok Prohászka eszmevilágáról.* Szeged, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó, 2002. 65–84.; SZABÓ Ferenc SJ: *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927).* Budapest, Szent István Társulat, 2007.; MUZSLAI ZSITVA Ágnes: *Az esztergomi sajtó története a kezdetektől napjainkig 1828–2011. A város története a helyi sajtó tükrében.* (Városunk, múltunk 3.) Esztergom, Helischer József Városi Könyvtár, 2016. 33–35.

10 TAUBER (2001): 191–192.

11 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 244.

1. Az *Esztergom* – egy néppárti orgánum létrejötte

A modernizálódó Esztergom, a katolikus hierarchia magyarországi fejének székhelye a vármegye egyetlen városa volt. Népessége az 1890-es évek elején mindössze kilencezer fő volt, ám 1893-ban egyesítették Víziváros, Szenttamás és Szentgyörgymező községekkel, lélekszáma így 18 ezerre emelkedett. Műveltség terén a város a korabeli Magyarországon kimagasló eredményekkel büszkélkedhetett, hiszen a lakosság mintegy 90%-a tudott írni-olvasni, és az iskoláskorúak példás buzgalommal látogatták az oktatási intézményeket.[12] A városban a sajtó kérdése a 19. század végén a közéleti feszültségek növekedésének eredményeként komoly társadalmi jelentőségre tett szert. Ezt mutatja az a tény is, hogy a katolikus társadalmi szervezkedés megindulásának egyik közvetett oka egy sajtóbotrány volt: 1886. szeptember 5-én jelent meg ugyanis a kormánypárti-liberális *Borsszem Jankó* című élclap[13] karikatúrája XIII. Leó pápáról, aki a képen egy népgyűlésen volt látható, amint Simor János hercegprímás biztatására valláháborúra szólítja a magyarokat. Az esztergomi értelmiséget ekkor egyedül tömörítő kaszinó erre válaszként lemondta a lap előfizetését. Később azonban újra megrendelte azt, és liberális elnököt választott a szervezet vezetésére. A katolikus papság erre válaszként Csáky Károly és Csernoch János vezetésével kivonult a szervezetből, és 1893 februárjában megalakította az exkluzív jellegű Katolikus Kört.[14]

A helyi klérus elitjétől származik a lapszervezés igénye is. 1895 októberében vetette fel Keményfy Kálmán Dánielnek, a fiatal hitoktatónak Prohászka Ottokár, a papnevelde nagy tekintélynek örvendő spirituálisa a katolikus politikai hetilap alapításának gondolatát. Ő – Csernoch János apátkanonokkal együtt – olyan publicistát keresett, aki független, nem exponált a kormány mellett, ugyanakkor van már egyházi irodalmi tapasztalata. Keményfy hajlandónak mutatkozott a feladat elvállalására, azonban szükségesnek tartotta, hogy Vaszary Kolos hercegprímás kifejezetten támogassa a kezdeményezést. Emellett hangsúlyozta: felfelé és lefelé egyaránt nyíltan kívánja képviselni a véleményét, és nem kíván a „lakájzsurnalisztika" útjaira lépni. A szervezők ezután Hetyey Sámuel irodaigazgató közvetítésével bejutottak a prímáshoz, aki örömmel fogadta a kezdeményezést, és a kaució céljaira szükséges ötezer-ötszáz koronát, illetve további háromszáz korona támogatást is adott nekik. Arra intette a kezdeményezőket, hogy jövendő lapjukban erőteljesen, de azért előkelő stílusban írjanak, a katolikus elvek melletti kiálláson túl egyben legyenek a krisztusi béke hirdetői.[15] Erre az óvatosságra bizonyára a katolikus sajtó részéről tapasztalt

12 BOROVSZKY Samu (szerk.): *Esztergom vármegye.* Budapest, Országos Monografia Társaság, 1908. (Magyarország vármegyéi és városai) 43–44.

13 Erről részletesen lásd: BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest, Corvina, 1983.

14 PIFKÓ Péter: A katolikus egyház szerepe Esztergom társadalmi és társas életében a 19. század folyamán. *Limes,* 2001/2. 181.

15 KEMÉNYFY Kálmán Dániel: Az „Esztergom" alapítása és első éve. *Esztergom Évlapjai,* 1926. 60–61.

túlzások miatt volt szükség, amelyek gyakran hozták nehéz helyzetbe az egyházi hierarchia tagjait.[16]

Keményfy vezetésével ezután megindult a szerkesztőség összeállítása: a munkatársak elsősorban a helyi klérus tagjai közül kerültek ki, ám néhány országosan ismert publicista, így az evangélikus felekezetű, néppárti Kaas Ivor báró, illetve Günther Antal, a *Pesti Napló* korábbi publicistája is szerepet vállalt. A helyi hírek összegyűjtésére a szervezők külön munkatársat alkalmaztak Lakatos Nándor járásbírósági tisztviselő személyében. A politikai cikkek rendszeres megírására Keményfy, Csernoch és Prohászka vállalkozott, de utóbbi egyben a szociális témájú írások specialistája is lett. A következő lépésben a szervezők társadalmi gyűjtést indítottak a költségek előteremtésére. Elsőként a főkáptalan tagjaihoz fordultak, akik – a prímás példáját követve – bőkezűen mérték a támogatást. A gyűjtésből összesen ezeregyszáz forint jött össze. 1895 karácsonyára jelent meg a mutatványszám, amiből ezer példányt nyomtattattak ki. A lapnak kisvártatva körülbelül nyolcszáz előfizetője lett.[17] Ez nem elhanyagolható szám, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a város első lapja, az 1863-ban megindított *Esztergomi Újság* kezdetben csak ötven, később kétszázötven rendszeres olvasóra számíthatott – annak dacára, hogy ezt a lapot is támogatta az akkori prímás és a káptalan.[18]

A lap két cikke foglalta össze a szerkesztőség célkitűzéseit. Az elsőt a szerkesztői tisztet betöltő Keményfy írta, de a kézirat magán viselte a prímás saját kezű javításait is.[19] A Lengjen nyíltan, szabadon című cikk az ország helyzetét a neoabszolutizmus korszakához hasonlította, amelyet azonban még szomorúbbnak talált, azzal érvelve, hogy nem idegenek, hanem ezúttal magyarok, azaz a liberális politikai elit tagjai az elnyomók. A kormánypárti propagandával szemben leszögezte: a katolikusok nem polgárháborút akarnak, hanem alkotmányos úton kívánják elérni elveik győzelmét, az egyházpolitikai törvények revízióját. Érvelése a következő alapokon állt:

„A dekrisztianizáció megragadván Magyarországot, meg kell tehát tőle szabadítani. Az igazságnak akkor van hódító ereje, ha határozottan adatik elő. Mi is határozott célért: katolikus revindikációért küzdünk. Ha másoknak szabad, miért nem nekünk? A katolikus hírlapíró az egyház szolgája, követjük tehát Urunkat és Mesterünket. Feladatunk első sorban az elvek kifejtése, azután ezek foganatosítása."[20]

A Fegyverünk című írás szerzője Csernoch János volt. Gondolatmenete szerint a parlament nem képviseli a magyar nép érdekeit, hanem „oligarcháknak tanyája, részvényesek és vicinális vasutasoknak gyűlhelye" lett. A katolikusok ezért inkább kiviszik ügyüket a társadalomba, ahol hatalmas fegyverük a

16 Klestenitz (2013): 40–41.
17 Keményfy (1926): 61–63.
18 Dr. Klió: Az esztergomi sajtó jubileuma. *Esztergom*, 1903. január 11. 3.
19 Keményfy (1926): 62.
20 „Lengjen nyíltan, szabadon". *Esztergom*, 1895. december 25. 1–2.

sajtó. Az *Esztergom* célja ezzel összhangban az egyházi egyletek terjesztése, a politikai akció szervezése, a szabadelvűség és szabadkőművesség leleplezése, a választások tisztaságának helyreállítása és ezzel az egészséges parlamentarizmus megteremtése. Ez azért lehetséges, mivel

„A sajtó hatalma napjainkban ugyanis nagyobb, mint a parlamenté. A nép meggyőződése, hite hamisítatlanabb hangon juthat kifejezésre a sajtóban, mint a parlamentben. A sajtó felszólalhat szellemi és anyagi érdekei mellett; a parlament elvesztette minden erejét, minden munkaképességét."

Csernoch végül hangsúlyozta, hogy a liberálisok az állandósított korrupcióval tönkretették a parlamentet, és most erre készülnek a sajtó ellen is. A katolikus újságírók azonban szilárdan ragaszkodnak elveikhez, és – ellentétben a sokak által megvesztegethetőnek tartott nem egyházi sajtóval – soha nem fogják eladni meggyőződésüket.[21]

Az *Esztergom* tehát nyíltan néppárti orgánumként határozta meg felfogását, és a liberális kormánnyal szemben az első pillanattól kezdve harcias állásfoglalásokat engedett meg önmagának. Ez a fajta nyílt véleménykifejtés és erőteljes kritikai szabadság, az állami hatalommal szembeni öncenzúra felfüggesztése a korábbiakban szinte elképzelhetetlen lett volna.[22] Ráadásul munkájuk során a lapkészítők Vaszary Kolos egyértelmű jóváhagyását is élvezhették, ami a katolikus sajtó veteránjai számára meglepő jelenségnek számított. Ezt jól mutatja az is, hogy az előkészítő munka során Keményfy felkereste a katolikus sajtó veteránját, a *Religio* korábbi szerkesztőjét, Palásthy Pál kanonokot, aki lehetetlennek tartotta, hogy néppárti alapú politikai orgánumokat valaha támogatni fog az egyházi felsőbbség, hiszen az „nagyon a liberális kormány nyomása alatt" áll.[23] Ennek egyik magyarázata feltehetően az lehetett, hogy Vaszarynak szüksége volt egy olyan kommunikációs eszközre, amelynek segítségével azonnal eljuttathatja üzeneteit a nyilvánosság számára, és amely – adott esetben még a katolikus sajtó „renitensnek" minősülő lapjaival szemben is – képes arra, hogy megvédje személyes tekintélyét. Ennek az elvárásnak a szerkesztőség minden körülmények között megfelelt, egy támadást például, amelyet a Néppárt iránt ellenséges budapesti katolikus napilap, a *Magyar Állam* ellen indított, azzal indokolt, hogy az a prímást szenvedélyesen és alaptalanul kritizálta.[24] Az *Esztergom* a főpap tekintélyét még a néppárti érdekekkel szemben is megvédte. Amikor például a párt egyik képviselőjelöltje, Haydin Károly röpiratot adott ki, amelyben a pótválasztáson elszenvedett bukását annak tulajdonította, hogy Vaszary nem támogatta őt kellően, az *Esztergom* szerzője egyértelműen kijelentette: „nem ismeri egy főpap hivatását, ki azt kívánja

21 Fegyverünk. *Esztergom*, 1895. december 25. 3–4.
22 Mózessy Gergely: Főpapi életmű a cenzúra szorításában. In: Uő (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2012–2015*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2015. 15.
23 Keményfy (1926): 62.
24 Nyilatkozat. *Esztergom*, 1897. január 31. 7.

tőle, hogy kortesnek csapjon föl, s a pártküzdelmekben olyan tényező legyen, mint más választópolgár".[25]

A lap készítői a politikai szempontok képviselete mellett azt is ígérték olvasóiknak, hogy felülemelkednek a közvélekedés által a vidéki sajtónak tulajdonított alacsony színvonalon. Ez valószínűleg a közönség elvárásainak kielégítése miatt volt fontos vállalás, hiszen az egyik konkurens lap, az *Esztergom és Vidéke* szerint ebben a modern városban

„a közönség nem engedi meg prosperálását olyan lapnak, amelynek nincs meg a modern tónusa, független gondolkozása, mindenben a maga véleménye, amelyet bátran kimondani mer, amelyet semmi irányban és semmi féle helyről befolyásoltatni nem enged."[26]

Az *Esztergom* szerkesztősége ennek a feltételezett közönségigénynek megfelelően a mutatványszámban megígérte, hogy a lapot változatos tartalommal igyekszik megtölteni, és sokban el fog térni „a vidéki hetilapok sztereotip anyagától". Rendszeres tudósításokat ígért külföldről (elsősorban a római és a bécsi levelezőktől), a fővárosból, valamint Esztergom, Hont, Pest, Bars, Pozsony, Komárom, Nyitra és Nógrád vármegyék városaiból és községeiből. Ezzel a szerkesztőség arra tett ígéretet, hogy olyan regionális lap lesz, amely a szomszéd vármegyék ügyeivel is foglalkozik, az – ennek fényében némileg félreérthetőnek tűnő – címválasztást pedig annak jelképes voltával igazolta, hiszen értelmezése szerint a „magyar katolicizmus metropoliszának" neve egyben programot is jelöl.[27] A szerkesztőség egy évvel később pedig már azt vállalta, hogy az esztergomi főegyházmegyéhez tartozó összes vármegye érdekeivel és közügyeivel foglalkozik.[28] A lapkészítők jól érzékelhetően törekedtek arra, hogy kiszélesítsék az olvasók látókörét; valóban sűrűn jelentkeztek nemzetközi híradásokkal, és igyekeztek minél szélesebb körből publikációkat szerezni. Tudósításként közölték például egy magyar jezsuita jelentésének részleteit, amelyet zambézi missziójáról a hercegprímásnak írt,[29] de lehozták Prohászka Ottokár bizalmas barátja, Böhm Károly írását is,[30] aki ekkor a clevelandi magyar plébánia vezetője volt.[31] A helyi hírszolgálat beindulása után azonban a külföldi és budapesti érdekességek számára egyre kevesebb hely maradt: a szerkesztőség már 1896 februárjában arról értesítette az olvasókat, hogy a „felszaporodott közleményekre" tekintettel a Fővárosi Levelek rovat ezután havonta csak egyszer jelentkezik, és érezhetően csökkent a nemzetközi híradások aránya is.[32] A helyi tudósítások tehát a lap fontos erősségét jelentették, ugyanakkor az alkalmi levelezők munkájának javítása, rövidítése bizonyára sok vesződséget okozott a szerkesztőknek. Erre utal, hogy még jó pár évvel a megindulás után, 1903-ban is arra kellett kérni az alkalmi levelezőket, hogy közleményeiket lehetőleg röviden írják meg, mert egy hetilapban a folytatásos közlemények sokat veszítenek értékükből.[33]

2. Az *Esztergom* és a pártpolitika

A lap elsődleges eszmei üzenete természetesen a Néppárt programjának népszerűsítése volt. A kezdetektől nagy súlyt helyezett például az egyházpolitikai törvények elleni küzdelemre, aminek kényelmes eszközét jelentette az újonnan létrehozott anyakönyvvezetői intézmény gyakorlati megvalósításának kritikája, a katolikus közönség számára ellenszenves visszaélések ostorozása. 1896 januárjában például egy szerző arról írt, az anyakönyvvezetők sok helyen azt követelik, hogy fényes ünneplő ruhában jelenjenek meg náluk a házasulandók, vagy mindenáron rá akarják őket bírni az anyakönyv aláírására, amit a törvény nem kíván meg kötelezően. A szerző szerint egy esetben egy tanút elutasítottak, mert nem szalonkabátban jelent meg a házasságkötő teremben, és úgy vélte: az illető rosszul tette, hogy nem adott be azonnal panaszt, hiszen „annyit talán megkövetelhet minden adófizető polgár, hogy az ő saját városházán, azok, akik ott zselléreskednek, vele tisztességesen bánjanak. Bezzeg nem mernék azt megtenni például Németországban!" [34] A katolikus öntudat felkeltésének igénye tehát egyben az állampolgári öntudat erősítésének szempontjával is találkozott. A szerkesztőség igyekezett felkészíteni az olvasókat a gyakorlati nehézségekre, így például arra intette a klérust, gondosan tanulmányozza a szabályokat, hogy segíthessen a híveknek elkerülni az anyakönyvvezetők rosszindulatából vagy kényelmességéből fakadó bürokratikus nehézségeket.[35] Ennek érdekében állandó figyelemmel követte a jogszabályok változását, és 1896 februárjában elégedettséggel számolt be arról, hogy a Belügyminisztérium rendeletet ad ki a visszaélések megakadályozására, megtiltja például, hogy az anyakönyvvezetők megköveteljék a násznép jelenlétét, vagy hogy a menyasszony koszorút viseljen.[36]

Az első igazán komoly erőpróbát a párt – és az *Esztergom* szerkesztősége számára is – az 1896-os parlamenti választás hozta, ami a gyakorlatban is megmutathatta azt, hogy mennyire volt sikeres a lap erőfeszítése a helyi katolikus közvélemény megteremtésére és irányítására. A tétet még tovább fokozta, hogy Prohászka Ottokár és Csernoch János is fellépett képviselőjelöltként.[37] A szerkesztőség igyekezett az olvasókat felkészíteni a kormánypárt részéről várható

25 Emlékirat. *Esztergom*, 1897. január 3. 2.
26 A sajtó jogai. *Esztergom és Vidéke*, 1897. február 18. 3.
27 Olvasóinkhoz! *Esztergom*, 1895. december 25. 5.
28 Olvasóinkhoz! *Esztergom*, 1896. január 19. 6.
29 Egy magyar hittérítő levele a hercegprímáshoz. *Esztergom*, 1896. január 12. 4.
30 Klestenitz Tibor: „Az anyaszentegyház Amerikában imponált nekem legjobban." Prohászka Ottokár képe az Egyesült Államokról. In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017. 193.
31 Boehm [Károly]: Levelezés. *Esztergom*, 1896. február 9. 5.
32 Olvasóinkhoz! *Esztergom*, 1896. február 23. 5.
33 Szerkesztőségi posta. *Esztergom*, 1903. január 18. 7.
34 A polgári házasság és a törvény iránti tisztelet. *Esztergom*, 1896. január 26. 3.
35 Anyakönyvi zaklatás. *Esztergom*, 1896. február 16. 3.
36 Egyházpolitikai rendelettár. *Esztergom*, 1896. február 23. 2.
37 Keményfy (1926): 65.

manőverekre, például az álhírek elhintésére, és azt kérte az olvasóktól, hogy küldjenek értesítést a helyi választási mozgalmakról és a szabadelvű párt alkotmányos fogásairól, illetve a törvényellenes erőszakoskodásról.[38] Ez a hírszolgálat javításán kívül az olvasók közötti szolidaritásérzés erősítése miatt is hasznos kezdeményezés lehetett.[39] A lap arról is biztosította a nyilvánosságot, hogy

„a néppárt mindenféle botrányos választási visszaélésekről jegyzőkönyvet vesz föl, azt kinyomtatja, Európa összes nyelveire lefordítva mindenfelé szétküldi, hogy lássa a világ, hogyan él vissza Magyarországon az alkotmánnyal maga a kormány".[40]

Az *Esztergom* szerint a „hazug liberalizmus" a választások idején „Szélnek ereszt mindenféle koholt híreket, küldözget hamis táviratokat, leveleket." Ezért előre figyelmeztette az olvasókat, hogy ne üljenek fel a hasonló fogásoknak.[41] A várakozás hamarosan be is igazolódott, hiszen a fővárosi sajtóban megjelent egy értesülés, miszerint a prímás az esztergomi kerületben a szabadelvű jelölt megválasztását támogatja. Az *Esztergom* – a Vaszaryval való személyes konzultációt követően[42] – azonnal cáfolta a „megtévesztést célzó vakmerő kortesfogás"-t.[43]

A feszültségek az esztergomi sajtóorgánumok viszonyát is beárnyékolták egy időre. Az *Esztergom és Vidéke* például azzal vádolta meg a katolikus lapot, hogy a liberális jelöltnek a lap által közölt kortesnótája valójában hamisítvány, azt az *Esztergom* szerkesztősége írta. Ez válaszában arról írt, „hogy a kormánypártnak van titkosrendőrsége, és azt is tudjuk, hogy ezek az *Esztergom és Vidéke* fő- és segéd- és számfölötti szerkesztői". A cikk azzal is megvádolta a konkurenst, hogy egyes rovataiban idegen tollakkal ékeskedik, azaz más forrásokból kiollózott cikkeket a saját szellemi munkájaként feltüntetve közöl.[44] Mint korábban már láthattuk, ez a vád egy vidéki sajtótermékkel szemben igen komoly sértésnek számított – ennek ellenére a választási csatazaj elültével hamarosan helyreállt a lapok közötti kiegyensúlyozott viszony.[45]

38 Olvasóinkhoz. *Esztergom*, 1896. október 11. 2.
39 Hasonló módszerekkel a korszak politikailag elkötelezett fővárosi bulvárlapjai is szívesen éltek. Klestenitz Tibor: A politikai bulvársajtó megjelenése – egy új műfaj a budapesti sajtópiacon. In: Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *A véleménysajtótól a tömegsajtóig. Fejezetek a magyar újságírás történetéből*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017. (Médiatudományi Könyvek) 127–150.
40 Miért választ Bánffy. *Esztergom*, 1896. október 11. 2.
41 Legyünk résen. *Esztergom*, 1896. október 11. 2.
42 Keményfy (1926): 65.
43 A polgárság figyelmébe. *Esztergom*, 1896. október 18. 1.
44 Péle-Méle. *Esztergom*, 1896. október 22. (Rendkívüli szám) 3.
45 Az *Esztergom és Vidéke* szerint: „Tartozunk annyi tisztelettel három társadalmi laptársunknak és van annyi önérzetünk, hogy kimondjuk, miszerint a mai esztergomi hírlapok a maguk feje és lelkiismerete szerint működnek, amint a hírlapírói kötelesség és tapintat parancsolja." A sajtó jogai. *Esztergom és Vidéke*, 1897. február 18. 3.

3. Az 1896-os választások tanulságainak levonása: a sajtó szerepe a katolikus társadalomszervezésben

A választások igen vegyes eredménnyel zárultak a helyi Néppárt szempontjából, hiszen Prohászkának és Csernochnak nem sikerült mandátumhoz jutnia – sőt az utóbbi nevét a választási elnök a szabályok kreatív értelmezésével nem is bocsájtotta szavazásra[46] – a presztízsszempontok miatt igen jelentős Esztergom városában viszont a Néppárt által is támogatott katolikus jelölt, Frey Ferenc győzött a liberális indulóval szemben.[47]

A választás eredményeként a Néppárt politikai elitje és sajtója – akárcsak országos szinten[48] – helyben is nekikezdett saját módszereinek és irányvonalának átgondolásába és módosításába. A közösségépítés egyik legfontosabb eszköze mindig az úgynevezett „védekező provokáció" alkalmazása, vagyis a politikai csoport iránt ellenségesnek tartott tényezők megnevezése és erőteljes elutasítása.[49] Ezt a politikai katolicizmus is alkalmazta, és a folyamat jól tetten érhető az *Esztergom* publicisztikájában.

Egyértelműen ellenfélnek számították például azok a klerikusok, akik a Néppárt politikájával szemben foglaltak állást. 1896 októberében a lap publicistája elégedetten nyugtázta, hogy a papság túlnyomó többsége Frey Ferencre szavazott, egyetlen kivétel akadt, és a renitens klerikus nevét a cikk fekete keretben kiemelve közölte,[50] ami a szimbolikus kiközösítés egyértelmű gesztusaként értelmezhető. Ehhez az elváráshoz a lap szerzői később is következetesen ragaszkodtak. 1903 márciusában például beszámoltak arról, hogy a galántai kerületben egyes papok a liberálisok mellett léptek fel, ám az egyszerű nép – örvendetes módon – nagy megrökönyödéssel fogadta magatartásukat. „Aki manap[ság] pap létére liberálispárti, az vagy játszik és nem tudja, mit csinál, vagy Júdás"[51] – vélekedtek. A Néppárt támogatásának igényét az egyházi alkalmazottak teljes körére kiterjesztették: aki az egyháztól kapja a fizetését, attól elvárható, hogy az egyház elveit képviselje, azok ellen ne forduljon nyilvánosan – vélekedtek. „Mi azt kívánjuk, hogy a kat[olikus] önérzet ne hiú, gyönge lény, ne foszladozó ködkép legyen, mely nem nyom, s nem számít, hanem következetes hatalom, melyet tisztelni tudjon minden jellemes ember."[52] Később már egyértelműen a felekezeti hovatartozás egyik feltételeként tekintettek a párt támogatására: „Önmagát katolikusnak tartani és azt a politikai pártot nem támogatni, mely programjába a többi közt a katolikus érdekek védelmét is fölvette: ellentmondás a fogalmakban."[53]

46 Keményfy (1926).
47 Éljen Esztergom képviselője! *Esztergom*, 1896. október 29. (Rendkívüli szám) 1.
48 Szabó Dániel: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok*, 1978/1. 730–756.
49 Minderről részletesen lásd: Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza*. Budapest, Osiris, 1998.
50 A választás. *Esztergom*, 1896. október 29. (Rendkívüli szám). 3.
51 Liberális papok. *Esztergom*, 1903. március 8. 1.
52 Katolikus önérzet. *Esztergom*, 1897. október 10. 1–2.
53 Az Esztergom. *Esztergom*, 1901. január 1. 1.

A papságot ennek szellemében arra igyekeztek bátorítani, hogy határozottan képviselje a mindennapokban a néppárti programot, tekintet nélkül arra, hogy ezt hogyan ítéli meg a közvélemény. Miután a párt a nemzetiségek jogos igényeinek tiszteletben tartását kívánta, a liberális sajtó gyakran vádolta hazafiatlansággal, ez pedig a pártot támogató papság megítélésére is hatással lehetett. Az *Esztergom* egyik cikkírója szerint a közvélemény pánszlávnak bélyegez minden szlovákul író papot, noha ők ezzel valójában csak hivatásuk parancsát követik.

„A katolikus pap ne nézzen se jobbra, se balra, vagyis ne törődjék vele, mit tart róla a világi hatóság, vagy tán a stréberkedő soviniszta egyháziak (szeretném hinni, hogy ilyenek kevesen vannak), hanem iparkodjék Szent Pállal mindennek mindenének lenni, hogy mindenkit üdvözítsen."[54]

Az *Esztergom* szerzői emellett úgy vélekedtek, hogy a kormánypárt szolgálatában álló zsidó kortesek különösen agresszíven viselkedtek a katolikusokkal szemben a választások idején. A velük szembeni ellenérzéseket igyekeztek általánosítani, hogy ez mozgósító erővel hasson híveikre, de érezhető az egyidejű törekvés a felesleges indulatkeltés elkerülésére. „A nép forrongó indulatát azonban sokáig visszafojtani nem lehet. Az antiszemitizmus parázsa és tüze most a választások után jobban ég, mint valaha" – vélték egy írásukban, azonban hangsúlyozták, hogy az indulatok megfékezhetőek, amiben szerintük a papság addig is komoly érdemeket mutathatott fel. „Mi nem vagyunk antiszemiták. A néppárt programja egyenesen kizárja e tisztán negatív politikát" – jelentették ki, azonban úgy vélték: ha semmi nem változik, a körülmények a pártot vagy egy részét antiszemita irányba fogják tolni, ami azt jelenti, hogy „törvényes küzdelem" indulhat a „zsidó faj kinövései" ellen, a „ne vásárolj, ne érintkezz a zsidóval" jelszó jegyében.[55] Az antiszemitizmus kérdése – amely a parlamenti választások előtt még szinte egyáltalán nem bukkant fel a lap hasábjain – hamarosan fontos üggyé nőtte ki magát a szerkesztőség szemében, olyannyira, hogy 1897-ben az egyik szokásos előfizetési felhívásban már egyenesen a küldetésnyilatkozat részeként jelent meg: „Ezeréves hazánk keresztény jellege mellett küzdünk, melyet megtámadott a kozmopolita zsidó-liberalizmus. Ebben az igaz harcban kérjük a hazafias keresztény közönség pártfogását."[56]

A lap szerzői a választási kudarc következő okát a társadalmi szervezkedés elhanyagolásában látták, ami azért is jelenthetett nagy gondot a számukra, mert a katolikusok így nem voltak képesek arra, hogy kellő mértékben befolyásolják a helyi közvéleményt. Ezért a hiányosságok sürgős pótlását indítványozták:

54 A pánszlávizmus agyréme. *Esztergom*, 1897. szeptember 19. 3.
55 Antiszemiták legyünk-e? *Esztergom*, 1896. november 8. 2.
56 Olvasóinkhoz. *Esztergom*, 1897. április 4. 5.

„Ragadják meg az alkalmat a néppárt oszloposai akár a falukon, akár a városokban, hogy vita tárgyává tegyék a közös teendők módozatait. Határozzák el, hogy minden nagyobb községben kat[olikus] kört vagy olvasókört, vagy népkört szerveznek. Hisz ki ne látná be, hogy e körök a világi katolikusok öntudatának legjobb és leghatásosabb ébresztői?"[57]

A jó példát elsősorban Esztergom városában látták, amely az egyesületek Eldorádójának számított a maga összesen 37 különböző társaságával. A Katolikus Kört már 1896 elején a város legfontosabb egyesületének tartották, amely a katolikus eszmék propagálása mellett sokat tett a társasélet fejlesztéséért is, beleértve „a biliárd, újság, mulatságok, sör, spriccer, tarokk, táncestélyek s majálisok nehéz műveletének" végrehajtását. A régebbi klub, a Kaszinó a liberális, kormánytól függő értelmiség törzshelyének számított, amelyet ugyanakkor a kívülállók is nagyra értékeltek a színvonalas műkedvelő színi előadások miatt.[58] Azokkal az olvasókkal szemben, akik kifogásolták a Katolikus Kör kizárólagos felekezeti szellemét, úgy érveltek, hogy az értelmiség megfelelő befolyásolása érdekében, az „önfenntartási küzdelem" részeként szükséges az exkluzív katolikus szemlélet érvényesítése, ami azonban együtt jár a keresztény felebaráti szeretet gyakorlásával a más nézetek híveivel szemben. „A kat[olikus] körök is a katolicizmus létéért folyó küzdelemnek alkotásai; új szervek, melyek az ellenséges körülmények közé szorított katolicizmus életerejét törekszenek fenntartani."[59] Elégedetten számoltak be arról, hogy Székesfehérvárral összevetve – a *Fejérmegyei Napló* tudósítása alapján – a Kör munkája példaszerű, amit annak tulajdonítottak, hogy a helyi klérus elitje, ellentétben a székesfehérvárival, rendszeresen részt vett a társaság munkájában, és a jó példa ragadósnak bizonyult.[60] Az *Esztergom* szerzői folyamatosan őrködtek a katolikus társadalmi élet jelenségei felett, és szóvá tették az esetleges problémákat. A kezdeti évek optimizmusára alaposan rácáfolt az 1903-as véleménycikk, amely azt a tényt kommentálta, hogy a Katolikus Kör kétszázötven tagjából mindössze hatvanöten jelentek meg az éves közgyűlésen. „Elszomorító jelenség ez, de Esztergomban megszokott, sajnálatosan állandó társadalmi betegség ez a részvétlenség"[61] – vélte a publicista.

Az értelmiség tömörítése mellett a széles társadalmi rétegek, elsősorban a parasztság érdekvédelmének kérdése szintén gyakran előkerült. Vargha Dezső cikkében például sorra vette az őstermelőket sújtó problémákat, az egészségtelen birtokmegoszlást, a föld aprózódását, illetve azt, hogy a gazdálkodók jelentős részének nincs választójoga. „A parasztosztály nem magának dolgozik, fárad, izzad, hanem a nemzetközi mozgó tőkének. [...] mindent drágán vesz és olcsón ad el. [...] Nem csoda, ha így a nép a legnyomorultabban táplálkozik, ruházkodik és lakik" – jelentette ki. Úgy vélte, hogy elsősorban az állam köte-

57 Mi a teendőnk? *Esztergom*, 1896. december 6. 4.
58 Plagiosippus: Az esztergomiakról. Karcolat. *Esztergom*, 1896. január 26. 7.
59 A katolikus intelligencia. *Esztergom*, 1897. január 17. 3.
60 A közöny oka. *Esztergom*, 1897. február 28. 5.
61 Társasélet Esztergomban. *Esztergom*, 1903. január 11. 2.

lessége a segítségnyújtás, de a társadalomnak is közre kell működnie. Az agrárius mozgalom és a politikai katolicizmus kívánságaival összhangban[62] az uzsorások ellen hitelszövetkezetek, továbbá fogyasztási és termelési szövetkezetek, takarékmagtárak és hasonló társulások létrehozását követelte. Úgy vélte, hogy első lépésben át kell adni a megfelelő ismereteket, ami gazdakörök alapításával lehetséges, ez viszont a gyakorlatban nagyon is nehéz feladat. „Tapasztalásból ismerem azon rendkívüli nehézségeket, melyek utamban állnak. Tudatlanság, nem törődés, bizalmatlanság, gyanúsítás, gúny és ami fő: a pénzhiány" – írta, majd az olvasók segítségét kérte a költségek előteremtésére.[63]

A néppárti alapállással összhangban[64] a kisemberek gazdasági érdekeinek védelmét helyezték a középpontba, amelyeket a külföldi gyártók és a nagyvállalkozások versenyétől igyekeztek megóvni. Helyzetértékelésük szerint:

„A korlátlan ipari szabadság és a konkurencia karöltve haladnak egymással, a gazdagot oly helyzetbe helyezik, hogy a szegényebbek ínségéből nagy hasznot húzhat, ezek az okai, hogy egyik ember a másiknak szájából kirántja a kenyeret, ezek juttatják tönkre a középosztályt, szaporítják a proletariátust és gyarapítják a foglalkozás nélkül éhező munkások seregét."[65]

A keresztényszocializmus jegyében gondolkodó Prohászka 1901-ben arról írt, hogy Magyarországon már csak az uzsora elleni népfelkelés segíthet, amit azonban nem szabad erőszakkal megvívni, ehelyett a gazdasági erők tömörítésére és összpontosítására van szükség. Ezért arra szólította fel az értelmiséget, áldozzon nagylelkűen a szövetkezeti mozgalomra lelkesülést, pénzt, bizalmat és kitartást. Arra figyelmeztetett, hogy ez a fajta felelősségvállalás még nagyon újszerű és ellentétben áll az „ósdi emberek" erkölcsével, amely tévesen úgy véli, hogy nagyobb jótett egy pár forintos adomány a szegények javára, mint egy szövetkezeti üzletrész jegyzése.[66]

4. Állásfoglalások a katolikus sajtó szerepéről

„Ma sok katolikus, még a papok közt is találkozik [találtatik], inopportunusnak tartja a katolikus szellemű hírlapírást" – állapította meg az *Esztergom* cikkírója 1896 végén. Ezt természetesen tévedésnek ítélte, és azt hangoztatta – összhangban XIII. Leó pápa hivatalos állásfoglalásaival[67] –, hogy a katolicizmusnak a sajtó hatalmát mindenképpen fel kell használnia a maga érdekében. Úgy vélte, hogy ennek következménye az egyházi sajtó sajátos jellegzetessége: tartalma

62 Gianone András – Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017. 122–131.

63 A földműves nép helyzete. Alázatos kérelem, melyet a keresztény nép igaz barátaihoz intéz: dr. Vargha Dezső. *Esztergom,* 1897. január 24. 4–5.

64 Csapodi (1993).

65 A konkurencia és szabadság. *Esztergom,* 1897. február 14. 4.

66 Dr. P[rohászka Ottokár]: Miért gazdag a zsidó és miért koldus a magyar! *Esztergom,* 1901. január 13. 1–2.

67 Klestenitz (2013): 31–35.

ugyanis kevésbé mulattató, mint versenytársaié, hiszen fő célja az, hogy föltárja „a magyar társadalom és politika sebeit", ami óhatatlanul konfliktusokkal jár. „Aki azt tartja: nem akarok ellentétbe jönni a közvéleménnyel, az ellentétbe jön a katolikus hittel s hírlapírói szolgálata csak színeskedés."[68] A lap előfizetési felhívásának szerzője úgy érvelt, hogy a német és a belga katolicizmust a vidéki egyházi sajtó felkarolása keltette új életre, ezért Magyarországon szintén

„a vidéki hírlapirodalom támogatása képezi az alapot, amelyen a társadalmi élet újjászületése fölépíthető. Tanuljunk ellenségünktől, a liberalizmustól, amely felismerve a sajtó hatalmát, annak terjesztése és lendületre jutása képezi most is fő erejét."[69]

A német katolikus lapok sikerének titkát abban vélték megtalálni, hogy a plébánosok és tanítók állandó levelezőként biztosítják ezek számára a hírszolgálatot, amelyek így hiteles képet adhatnak régiójuk katolikus életéről. Ma már közhely a Mainzban elterjedt mondás: „Ha Szent Pál ma élne, újságíró lenne" – figyelmeztettek, és arra kérték a magyar klerikusokat, hogy kövessék a jó német példát. Ugyanakkor arra is intettek, hogy nem kizárólag egyházi, hanem széles olvasótáborra alapozó közéleti lapokra van szükség, ezért kérték, hogy a jövendő önkéntes tudósítók minden érdekesebb eseményről számoljanak be. Ezt egyrészt közérdeknek tartották – hiszen rengeteg esemény nem kerül be a lapokba, mert nincs senki, aki beszámolna róluk –, másrészt úgy vélték, hogy a klerikusoknak a helyi közösség céljai érdekében tudatosan kell alkalmazniuk a nyilvánosság erejét. A sajtó biztosította hírverés ugyanis a lobbizás hatékony eszköze lehet: „Egy-egy életrevaló eszme egyebütt is találna lelkes pártfogókra és terjesztőkre; csak tudomást kellene róla szerezniök" – vélekedtek. Érvelésükből az is kiderül, hogy önmeghatározásukban a felekezeti öntudat mellett az újságírói elhivatottság is fontos szerepet játszott: „Mi írjuk s nem ollóval szerkesztjük e lapokat, mint azt a liberális lapok teszik lapjaikkal"[70] – jelentették ki. Ezzel összhangban arra intették a város polgárait, hogy véleményüket ne a pletykákra alapozzák, hanem ehelyett a sajtóban megfogalmazott komoly iránycikkeket vegyék figyelembe.[71] A katolikus olvasókat pedig önérzetesen figyelmeztették arra, hogy az egyházi sajtó fejlődésének köszönhetően többé már nem szorulnak rá arra, hogy a liberális lapokból tájékozódjanak.[72]

Hogy azonban ezek a nézetek mennyire újnak számítottak a katolikus közösségben, jól mutatja, hogy még az *Esztergom* lapjain is találkozhatunk a régebbi, a sajtó kitüntetett szerepét megkérdőjelező felfogással. Az osztrák keresztényszocialista mozgalom tapasztalatait bemutató cikk szerzője például a következőképpen vélekedett:

68 Egy év. *Esztergom,* 1896. december 25. 3.

69 Előfizetési felhívás! *Esztergom,* 1896. december 20. 5.

70 A papság és a hírlapírás. *Esztergom,* 1897. október 24. 2–3.

71 Dr. Klió: Esztergomi levél. *Esztergom,* 1903. január 18. 4.

72 A magyar sajtóról. *Esztergom,* 1901. január 13. 6.

„A nagy tömeg csakis élőszóval tanítható, mert a lapok olvasására vagy ideje, főleg pedig képessége nincs. De egy népszerű szónokot, ki előtte érthetően beszél, örömest hallgat és mély meggyőződést merít lelkes vezére szavaiból."[73]

A szerzők viszont nagy következetességgel képviselték azt a nézetet, miszerint a katolikus újságírásnak szembe kell szállnia a kormány által megvásárolt, ezért a közvéleményt folyamatosan megtévesztő liberális sajtóval. Elbeszélésük szerint ez a sajtó abban érdekelt, hogy a katolikus publicistákat, azaz „a keresztény politika, a társadalom becsületének, a közélet tisztulásának őrei és munkásai"-t megakadályozza az állami korrupció leleplezésében, ezért a „terrorizmus" eszközeivel lép fel a Néppárt és sajtótermékei ellen.[74] Az ellenségkép megszemélyesítéseként értékelhető a Jakabunk címmel megjelenő politikai tárcasorozat az 1897–1898-as évfolyamban, amelyet Okányik Lajos teológus írt.[75] A sorozat egy zsidó liberális újságíró szemszögéből mutatja be a hazai közélet fontos eseményeit, egyfajta görbe tükröt igyekezvén nyújtani a liberális nyilvánosság működéséről.[76]

A szerkesztőség a liberális sajtó rosszindulatának bizonyítékaként értelmezte, hogy ennek orgánumai időnként megkérdőjelezték az *Esztergom* hivatalos egyházi jellegét. Egy alkalommal például a szerkesztőség tiltakozott az ellen, hogy a vármegye be akart avatkozni az istentiszteletek nyelvének meghatározásába, ami pedig az egyház kizárólagos hatásköre volt. Ezután a liberális lapok kampányt indítottak az ügyben a hazafiatlannak kikiáltott lap ellen, de Boltizár József püspök nyilatkozata hamarosan egyértelművé tette, hogy az *Esztergom* a hivatalos egyházi álláspontot ismertette. A szerkesztőség ezután levonta a tanulságot:

„Nevetséges és együgyűségre vall tehát kétségbe vonni azt, hogy mi az egyházi körök orgánumát nem képviseljük. Mi katolikus, az egyház ortodox felfogása szerint írunk az egyházi ügyekben is, és így nemcsak az egyházi körök, hanem igenis a katolikus közvélemény orgánuma vagyunk, akár tetszik, akár fáj ez a megyei liberális atyánkfiainak az Úrban."[77]

Az új típusú, az eseményeket hírértéken kezelő üzletsajtóval szemben tetten érhető egyfajta nosztalgia a régimódi „véleménysajtó" idealizált korszaka iránt. Karkecz Alajos ferences szerzetes 1897-ben például úgy vélekedett olvasói levelében, hogy a modern sajtótermékek, ahogy az egyházpolitikai küzdelem megmutatta, veszélyes nézeteket szuggerálnak az olvasók lelkébe, „a mesterségesen felizgatott társadalmi élet" a nemzet egységét és erejét veszélyezteti. A belső megosztottság pedig egy esetleges külső támadás, katonai fenyegetettség esetén végzetes következményekkel járhat, és Törökország sorsára jutha-

73 Külföld. *Esztergom,* 1896. március 29. 3–4.
74 Cato: Catilinaris existenciák. *Esztergom,* 1897. február 28. 3.
75 Keményfy (1926): 64.
76 Például: Jakabunk gyásza. Eredeti tudósítás. *Esztergom,* 1897. március 14. 5.
77 Legyen világosság! *Esztergom,* 1897. október 12. 1–2.

tunk, vélekedett. Ő tehát nemzeti szempontokkal alátámasztva fogalmazta meg a követelést:

„Azért tartom én elsősorban szükségesnek, hogy a sajtó lépjen vissza azon piedesztálra, ahonnét egyesek szép szeméért leszállott és ne kacérkodjék senkivel, hanem szolgálja önzetlenül a közügyet, melyet ma már oly könnyelműen elhanyagolnak az emberek."[78]

A lap szerzőinek sajtókritikája szerint a gomba módra szaporodó hírlapok sokszor magánérdekeknek és indulatoknak köszönhették létrejöttüket, ami valósággal arra predesztinálja őket, hogy a közügyek ártalmára legyenek. Ezért azt sürgették, hogy az olvasók tudatosan tegyenek különbséget a becsületes lapok és a „pumpoló, csaló" sajtótermékek között.[79] Ez a fajta szemlélet jelent meg Prohászka Ottokár egyik cikkében is, amely 1897-ben az Esztergomban működő öt lap viszonyát taglalta. Ebben a méltányosságot, az egymás iránti tiszteletet, az elvszerűséget és a személyeskedés kerülését tartotta a legfontosabbnak, annál is inkább, mert szerinte előfordult, hogy „zsoldos lelkek és csúnya érdekhajhászók csapnak föl a tollforgatás lovagjaivá". Ezért ő is a múltba tekintett, és azokat az alapelveket tartotta alkalmazandóknak, amelyeket még 1848 áprilisában fogalmazott meg Friedrich Schwarzenberg bíboros frissen indítandó lapja számára: 1, Kerülje az üres frázisokat és az általánosítást. 2, Helyi ügyekben gondolja meg többször, mielőtt egyes egyének ellen sorompóba száll. 3, Senkit ne károsítson üzletében, hivatásában, kenyérkeresetében, mert ez nem nemes eljárás és kiolthatatlan gyűlölséget szokott okozni. 4, Senkit ne tegyen köznevetség, gúny és megvetés céltáblájává. 5, Védje meg az üldözötteket és segítse az elnyomottakat, mert ez a zsurnalisztákat is boldogító öntudattal tölti el. 6, „Legyen bátor, midőn az igazság harcairól van szó, aki mer, az nyer."[80]

* * *

Az áttekintés alapján egyértelműen megállapítható, hogy az *Esztergom* a Néppárt politikai lapjaként működött, annak politikáját és eszméit képviselte. A párt társadalmi hátországának megteremtése érdekében igyekezett népszerűsíteni a katolikus társadalomszervezés eszméit, a társadalmi egyesületek alapításának és működtetésének gondolatát. Ennek alapját elsősorban – bár a távolabbi előzmények, mint például IX. Pius pápa Syllabusa vagy a német Centrumpárt mintája[81] – is fontosak lehettek, a legközvetlenebb inspirációt valójában XIII. Leó magyarországi akcióprogramja, az 1893-as Constanti Hungarorum jelentette.

78 Karkecz Alajos: A sajtó is hibás. *Esztergom,* 1897. március 7. 3.
79 Dr. Klió: A sajtó és tekintélye. *Esztergom,* 1901. szeptember 1. 2.
80 [Prohászka Ottokár]: A sajtó irányítása. *Esztergom,* 1897. december 19. 1–2.
81 Dersi (1973): 385.

A lap szolid bázisra támaszkodhatott, amit jól jelez, hogy anyagi problémákkal – ellentétben például pécsi laptársával[82] – nem kellett szembenéznie, a századfordulón pedig már rendszeresen egy-két oldalnyi hirdetési rovattal jelentkezhetett. Az elért eredményekben az is szerepet játszhatott, hogy az *Esztergom*ra nem tűnik jellemzőnek a vidéki lapok – bevezetőben említett – szerepzavara, hiszen ügyesen és megfelelő arányban ötvözte a regionális és az országos ügyeket, illetve a Néppárt politikájának képviseletét. A szerkesztőség törekvései tehát elindultak a megvalósulás útján, formálódni kezdett a helyi katolikus szubkultúra.

Ennek ellenére a Néppárt viszonylagos politikai sikertelensége intő jelként mutatott rá ennek a folyamatnak a féloldalasságára. A teljes nyilvánosság meggyőzése a „keresztény Magyarország" programjának érdekében a bizonytalan jövő feladatának tűnt, és a nehézségek okainak kutatása során a liberális sajtó kényelmes bűnbaknak mutatkozott. Amint egy szerző 1904-ben megfogalmazta:

„Csak az a baj, hogy ezt a néppártot a maga valóságában nem ismerik. Ugyanis a liberális sajtó főtörekvése az volt a néppárt keletkezése óta, hogy ezt a pártot hamis világításban tüntesse fel. »Csak rágalmazz bátran: mindig tapad valami!« Ez a régi jelszava az igazság ellenségeinek. [...] Ezt a tudatlanságot oszlassuk a nép között. Főleg a néppárti sajtó terjesztését tartsuk kötelességünknek, mert ebből ismerik meg azt a zászlót, mely köré tömörülni kell."[83]

82 Pap (2016): 106–109.
83 Gyűjtés. *Esztergom*, 1904. február 21. 1–2.

Háború és ellenségkép a *Borsszem Jankó* című élclapban

Takács Róbert*

Az első világháború történetének létezik egy olyan olvasata, miszerint a Nagy Háború egyben a hadviselő nemzetek közti propagandaháború is volt. Ezt egyrészt az a meggyőződés táplálta, amely a 20. században általánosnak volt mondható az újabb és újabb tömegmédiumok megjelenésével, és amely átalakította az emberek mindennapi életét, benne tájékozódási szokásait. Másrészt azzal, hogy azelőtt az állam nem vette ki ennyire a részét a közvélemény ilyen mértékű befolyásolásából. Harmadrészt – a hátországot hibáztató tőrdöféselmélethez hasonlóan – magyarázatokat „kellett" találni a háborús vereségre, amire az a válasz kínálkozott, hogy az antant volt sikeres a nemzetközi közvélemény „megdolgozásában" (és nem a hadviselésben).[1]

Valójában minden hadviselő fél igyekezett meggyőzni saját lakosságát és a „világot" is saját igazáról. A nemzetközi színtéren folyó küzdelem két alapkérdése a következő volt: 1. Ki felelős a háború kirobbanásáért? 2. Melyik fél nem tartja be a háború írott és íratlan szabályait, ki a kegyetlen, ki a barbár és ki – vele szemben – a civilizáció letéteményese? Ugyanakkor befelé szintén folyamatos propagandamunkára volt szükség: részben a háború elején a korántsem általános háborús hangulat felszítása érdekében,[2] majd a hadviseléssel együtt járó terhek (családtagok elvesztése, megrokkanása, az egyre több árufélességre kiterjedő hiány, újabb és újabb anyagi áldozatvállalások stb.) elfogadása miatt.

Az állam ugyanakkor korántsem volt olyan szintű irányító szerepben, mint a későbbi korszakokban, amikor a tömegmédiumok tudatos, állami céloknak megfelelő használatát információs hivatalok, agitációs és propagandaosztályok irányították. A tömegmédium sem jelentett többet ekkor, mint elsősorban az újságokat, plakátokat, képeslapokat,[3] kisebb mértékben a feltörekvő mozit, kiállításokat stb. Létrejött ugyan a nyilvánosság kontrolljára a megfelelő kormányzati szerv is: a Drasche-Lázár Alfréd vezette miniszterelnöki Sajtóiroda,

* Tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet, a *Múltunk* című politikatörténeti folyóirat felelős szerkesztője. E-mail: takrobi78@gmail.com.

1 Lásd erről: Z. Karvalics László: Nagy Háború és propaganda: a diskurzusfejlődés néhány iránya. In: Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban.* Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 2016. 43–58.; Sipos Balázs: Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató*, 2010. tavasz, 103–108.
2 Szabó Dániel: Magyar sajtó a háború kitörésekor. In: Ifj. Bertényi–Boka–Katona (2016): 248–249.
3 A plakátok és képeslapok jelentőségére hívja fel a figyelmet: Z. Karvalits (2016): 48–49.

amely aztán betagolódott a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó Hadfelügyeleti Bizottság sajtóalbizottságába. Ezek azonban elsődlegesen cenzúraszervekként működtek, tehát a fő szempontjuk az volt, mi ne kerüljön a nyilvánosság elé és nem az, mi igen.[4] A cenzúra ilyen jellegű kiterjesztését az 1912-ben elfogadott, háború esetére szóló kivételes törvény tette lehetővé, a feszültséget pedig mindenekelőtt az jelentette, hogy egyre több szerkesztőségben érezték úgy, hogy a tiltások nem csupán a hadviselés érdekeit, hanem a kormányzat „nyugalmát" szolgálják.

Aktív, a média tartalmát befolyásoló tevékenységet egy másik kormányzati szerv, a Sajtófőhadiszállás folytatott: ez alá a háború végére 800 főnél is többet foglalkoztató mamutszerv alá voltak beosztva a frontot – gondosan megszervezve – járó haditudósítók, rajzolók és más művészek, illetve itt fogalmazták a harctéri jelentéseket, az ún. hőfereket. A Sajtóhadiszállásnak így már volt szerepe abban is, hogy mit mutatnak meg a magyarországi sajtótermékek a háborúból, hogyan ábrázolják az ellenséget vagy annak tevékenységét – például úgy, hogy látogatásokat szerveznek feldúlt és visszafoglalt településekre, ott szemtanúkkal meséltetik el a legkirívóbb erőszakos cselekményeket.[5] Direkt állami propaganda is folyt – például a hadvezetőség igyekezett összegyűjteni, dokumentálni azokat az eseteket, amikor az ellenség megsértette a hadijogot és azt – hivatalos kiadványokban – a nemzetközi közvélemény elé tárni.[6]

Az emberekre ömlő propaganda igen nagy része azonban „félállami" és nem hivatalos csatornákból eredt. Nagy-Britanniában az állami jelenlétet indokolta, hogy ott 1916-ig nem létezett általános sorkötelezettség, így a Honvédelmi Minisztérium legfőbb gondja az volt, hogy elegendő számú férfit bírjon rá az önkéntes jelentkezésre. Így ott a toborzóplakátok és toborzóakciók kiemelt jelentőséggel bírtak. Magyarországon a háború támogatottságát olyan felülről szervezett akciókban igyekeztek előmozdítani, amelyek legtöbbször forrásgyűjtéssel, segélyakciókkal fonódtak össze. Túl a nyolc kiemelt hadikölcsön-jegyzési kampányon így kezdte meg az Aranyat–vasért mozgalmat az Auguszta Segélyalap, vagy így rendeztek lövészárok-kiállítást 1915-ben Pasaréten, 1916-ban hadifestmény-kiállítást a Nemzeti Szalonban, így került sor a nemzeti áldozatvállalás lovas szobrának felállítására a Deák téren,[7] vagy a hadikártya kiadására 1917–1918 telén. Utóbbi akciót a Hadsegélyező Hivatal irányította, a bevételeket

4 A cenzúra működéséről és a sajtó irányításáról: Paál Vince: A sajtó szabadsága a „nagyháború" éveiben (1914–1918) In: Uő (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 18–42.; Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 314–318.

5 Balla Tibor: Az osztrák–magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége a Nagy Háborúban. In: Ifj. Bertényi–Boka–Katona (2016): 273–286.

6 Pollmann Ferenc: Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború. In: Ifj. Bertényi–Boka–Katona (2016): 75–85.

7 A szoborba – a német szögelőszobrok mintájára – bárki kis fémlemezt illeszthetett akár már csekély összegű adomány ellenében is. Ifj. Bertényi Iván: Szögelőszobrok. In: Ifj. Bertényi–Boka–Katona (2016): 459–490.

pedig részben hadirokkantak, sebesültek ápolására, özvegyek, árvák ellátására fordították.[8]

Ugyanakkor számos kezdeményezés már vállalatoktól, magánszemélyektől jött, amelyek és akik beszállhattak a jótékonysági és más akciókba is: a kabaréalapító Nagy Endre például *Az Est* hasábjain indított toborzóakciót 1914 szeptemberében.[9] Ugyanakkor a vállalkozások marketingstratégiájukat is a körülményekhez igazították, a kancsókra Ferenc József és II. Vilmos arcképe került fel, a sört Hősök söre névvel adták el, a Kotányi minden héten valami háborús tárgyú szójátékkal kínálta paprikáját, a játékgyártók pedig természetesen a harci játékokat ontották.[10] Utóbbiakban már jól definiálták az ellenséget is. Hasonló élmény fogadta a városligeti Vurstli látogatóit is, feltehetőleg néhány Vitéz László szerbet és muszkát pofozott a palacsintasütővel, míg Szép Ernő a következő célbadobó játékot jegyezte le:

„Hát a Háború Játék ilyen: az elrekesztett kis négyszögletes harctéren öt óriási pléhfigura áll, egy-egy karóval megszilárdítva hátulról. A mellükre mázolták sorba: angol, francia, muszka, talján, szerb. Mind az öt bábra a maga hadseregének egyenruháját pingálták s mind az öt ellenség feje hűségesen viseli nemzeti jellegét, így a muszkának nagy veres körszakálla van, az angolnak pakombartja, a franciának kecskeszakálla, s az olasznak légy az alsó ajka alatt. A szerbnek csak bajusza van, de annak az arca a legborzasztóbb. Mind az ötnek a szája tátva-nyitva, azoknak a falabdáknak a befogadására, melyek a pulton hevernek. Így állanak a monarchia ellenségei egy sorban, tátott szájjal és rémült nagy szemekkel."[11]

Az ellenség megjelenítésében azonban a legnagyobb szerepe a sajtónak – és más nyomtatott médiumoknak – volt. Ezen belül sajátos helyet foglaltak el az élclapok karikatúrái és szövegei, hiszen képi üzenetként képesek voltak magukba sűríteni egymásra halmozott jelentéstartalmakat, megmozgatni mélyen gyökerező előítéleteket és sztereotípiákat. A torzító műfaj párhuzamosan töltötte be kettős funkcióját. Egyrészt a negatív képzettársítások, háborús (rém)hírek felvonultatásával igyekezett minél félelmetesebbnek, megvetendőbbnek, gyűlöletesebbnek feltüntetni az ellenséget, ezzel is felszítva a harci készültséget, áldozatvállalási készséget. Másrészt fontos volt, hogy az ellenség ábrázolása ne szereljen le, ne váljék csüggesztővé, ezért legyőzhetőnek, alsóbbrendűnek is „kellett" mutatni. Ez – a gazság és a gyengeség-gyávaság kettőssége – valamilyen szinten minden ellenségre igaz volt.

8 A négy király: négy uralkodó, az alsók és felsők: hadvezérek. *Az Est*, 1917. augusztus 16.; Kóber Leó festőművész képei alapján készült hadi kártya. *Ország-Világ*, 1918. január 13.

9 Nagy Endre: Nyílt levél a honvédelmi miniszter úrhoz. *Az Est*, 1914. szeptember 11.

10 Závodi Szilvia: Háborús propaganda a hétköznapi tárgyakon. In: Ifj. Bertényi–Boka–Katona (2016): 167–187.; Vörös Boldizsár: „Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának" – Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 12. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2011. 127–137.; Vörös Boldizsár: Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Söre. *Médiakutató*, 2010. tavasz, 116–121.

11 (sz. e.): Háború játék. *Az Est*, 1915. szeptember 19.

Az ábrázolásokban ugyanakkor nem csak a külső ellenségek jelentek meg. A soknemzetiségű birodalomban alapvető problémát jelentett, hogy az egyes nemzetiségek hűsége is kérdésessé vált. Ahol a külső ellenséget lehetett támadni, ott a Monarchián belüli kisebbséggel kesztyűs kézzel bántak, amiben leginkább a háború legelején kialakuló – spontán, nem a sajtó által tüzelt – szerbellenes hangulat okozott „fennakadást". 1917 közepétől a csehek kerültek a belső „főgonosz" szerepébe.

A hátországi állapotokért – áruhiányért, drágaságért, végtelen sorban állásért – sem lehetett kizárólag a muszkát meg az angolt hibáztatni. Így óhatatlanul megjelent a háború haszonélvezőinek és kárvallottjainak szembeállítása, a háborús áldozatvállalás alól kibúvóknak, a hadimegrendelések nyerteseinek, a „jól élő" parasztoknak, az ügyeskedőknek és csalóknak a pellengérre állítása. 1916 második felétől egyre súlyosabb problémát jelentett a növekvő – és politikai érdekből is szított – zsidóellenes hangulat. Ezekben közös, hogy a kormányzatnak nem volt érdeke a belső hangulat felszítása, hiszen a hadviselés sikerét a hátország nyugalma szolgálta. Az elégedetlenség azonban ennek ellenére megjelent – igen visszafogott formában – még a kormányzattal jó viszonyt ápoló, állami szubvencióra szoruló, nagy hagyományokkal rendelkező élclapban, a *Borsszem Jankó*ban is.

Az alábbi tanulmány – a *Borsszem Jankó* karikatúráinak és tréfáinak elemzésén keresztül – azt vizsgálja, hogy az ellenség humoros ábrázolása milyen rendelkezésre álló sztereotípiákat és kliséket használt fel, illetve hogyan alakult – fejlődött-e, kiegészült-e új vonásokkal – a háború során. Nem az tehát a tárgya, hogy nyomon kövesse, hogy tükröződtek-e a Nagy Háború fordulatai az élclapokban,[12] hanem az, hogyan értelmezték át, szabták át az alkalomra a meglévő kifejezőeszközöket, és mennyiben hoztak változást a háború és a hátország konkrét eseményei ezek „működtetésében".

12 Ezt kimerítően bemutatta: TAMÁS Ágnes: Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. *Aetas*, 2014/3. 59–77.; TAMÁS Ágnes: A Nagy Háború a Borsszem Jankó karikatúráin. Alkotók és alkotások a propaganda hálójában. Új *Jel-Kép*, 2016/1. http://communicatio.hu/jelkep/2016/1/JelKep_2016_1_Tamas_Agnes.pdf (letöltve 2017. május 14-én).

1. Magyarország külső ellenségei – gyűlölet és lenézés

1.1 Az „állati" szerbek

A Nagy Háború az osztrák–magyar–szerb konfliktusból terebélyesedett rövid időn belül európai méretű háborúvá. Így a felelősségről szóló vita magva is jórészt az, vajon a Monarchia vagy Szerbia hibájából fajult-e el a trónörököspár elleni merénylet után a helyzet. Miközben az európai történészek figyelme mégiscsak elsősorban a német–angol konfliktusra és vitára összpontosult. De az is propagandavetélkedés tárgya lett, hogy a hadüzenet nyomán ki lőtt először. *Az Est*ben 1914. július 31-én megjelent tudósítás szerint (ezt is) a szerbek kezdték:

„Benne vagyunk a háborúban és bizonyára a későbbi időknek érdekes kérdése lesz, hogy ebben a súlyos konfliktusban melyik fél használta először fegyverét. Félhivatalos tudósítás alapján a magyar lapok már megírták, hogy Temeskubinnál szerb katonák rálőttek a monarchia szállítóhajójára."[13]

A szerbek sajtóbeli ábrázolásában ez a szint nemigen jelent meg, képi megragadáshoz is túl elvont. Ugyanakkor a vita egy másik szintje már jól megragadható és nemcsak a nemzetközi színtéren, hanem a hátország meggyőzésében is volt jelentősége. Ez a vita pedig arról igyekezett meggyőzni a nemzetközi közvéleményt, hogy a másik oldalon harcolók brutálisak, embertelenek, az európai normákat páros lábbal sárba tiprók. Míg a saját közvéleményben azt a meggyőződést igyekezett kialakítani, illetve megerősíteni, hogy „ezekkel" másképp nem lehet bánni, ezáltal szolgálva a háború támogatottságát.

A Monarchia hadvezetése például tájékoztatta a nyilvánosságot a szerbek által elkövetett tettekről, amelyek a magyar sajtóban is megjelentek. A *Pesti Napló* augusztus végén számolt be részletesen a „szerb gazságokról", megcsonkított foglyokról, cselből önmagukat megadó, majd fegyvert rántó alakulatokról, lesből lövöldöző fegyveresekről, bombavetőkről és osztrák–magyar katonákat hátulról megtámadó asszonyokról.[14] *Az Est* egy sebesültekkel készített riportja azt is világossá tette, hasonló tettekért nemigen volt kímélet.[15] Az élclapban is megjelent e téma egy szerb sajtóirodának ajánlott közlemény formájában: ez azzal vádolta a magyarokat és az osztrákokat, semmi nem tiltja náluk, hogy a foglyokra lőjenek. (Mármint – ahogy az olvasó számára ez világos – a madarakra

13 Első támadás. *Az Est*, 1914. július 31.

14 Idézi POLLMANN (2016): 78.

15 „Sabác bevétele után több vezérkari tiszttel együtt egy utcán táboroztunk. Én egy tábornok mellett állottam, a mikor odajött egy szerb férfi s ezekkel a szavakkal fordult a tábornokhoz: »Ha még egy szerbet le mernek lőni, majd meglátják, mi fog történni. Miért bántják a szerbeket?« A szemtelenül naiv fellépésre egy revolvergolyó volt a válasz és a szerb holtan esett össze. Ilyen és ehhez hasonló esetek tömegesen fordultak elő. A melyik házból ránk lőttek, ott nem maradt egy élő lélek sem s hogy hány házat kellett megfenyítenünk, azt mindennél jobban mutatja, hogy Sabácban nincsen egyetlen egy ép ablak sem" – nyilatkozta egy a harcokban megsebesült katona. A sabáci csaták sebesültjei Budapesten. *Az Est*, 1914. augusztus 21.

való vadászat megengedett.)[16] Sőt a lap bemutatott az olvasóknak egy félelmetes „komitácsit", azaz bombamerénylőt, akit egy katonai kórházban ápoltak: „egy komitácsit, egy eleven, igazi komitácsit, a szerb pokol fiát, akinek a neve hallatára összeborzadnak majd térdünkön ülő unokáink... [...] láttuk a bombavető szörnyeteget, a ma reggeli sebesülttranszporttal hozták Sabác alól [...] mint valami ritka vadállatot." A sebesültvonattal érkező komitácsi történetét a *Borsszem Jankó* is feldolgozta: a sebesülteket teával kínáló úrhölgyek a szerbbel sem tesznek kivételt, aki azonban – mint titkos méregkeverő saját magából kiindulva – azt jelzi: „Előbb kóstolja meg maga!"[17] Az emberevő szörnyetegek gondolata azonban még a *Borsszem Jankó* szerkesztősége számára is túl merésznek bizonyult. Legalábbis Íbisz jeligével próbálkozó lelkes olvasójuknak ezt válaszolták: „Nagyon rossz. Hadifogoly-pecsenyével senki sem él. Még a szerb komitácsi sem."[18] Ugyanakkor a szerbek közt mindenki potenciális komitácsinak számított. Egy augusztus végi rajzon egy kucsmás rác csecsemő kapja elő a bölcsőjéből a pisztolyát, hogy azt egy magyar katonára fogja.[19]

Az Est tudósításában megtalálhatók a szerb nép 1914 késő nyári-őszi képi megjelenítésének kulcselemei: nem emberi, inkább állati vagy ördögi – a „szerb pokol fia", „vadállat" –, illetve alattomos bombavető komitácsi.

Az emberi méltóság megtagadásának első lépcsőfoka a kulturálatlanság – mindenekelőtt az ápolatlanság – vádja volt. Így jellemezte a szerbeket állati mocsokban élő emberekként, a szappan nagy ellenségeiként az élclap kitalált tudósítása:

„Megfeledkezvén arról, hogy Szerbiában vagyok, zsebkendőbe fújtam az orromat, amiről rögtön fölismerték bennem az idegent. Elkeseredetten rontottak nekem botokkal, revolverekkel, midőn egy kitűnő ötletem támadt. Kivettem a kofferemből egy darab szappant és közéjük hajítottam. A szappan láttára úgy elszaladtak, mint a szerbek, ha szappant látnak."[20]

Míg a szerb közmondásgyűjteménybe bekerült az is: „Addig nyújtózkodjál, míg a vakaród ér."[21]

Más variációban a szerb katonát onnan lehet felismerni, hogy vakaródzik: „ha a fejét vakarja, akkor tiszt. Ha a testét, akkor közlegény."[22] A háború kezdetén egy karikatúrán maga Petár király invitálja antant-szövetségeseit magához, a sárfürdőbe, ahol disznókkal együtt dagonyázik.[23]

A következő lépcsőben a karikatúra-ábrázolások világos törekvése a szerbek dehumanizálása volt: előszeretettel mutatták be őket minél negatívabb – emberi – tulajdonságokkal felruházott állatokként, illetve az emberi léttől minél

16 Hazugság. *Borsszem Jankó* (a továbbiakban: *B. J.*), 194. augusztus 30.
17 Nagy idők humora. *B. J.*, 1914. szeptember 20.
18 Szerkesztői üzenetek. *B. J.*, 1914. szeptember 20. 10.
19 A kis komitácsi. *B. J.*, 1914. augusztus 30.
20 Belgrádi levél. *B. J.*, 1914. július 26.
21 Szerb közmondások. *B. J.*, 1914. november 22.
22 Szerb rangfokozat. *B. J.*, 1914. augusztus 9.
23 Az iszapfürdőben. *B. J.*, 1914. augusztus 9.

messzebb eső lényekként. Ábrázolták a „vadrácokat" alamuszi rókaként, akik gondterhelten, fejüket vakarva állnak a többi állat-antant ország előtt;[24] vakond-módra, ahogy a földalatti túrásból az észnél lévő magyar katona ásójával kirántja őket.[25] A szerb fronton aratott (újabb) győzelmeket kommunikáló karikatúrán Liborius Ritter von Frank tábornok, a Monarchia 5. hadseregének tábornoka jelenik meg inasként az országot jelképező Magyarok Nagyasszonya előtt, kezében a kor ismert tisztítószere, egy üveg Lysoform, hogy jelentse: a lakást – azaz az országot – megtisztította a férgektől.[26] Más karikatúrák az ördögi, iszonyatos vonásokat kihangsúlyozva mutatták be a szerbeket. 1914 végén, Belgrád – átmenetinek bizonyuló – bevételekor a magyar honvéd Petárt mint legyőzött, apró, csúf rác krampuszt emeli diadalittasan magasba.[27] Egy évvel később pedig a magyar vitéz egy hétfejű szerb sárkány torkait szorongatja.[28]

Eközben az ellenség kigúnyolása, a vereségei feletti kárörvendés, a saját felsőbbrendűség hangoztatása és a másik gyengeségének, alsóbbrendűségének a kiemelése is a propaganda állandó üzenete volt. Erre a Nagy Háború alatt a szerbek ábrázolása kitűnő példákat szolgáltat – természetesen ez szinte minden más ellenséges nemzet jellemzésében helyet kapott, mindenekelőtt az olaszok és a franciák esetében. A „nagyszájú" szerbek[29] kapcsán is megszokott motívum volt a megfutamodás, a könnyű győzelmek felemlegetése. „Eleinte semmit se láttunk, de mikor olyan közel voltunk az ellenséghez, hogy láthattunk volna valamit, akkor már háttal álltunk" – mesélik a szerb „hősök" a Monarchia hadseregével való találkozás élményét.[30] Szintén találunk példákat a harcra készség, szervezettség tagadására. Ezt a témát lovagolta meg a *Borsszem Jankó* 1914 szeptemberében megjelent áltudósítása, amely a szerb Timok-hadosztály bukását mesélte el.[31] A történet szerint a magyarok egyetlen rúd szalámival bontották meg a szerb egység fegyelmét, és miközben a szerb katonák rávetették magukat a vágyott ételre, szépen bekerítették és megverték őket:

„Amíg a vezérkar tanácskozott, a legénység nem bírt magával. A hidászok hidat építettek, a gyalogosok nekivetkőzve beleugráltak a Szávába, úgy, hogy a szalámira féltékeny tüzéreknek egyenkint kellett őket lövöldözni. A szerb távíróvonalak elvitték a hírt még Kragujevácba is, mire Petár rögtön kiadta a parancsot, hogy a főhadiszállás átteszi tanyáját Valjevoba. Ő is közelebb akart lenni a szalámihoz."[32]

24 *B. J.*, 1914. november 1.
25 *B. J.*, 1914. november 1.
26 A délvidéki harcok. *B. J.*, 1914. december 6.
27 A belgrádi zsákmány. *B. J.*, 1914. december 6.
28 A szerb sárkány. *B. J.*, 1915. november 21.
29 „Meghal Szerbia – oda a nagyszájúság" – Szerb közmondások. *B. J.*, 1914. november 22.
30 Szerb hősök. *B. J.*, 1914. szeptember 20.
31 A szerb második hadsereg, I. Timok hadosztálya a Drina-menti csatában valóban súlyos vereséget szenvedett, hatezer főt vesztett.
32 A Timok-hadosztály pusztulása. *Az Est*, 1914. szeptember 20.

Végül a legyőzött Szerbia – illetve uralkodója – helyet foglalt a gyengék „padsorában". Az első ilyen tréfát az élclap kissé elkapkodta. A belga Albert és a szerb Petár már 1914 októberében üzenetet váltott arról, ki hova menekül: Petár a belgiumi Antwerpenbe, Albert a szerbiai Nišbe igyekezett.[33] Másfél hónappal később Petár álkiáltványa büszkélkedik azzal, hogy – igaz, a vereség révén – „egy ilyen gazdag és művelt országgal" került egy sorba, mint Belgium.[34] Futnik vajda[35] pedig – a vereséget győzelemként beállítva – arra hívta fel a szerb katonák figyelmét, hogy csak azért vonulnak vissza a Drinán túlra, mert a trónörökösnek gyufát kell hozni a pipájához, és eljutnak Budapestig is, de a kardokat majd a magyarok cipelik, minek fáradnának vele a szerbek.[36] A háború második felében azonban Petár már egy bővülő, kopottas, foltos ruhákban feltűnő asztaltársaság tagjaként tűnik fel, előbb a belga és a montenegrói uralkodóval, majd 1916 végén – Poincaré kártyabarlangjában – csatlakozik hozzájuk Ferdinánd román király.[37] Hogy aztán nagy pártfogójuk, II. Miklós orosz cár is köztük végezze.

1.2 A félelmetes medve és a forradalma – Oroszország bemutatása

Az Oroszországgal szembeni propaganda „szívből jött" – a lenézett szerbekkel ellentétben a lenézett oroszokkal szemben valós félelmek éltek. A hatalmas cári birodalom súlya a korábbi évtizedekben is ránehezedett Magyarországra, a szlávok tengerében a politikai elit russzofóbiája élénken élt 1914-ben. Még a baloldal is talált magának kellő indokot az oroszok elleni hadviselés igazolására: a háborút a legvégsőkig ellenző, a miniszterelnöki rosszallást és feddést is magára vonó szociáldemokrata napilap, a *Népszava* is össze tudta egyeztetni az oroszok ellen viselt háborút a szociáldemokrácia értékrendjével. „Az orosz mozgósítás azt jelenti, hogy a kancsukával és akasztófával kormányozó véreskezű cár elérkezettnek látja azt a pillanatot, amikor a kancsuka uralmát kiterjesztheti a független államokra és ezekben is az orosz állapotokhoz hasonlókat létesíthet." A *Népszava* szerint tehát az európai szabadság megvédése tette elsősorban támogathatóvá a háborút.[38] A nemzeti érzelmekre azonban nem a cári elnyomás elítélésével, hanem a történelmi sérelmek felidézésével lehetett hatni. E nézőpontból a háború úgy jelent meg, mint revans az 1849-es orosz beavatkozásért.

Az oroszok elleni háború támogatottságának fenntartásában a kihívást az első hónapokban a megtorpanás és a nem várt vereségek feledtetése jelentette. Egyrészt még a hadvezetést is meglepte a gyors mozgósítás. Így felröppent az a híresztelés, hogy a cár már jóval korábban, 1914 késő tavaszán elrendelte a mozgósítást, tehát Oroszország akarta a háborút. Mindez persze a háborús felelősség tágabb vitájához kapcsolódott. *Az Est* egy 1914 végi riportjában – mikor már

33 Táviratváltás. *B. J.*, 1914. október 4.
34 Kiáltvány. *B. J.*, 1914. november 22.
35 Utalás Radomir Putnik (1847–1917) tábornokra, a szerb hadsereg főparancsnokára.
36 Futnik vajda beszéde. *B. J.*, 1914. október 4.
37 Bukarest után. *B. J.*, 1916. december 10.
38 A válság tetőpontján. *Népszava*, 1914. augusztus 2.

megérkeztek az első orosz hadifoglyok – az újságíró elbeszélget egy zsidó származású fogollyal is, aki elmondása szerint utoljára sávout, azaz a hetek ünnepe előtt látta a családját. Vagyis ebből az következett volna, hogy már 1914 májusában behívták.[39] Másrészt a magyar propagandisták a keleti fronton elért sikereket igyekeztek felmutatni az otthon maradottaknak, ezért 1914 szeptemberében a Parlament épülete előtti Országház téren kiállították 16 ágyút. Egy kis anekdotát a *Borsszem Jankó* is közzétett két kisgyerekről, akiknek édesanyjuk azt mondta, hogy ezeket „apuska vette el az oroszoktól" és nekik küldte haza – ezért aztán napokon át mindig azok körül játszottak, simogatták azokat.[40]

Az oroszok ábrázolásában az eszköztár készen állt. A karikatúrákon, plakátokon a birodalmakat gyakran állatok szimbolizálták, amelyek között az orosz medve volt talán a „legstabilabb" figura. Az orosz medve egyszerre tudott félelemkeltő, vicsorgó, hatalmas lenni, de rendelkezésre állt a legyőzött, láncra vert, táncoltatott medve képzettársítása is. A vásári, cirkuszi medve szimbolikája révén egyrészt kifejezhetők voltak a központi hatalmaktól elszenvedett orosz vereségek, de utalni lehetett az antanton belüli erő- és érdekviszonyokra, azaz arra, hogy az orosz medvének „gazdája" van, mégpedig Anglia. 1917-ben ez újabb jelentésréteggel gazdagodott. Egyrészt az orosz medve az öntudatra ébredt orosz népként tűnik fel a *Borsszem Jankó* egy márciusi ábrázolásán, jelezve, hogy megtörtént a szerepcsere: a medve táncoltatja a láncra vert uralkodót, II. Miklóst.[41] Másrészt a (jeges)medve engedetlenné válik, nem mozdul például Miljukov, az ideiglenes kormány külügyminiszterének unszolására, hiába ostorozza a hátát a francia és az angol szövetséges.[42] Végül meg is szökik: „Jajjajjaj, eliszkolt a családfönntartó! Hogy visszük tovább az üzletet?" – keseregnek az antant figurái a tisztáson álló cirkuszi kocsi széttört ablaka előtt, mikor a medve már messze, az erdő szélénél jár.[43]

Ugyanakkor Oroszországot gyakran nem a medve, hanem II. Miklós, a gyűlölt cáratyuska személyesítette meg. A háború első évében a cár inkább félelmetes; a hangsúlyos üzenet az ellenség ereje és gyűlöletessége volt. II. Miklós karaktere számos ábrázoláson kapcsolódott össze a halállal: ábrázolták halálfejes koronával, a kaszás halál cimborájaként vagy egész mezőt beborító sírdombok közepén. Gúnyosan „békecárnak" nevezték, valódi természetéről viszont így vall egy versike: „kinek rút kedvtelés csak e rettenetes ár: A vérben, sárban játszik Miklós, a békecár".[44] A sírkeresztek végeláthatatlan tengere – ahol Nobel-díjat követel magának, mert ezreknek hozta meg az örök békét[45] – tömegszerűségükkel is az orosz hadsereg kiapadhatatlan utánpótlására utaltak, egy olyan birodalomra, ahol nem számít az emberélet. II. Miklóst egy ízben már 1914 őszén is nevetségessé tették, amikor Bér Dezső megrajzolta azt a hírt, mi-

39 Pásztor Árpád: A kárpáti harcok orosz foglyai. *Az Est*, 1914. december 3.
40 Nagy idők humora. *B. J.*, 1914. szeptember 20.
41 Mikor a medve táncoltat. *B. J.*, 1917. március 12.
42 ... és a medve nem mozdul. *B. J.*, 1917. május 6.
43 Kiszökött a medve. *B. J.*, 1917. december 16.
44 A békecár. *B. J.*, 1917. augusztus 9.
45 A cár a harctéren. *B. J.*, 1914. november 15.

szerint a cár átveszi az orosz hadsereg fővezérletét. Miklós itt nem ijesztő, inkább roggyant, gyerekes vénember, aki medvék húzta hintójában egy hintalovat ül meg.[46]

A cárral szemben azonban a nép nem volt rémséges. Az orosz hadseregben szolgálók ábrázolása inkább azt a funkciót látta el már kezdettől fogva, hogy ellensúlyozza a rémisztőt, a hadsereget legyőzhetőnek mutassa be. Az orosz katonát gondosan elhelyezték a kulturális lejtő aljára, hogy fölényesen lehessen rajta gúnyolódni. Például így: az oroszoknak nem lehet – békét – diktálni, „mert mind analfabéta".[47] Az orosz katonák rendre rosszul hajtották végre a cáratyuska parancsait, fogalmuk sem volt róla, hol és miért harcolnak, sőt legfőbb vágyuk az volt, hogy végre fogságba essenek és egy jót egyenek. A német és osztrák–magyar hadvezetés álhirdetménye szerint az ellenséges csapatok katonái délelőtt 12 óráig jelentkezhetnek csak a csapatparancsnokságon, mert olyan nagy a magukat megadni akarók száma, hogy egyébként nem bírnák az adminisztrációt. Sőt a *Novoje Vremja* olyan karemelő készüléket is kínált, amely az ellenséges ágyúdörgésre azonnal működésbe lépett.[48] Ilyen anekdoták a napisajtóban is megjelentek és az orosz hadifoglyok is hamarosan feltűntek a hátországban. A mezőgazdasági munkaerőhiány orvoslására a helyi önkormányzatok közbeiktatásával szét is osztották őket vidéken – így a hátország nyugalma miatt sem szólt semmilyen érdek amellett, hogy kifejezetten oroszellenes – és nem cár- vagy Oroszország-ellenes – agitáció folyjon. Így az ábrázolásokon az újra földet művelő orosz muzsikok nem fenekedtek, és a Borsszem Jankó szerint hatásos ijesztgetés volt, hogy ha nem végzik rendesen az aratást, visszaküldik őket a saját regimentjükhöz.[49] Hiszen egymás közt megvallják: „Soha életünkben nem voltunk még ilyen szabadok", mint a magyar fogságban.[50] A feltartott kezű orosz katona olyan mély toposszá vált, hogy Kóber Leó grafikus, a Sajtóhadiszállás művészcsoportjának önkéntes hadnagya az 1917-ben készült hadikártya egyik számozott lapjára is megrajzolta ezt a figurát. Az 1918 januárjában a Hadsegélyező Hivatal által piacra dobott pakliból végül ez a lap – IV. Károly kérésére – kimaradt.[51]

1915 közepétől – Przemyśl erődjének visszavételétől – viszont az orosz medve már nem volt olyan félelmetes. Egyre többször rajzolták meg az oroszok megleckéztetését, legyőzését – II. Miklós halálosztóból kezdett pofozógéppé válni. Jellemző volt azonban, hogy „méltó" ellenfélnek a német uralkodót (akinek dicsőséges hadvezérként építették kultuszát) vagy valamelyik tábornokát rajzolták az oroszokkal párba. Przemyśl visszavételekor a várat jelképező szűzleányt ugyan a magyar honvéd ölelte át, de az orosz medvét egy német katona zavarta el.[52] Birkózóként a hatalmas termetű Hindenburg tábornagy, a tannen-

46 Miklós cár a harctérre megy. *B. J.*, 1914. szeptember 20.
47 Lehet-e diktálni? *B. J.*, 1915. február 14.
48 A *Novoje Vremjá*ból. *B. J.*, 1914. december 13.
49 Súlyos fenyegetés. *B. J.*, 1915. június 27.
50 Orosz foglyok. *B. J.*, 1915. december 12.
51 A négy király: négy uralkodó, az alsók és felsők: hadvezérek. *Az Est*, 1917. augusztus 16.
52 A visszahódított szűz. *B. J.*, 1915. június 3.

bergi győztes kelt birokra az aprócska, őrült szemű Miklóssal.[53] Az országok szintjén ugyanígy; az orosz akrobata-kolosszust, amely vállán egyensúlyozta szövetségeseit egy – ezúttal nála kisebb termetű, de erős – német katona billenti fenéken.[54]

Még egy sajátos aspektusa volt Oroszország negatív megjelenítésének: a vádpontok között szerepelt az oroszországi – hivatalos – antiszemitizmus. 1917-ig a *Borsszem Jankó*ban a zsidóellenesség inkább csak orosz kontextusban jelent meg mint a cár birodalmára jellemző, civilizálatlan dolog. II. Miklós tanácsadói már a tannenbergi csata után tudták a receptet: „a végén mégis csak mi győzünk: megvert csapatainkkal lepogromozzuk a zsidókat".[55] Nagyböjt idején pedig a cári ukáz csak annyit ír elő, hogy a zsidó vallású katonák ellátása „az eddigi mindennapi gyakorlat szerint" történjen.[56] Sőt a cár „jóságosan" azt is megengedte, hogy az elesett zsidó katonái ott „telepedjenek le", ahol életüket vesztették.[57]

Oroszország ábrázolása az 1917-es forradalmak nyomán jelentősen átalakult. Az addigi főalak, a cár eltűnt, és sokáig a legfőbb kérdés az volt, folytatja-e Oroszország a háborút. A grafikusok nemcsak elszabadult medveként mutatták be, hanem – november után – például öntudatra ébredt dolgozóként is: 1917 szilveszterén Nyikoláj, az orosz londiner lép be az antant arisztokratáihoz (Wilson épp pezsgőt bontana), és közli velük, hogy „vége a mulatozásnak. Záróra!".[58] Mi több, medvéből a különbékét aláíró Oroszország szép fiatal lánnyá változott, akit egy parkban az angol John Bull és Wilson amerikai elnök próbált magához csábítani, ám Lenin bunkósbottal (!) a kezében megjelenik, hogy elkergesse az udvarlókat.[59]

Az orosz „kiszállás" kárörömmel teli ábrázolása mellett megjelent az új rém, a bolsevizmus. A februári forradalom után ugyanis eleinte inkább az volt a fő üzenet: Oroszországban minden változatlan marad. Egy rajzon az egyik orosz parasztasszony arról kérdezte a másikat, vajon ők is kapnak-e választójogot, ismerőse viszont attól rettent meg, hogy ezzel valamiféle új adót kapnak a nyakukba.[60] Az oroszországi zsidók pedig lemondóan legyintenek: nekik mindegy, ki rendezi a pogromot.[61]

A háború negyedik évében az oroszországi események valódi félelemmel töltötték el a magyar uralkodó osztályt is. Aggodalmuk, a tömegekkel szembeni félelmek és ellenérzések a bolsevikok elleni propagandában is kifejezést nyertek. Egyrészt feltűntek a bolsevik vezetők – mindenekelőtt Trockij és Lenin – mint hazug színjátszók, demokráciát hirdető diktátorok, fegyveres elnyomók és

53 Jaj, mi lesz most? *B. J.*, 1915. szeptember 19.
54 A fölbillent akrobata-mutatvány. *B. J.*, 1915. július 4.
55 Vigasz. *B. J.*, 1914. szeptember 20.
56 Nagyböjti ukáz. *B. J.*, 1914. szeptember 27.
57 A kegyelmes cár. *B. J.*, 1915. szeptember 19.
58 Szilveszter éjjelén. *B. J.*, 1917. december 30.
59 Az antant aszfaltbetyárai. *B. J.*, 1917. december 2.
60 A duma reformál. *B. J.*, 1917. március 25.
61 Oroszország. *B. J.*, 1917. március 18.

gyilkosok. Az élclap elítélte a hatalom fegyveres megragadását – megmutatva Lenint és Trockijt, amint rábeszélik (politikai) ellenfeleiket, hogy tegyék le a fegyverüket, hogy aztán maguk rántsanak pisztolyt;[62] vagy az egyszerű bolsevikot, aki hevesen tüzel géppuskájával, hogy „alkotmányos úton kisebbséget csinál[jon] a többségből".[63] Természetesen az a gondolat is megjelent, hogy a bolsevik vezetők nem politikai zsenik, hanem éppen ellenkezőleg, buták, tehetségtelenek, amit erőszakkal ellensúlyoznak:

„Trockij úr fejében
Fura vágyak fúrnak:
Érzi magát zsarnok,
Korláttalan úrnak.

Pedig e szerepe
Csak a népre rátolt:
Inkább az derült ki
Róla, hogy korlátolt." [64]

A bolsevikok brutalitása mellett két másik hangsúlyos motívum jelent meg az orosz forradalom elleni propagandában. Az egyik a káosz, a rend teljes felbomlása mint elrettentő példa. A *Borsszem Jankó*ban előadott történet egy őrült, minden értelmet nélkülöző hatalmi körforgásban láttatja az eseményeket, ahol mindenki hatalomra és a másik vesztére tör. Vagy mégsem.

„Kerenszki ad Leninnek egy kenyérjegyet kölcsön, ez meghatja Lenint, kibékülnek, Lenin leülteti Kerenszkit maga mellé. Kornilov, aki már egy félórája Leninnel ült együtt és vele sörözött, kedveseknek találja a fiúkat, de azért elhatározza, hogy holnap a házmesterrel és a vicével együtt megtámadja őket. Isznak és éltetik a forradalmat."[65]

A kibogozhatatlan politikai paletta mellett a lumpenproletárok elleni érzelmekre játszik rá Pólya Tibor rajza, amely két szakadt ruhában ücsörgő/ácsorgó nimolistát (nincstelen, értéktelen embert) ábrázolt egy szentpétervári park padján, akik a képzeletbeli politikai sakktáblán tologatták bábuikat: „Levertük a minimalistákat. Most a maximalistákat ütjük le, aztán mink jövünk, a nimolisták." A gúnyos cím szerint az ilyen alakok voltak Pétervár aktuális „urai".[66]

62 Bolsevikiek. *B. J.*, 1918. február 3.
63 Péterváron. *B. J.*, 1918. január 27.
64 Trockij. *B. J.*, 1918. február 17.
65 Orosz dráma. *B. J.*, 1917. november 18.
66 Pétervár urai. *B. J.*, 1917. november 11.

1.3 A háború mozgatói és kalmárai – Nagy-Britannia

Ha a *Borsszem Jankó* karikatúráiból indulunk ki, akkor a háború legfőbb akarója, mozgatója, haszonélvezője Nagy-Britannia volt: a Monarchiától távoli tengeri hatalom mint kalmárnemzet jelent meg a magyarországi nyilvánosságban. Természetesen Anglia „karaktere" is kettős volt, hiszen a gyűlölet felszítása és ébren tartása mellett az ellenfél gyengeségét is hangsúlyozni kellett: a nagy machinátor így egyben megmosolyogtatóan alkalmatlan is lett a harcra.

Anglia karaktere „készen" állt: John Bull, a kövérkés, zakós és keménykalapos vidéki angol úriember figurája a 18. század elején jelent meg és vált a szigetország megszemélyesítőjévé. Az első világháború alatti magyarországi ábrázolásokon természetesen egyértelműen negatív alak, legtöbbször nem csupán testes, hanem egyenesen kövér, csapzott, (fél)őrült, kapzsi tekintetű idős férfi, aki hatalmas hasával, kalapjával a gonosz nagytőkés figuráját is megidézi. Ugyanakkor John Bull ugyanezekben az években a brit propagandában mint – még csak negyvenes éveiben járó, rendezett kinézetű – pozitív figura szerepelt. Például a brit toborzóplakátokon a megszokott eltökéltséggel mutatott a plakát olvasója felé: „Ki hiányzik? Te vagy az?" – tette fel a kérdést a nagy-britanniai férfiaknak, akiknek 1916 előtt nem kellett kötelező sorozáson átesniük.[67] 1917/18-ban pedig számos olyan plakát készült, amelyen John Bull és amerikai társa, Uncle Sam egymásra talál.

John Bull – azaz Nagy-Britannia – a hazai ábrázolásokon sosem harcol, hanem másokat küld harcba saját érdekeiért, saját bőrét nem kockáztatja, hanem elsősorban a szövetséges franciákét. Legélesebben talán az az 1916. áprilisi karikatúra fejezte ezt ki, amelyen a könyörtelen kövér vénemberként feltűnő John Bull egy frígiai sapkás – tehát Franciaországot jelképező – bárányt szorongat, a kezében lévő késsel pedig nyilvánvalóan az állat torkát készül elmetszeni.[68] A fentiek egyik sajátos aspektusa volt a kis nemzeteket lelkiismeret-furdalás nélkül a mészárszékre lökő kerítő, vén kéjenc vagy gonosz mostoha alakja – amit rendszerint az áldozat fiatal, ártatlan lányként, gyermekként való ábrázolása ellenpontozott. 1914 októberében például luxusbordély vezetőjeként pöffeszkedett és a német hadseregnek szállított meztelen lányokat: a hosszú fekete hajú Belgium már belépni készült a szobába, ahol a francia Marianne volt soron, miközben a szőke Portugália még mit sem sejtve várakozott.[69] Görögországot pedig – ezúttal John Bull helyett – Anglia másik gyakori megszemélyesítője, Edward Grey külügyminiszter tartotta a kezében: mint gint vedelő vén dajka nyugtatgatta a fiatal úrinőként ábrázolt francia Marianne-t, hogy gondosan fogja ápolni az apró csecsemőt, Görögországot. Pont olyan gondosan, mint a többi kicsit, Belgiumot és Szerbiát, amelyeknek halálhíre gyászkeretben ott lógott a falon.[70]

67 A plakát hátterében brit katonák sorakoznak – de az adott egység még meglehetősen hiányos. https://hu.pinterest.com/pin/158751955587780099/ (letöltve 2017. július 18-án).
68 A húsvéti bárány. *B. J.*, 1916. április 23.
69 A német gránátos várótermében. *B. J.*, 1914. október 25.
70 Az angyalcsináló. *B. J.*, 1916. február 6.

Mindez rendre összekapcsolódott azzal az üzenettel, hogy a szigetország mint a háború kalmárja, inkább pénzeli a háborút, minthogy tényleges áldozatot vállaljon. Mindennek ugyanakkor megvolt a 18. századtól eredeztethető valós magja is, hiszen a tengeri nemzetként és gyarmatosítóként a világ vezető hatalmává váló Nagy-Britannia a fényes elszigeteltség politikájával a kontinens államainak ellentéteire épített. „Mi szükségem van nekem általános védkötelezettségre, mikor mindig akad brávó, aki az én jó pénzemért vásárra viszi a bőrét helyettem?" – kérdezi John Bull, miközben egy pénzzel teli bugyellárist csúsztat a bérgyilkosként megrajzolt Viktor Emánuel olasz király markába egy sikátorban. Ez a kép az olasz hadüzenet utáni hetekben készült.[71]

Anglia számos esetben jelent meg pénzosztóként, illetve az antant tényleges irányítójaként, aki bábuként rángatja saját szövetségeseit is.[72] Egy 1915. augusztusi címlaprajzon a pénzes táskát viselő John Bull előtt felsorakoztak szövetségesei. Utóbbiak – a belga Albert király, a francia elnök, Raymond Poincaré, az orosz főparancsnok, Nyikolaj nagyherceg – mindannyian bekötött fejjel, ami egyszerre jelezte a központi hatalmak fölényét, illetve azt, hogy az ütéseket ők állják Nagy-Britannia helyett. Az egyetlen kivétel a frissen érkezett olasz uralkodó volt, akit John Bull, a megrendelő a Dardanellákhoz irányított át zsoldfizetésre.[73] Egy másik 1915-ös rajzon John Bull egy harci szekéren jelenik meg a holttestekkel borított csatamezőn. A járművet lovak helyett alsóruhás férfiként ábrázolt szövetségesei húzzák, akiket ezúttal – pénz helyett – ostorral noszogat: a girhes olaszt, a fiatal, életerős franciát és az idősödő oroszt. A brit hajcsár a képen azon aggódik, hogy ha középső embere, az orosz kidől, nem talál helyette másikat.[74] A propaganda azt is sugalmazta, hogy az anyagiasság és a szövetségesek vesztesége iránti közömbösség az egyszerű angoloknak is a vérében van. 1914 őszén például így beszélgetett egymással két brit matróz: „Hallatlan! Az újságban azt olvastam, hogy az eddigi harcokban kétszázezer frank veszett el." – „Dehogy! Nem frank állt abban az újságban, hanem francia!" – „No hála istennek! Már megijedtem."[75]

A háború második felében Nagy-Britannia – a háború mozgatójaként – egy újabb negatív szerepben is feltűnt: a béke legfőbb akadályozójaként. Hol a Béke feltámadni készülő nőalakját nyomja vissza a koporsóba,[76] illetve utasítja erre szövetségeseit, hol saját partnereit tartja sakkban. Így hipnotizálja hisztérikusan Grey a felemelt kezű Mariannt: „Hallani sem akarsz a békéről! ... Tovább harcolsz, ha el is pusztulsz..."[77] A karikatúra címe (Svengali és Trilby) egy, a korban ismert brit regény karaktereire utalt: George du Maurier 1885-ös regénye negatív karakterének, a fiatal lányt manipuláló és kihasználó hipnotizőrnek a neve köznevesült is.

71 A feltámadt középkor. *B. J.*, 1915. június 13.
72 A párisi konferencia után. *B. J.*, 1916. április 2.
73 Zsoldfizetés. *B. J.*, 1915. augusztus 29.
74 John Bull trigája. *B. J.*, 1915. szeptember 5.
75 Angol matrózok szórakozása. *B. J.*, 1914. november 8.
76 A béke hóhérai. *B. J.*, 1916. november 19.
77 Svengali és Trilby. *B. J.*, 1916. december 3

A britek kettős ábrázolásának másik aspektusára, az ellenség nevetségessé tételére, gyengeségének kifigurázására az adott apropót, hogy az európai hadviselő államok között egyetlenként nem volt általános hadkötelezettség a háború kezdetén, a brit birodalmat önkéntesekből toborzott hadsereg tartotta össze, és kezdetben arról szólt a brit propaganda, hogy az országnak minden hadra fogható férfire szüksége van. (1916-ban aztán több lépcsőben kötelezővé tették a sorkatonai szolgálatot.)

Annak ellenére, hogy 1915 elejéig nagy számban jelentkeztek a harctérre a brit férfiak, a *Borsszem Jankó*ban mégis visszatérően gyáváknak, a harctól húzódozóknak mutatták be őket. „Föl Britthonnak büszke bátra, / Ne szaladjunk többet hátra! / Harcra szánva hős tagunkat, / Bátran – adjuk meg magunkat" – hirdette a gúnyvers.[78] A tipikus angol katonajelöltet pedig úgy rajzolták meg, mint akit álmában kell elhurcolni egy köztéri padról, mert nincs jelentkező – a jelenetet is majdnem tucatnyi férfi nézi végig, akiknek esze ágában sincs feliratkozni.[79]

1915-ben már Angliában is megkezdődtek a sorozás bevezetését előkészítő összeírások. Az első tervek szerint csak a nőtlen férfiakra került volna sor, ami a sajtó számára kiválóan alkalmasnak bizonyult az élcelődésre. *Az Est* például megírta, hogy Angliában hiánycikké vált a jegygyűrű, mert a fiatal férfiak házasságba menekülnek a háború elől.[80] A dolog képi megformálása sem sokat váratott magára. 1916 januárjában a magyar élclap hasábjain a brit gentleman elegánsan öltözött kedvesét ostromolja, mire a nő leinti, csak azért akar házasodni, hogy ne vigyék a frontra. Mire a válasz: „Hja, két rossz közül mindig a kisebbiket választja az ember."[81]

A másik motívum, amelyet felhasználva az angolok alkalmatlanságát hangsúlyozták a propagandisztikus ábrázolások, arra épült, hogy Anglia nem volt hadszíntér, vagyis a britek nem is háborúznak igazán. Így egy elképzelt német invázióra sem igazán tudnák a választ az otthon maradottak, csak a legendás angol bürokráciában bízhattak volna. A tengeralattjáró fedélzetéről négyes sorban a partra özönlő német katonákat magabiztosan inti megállásra a brit tisztviselő: a szigetországba útlevél nélkül belépni tilos.[82] Egy 1915. februári címlaprajzon az elpuhult, kövérkés, tömzsi John Bullt fiatal, magas, életerős, atletikus német katona kólintja fejbe, amire John Bull csak azzal tud visszavágni, hogy nem is az övé – az amerikai lobogós – kalap.[83]

Mindehhez vegyült egy adag káröröm is, miután 1915 januárjától megindultak Nagy-Britannia ellen a német zeppelin-támadások, így – ha korlátozottan is – de a szigetország is harcok színterévé vált. Az elkényelmesedett John Bull mint rémült kövér öregúr lapul matracok alatt kamrájában sonkák, befőttek, gin és brandy társaságában, és alig akarja elhinni, hogy „tényleg kitört a háború".[84]

78 Angol keserű dal. *B. J.*, 1914. szeptember 13.
79 Angol önkéntesek toborzása. *B. J.*, 1915. január 10.
80 Nincs jegygyűrű Birminghamben. *Az Est*, 1915. november 28.
81 Besorozzák a nőtlen angolokat. *B. J.*, 1916. január 2.
82 Angol védekezés. *B. J.*, 1915. február 14.
83 Keserű vigasz. *B. J.*, 1915. február 28.
84 A megzavart kényelem. *B. J.*, 1916. április 9.

1.4 Az alkalmatlan nagyhatalom – Franciaország

Az ellenséges nagyhatalmak közül talán Franciaország esetében álltak legkevésbé készen a klisék, illetve azok a sztereotípiák, amelyekhez nyúlni lehetett volna, nem igazán voltak a háborús ellenségképzés szempontjából hasznosak. Az élvezeteknek élő, csapodár franciák képe ugyan meg-megjelent egyes híradásokban – a magyar közönség például olvashatott arról, hogy a férfiak hadba vonulása után nőtt a magzatelhajtások száma a hátországban a félrelépéseket leplezendő, és növelték a házasságtörés büntetési tételeit.[85] Szintén a franciákkal kapcsolatos sztereotípiákra épített egy-egy tréfa. Így azt a hírt, hogy 1914 őszén a németek elleni védekezésnél a franciák a katedrálisokat is fedezékül használják, úgy kommentálta a *Borsszem Jankó,* hogy abban nincs semmi meglepő, „a franciák már régen nem imádkozásra használják a templomokat".[86] A világiasság és frivolság nem túlságosan megbélyegző tulajdonságai mellett a szellemesség és elegancia is olyan képzettársítás volt, amit csak tekervényesen lehetett a franciák ellen fordítani. Például úgy, hogy a francia hadijelentések megfogalmazását választékos hazugságként leplezték le: hiszen az abban szereplő „megparancsolt menetirány-változtatás" végrehajtása csupán a francia csapatok sietős visszavonulását, megfutamodását takarta.[87]

A franciák legjellemzőbb vonása így a gyengeség, alkalmatlanság, alsóbbrendűség lett. Az élclap képein, verseiben és tréfáiban a franciák alsóbbrendűekként jelentek meg a fronton a lövészárkok túloldalán elhelyezkedő németekkel szemben, és alávetetteknek mutatták őket saját szövetségesükkel, a britekkel szemben. Vizuálisan eleve ezt a képzettársítást segítette, hogy a Franciaországot megszemélyesítő Marianne, a francia forradalom éveiben születő allegorikus alak nő volt – semelyik másik hadviselő félt sem ábrázolták főszabályként nőként. Bár Magyarország megtestesítője is nőalak volt, Magyarország nagyasszonya, utóbbi harcokkal kapcsolatos ábrázolásokon sohasem szerepelt. A férfiak közé „keveredő" nőt, Marianne-t pedig visszatérően kizsákmányolták, cselekvésre kényszerítették. A legdirektebb karikatúra az, amelyiken Grey hipnotizálja Marianne-t, hogy folytassa a háborút.[88] Egy másik ábrázoláson John Bull egy sziklán ül és cirkuszi impresszárióként figyeli, ahogy a szakadék felett kifeszített kötélen Marianne II. Miklóst próbálja átvinni a nyakában.[89]

Amikor Franciaország olykor – frígiai sapkás – gall kakasként jelent meg, akkor ilyen képzettársítás nem kapcsolódott hozzá. Ha harcoló franciát kellett ábrázolni, általában középkorú, vékony testalkatú, bajszos férfiként tűnt fel, politikusként pedig Poincaré elnök személyesítette meg a francia államot, 1917–1918-ban pedig Clemenceau. Sőt néhány alkalommal – így John Bull szekerébe fogva, vagy a somme-i csata végén halálos sebet szenvedett katonát mintázó

85 Nagyszabású angyalgyártás Franciaországban. *Az Est,* 1915. október 8.; A *házasságtörések haditarifája. Az Est,* 1915. november 9.
86 *B. J.,* 1914. november 8.
87 Francia patent. *B. J.,* 1916. március 5.
88 Svengali és Trilby. *B. J.,* 1916. december 3
89 Nyaktörő vállalkozás. *B. J.,* 1914. szeptember 13.

szoborként[90] – magas, jóképű fiatalemberként is megrajzolták a francia nemzetet, ami például az oroszok vagy angolok esetében elképzelhetetlen lett volna.

A németekkel szemben harcoló franciákat rendre gyengébbnek, esélytelennek mutatták be – hol gúnyosan, hol némi részvéttel. Már 1914 őszén feltűnt az a motívum, hogy a francia nemzet kivérzik a háborúban: az október eleji címlaprajzon Marianne önti egy hatalmas dézsába – szőlőfürtökként – a francia katonákat a puttonyából. A dézsában egy német katona tapos, alul vörös mustként ömlik ki a franciák vére.[91] A háború utolsó éveiben pedig több tréfa élcelődött vagy épp sajnálkozott azon, hogy mind fiatalabb évfolyamok kerültek a csatatérre – ami alapvetően igaz volt, csak éppen a másik oldalra is. Elégia siratta el a besorozott 17 éveseket 1916 végén,[92] míg 1918-ban már a várandós édesanyák jelentek meg születendő gyermekükkel a méhükben a sorozóbizottság előtt.[93] Igaz, az angolokkal szemben a franciák esetében a propagandisztikus tartalmú rajzok, írások is hajlamosak voltak elismerni, hogy az ellenség legalább vállalja a harcot. Például nem fut el a nála jóval erősebb germánok elől – Verdunnél sem –, hiába biztatták „diadalmas visszavonulásra" szövetségesei.[94]

A mélyen gyökerező angol–francia ellentétre építve a britek és a franciák viszonyát nem egyenrangú felek szövetségeként mutatták be, hanem úgy, hogy az előbbiek alapvetően kihasználják, sőt a saját érdekükben és védelmükben feláldozzák az utóbbiakat. „Franciák vére omolhat árként: / Szállunk fölötte dalos madárként; / Nem baj, ha bomlott akad közöttük, / Hiszen az árát, azt megfizettük, / Mi megfizettük!" – hirdette a tucatnyi hasonló versike egyike.[95] Képileg ugyanezt fejezte ki a francia nemzet húsvéti bárányként történő feláldozása is John Bull által.[96]

Ugyanakkor a francia hadvezetés – felnagyított – kudarcain minduntalan kárörömmel élcelődtek. Az 1915-ben előadott anatómialecke szerint a francia hadvezetés üresfejűek gyülekezete volt: „A fejben mindenféle tudomány van felhalmozva. Például a haditudomány. A francia hadvezérek fejében persze nincs, mert nekik minden a kisujjukban van."[97] Joffre tábornokot pedig sikertelen hadműveletei miatt foglalták gúnyversekbe és viccekbe: „Itt is verés, ott is verés, / Mindig kikap, ha kezd. / Már mifelénk nem nevezik / Offenzívának ezt."[98].

A francia nagyság és dicsőség (gloire) elvesztését az 1870-es francia–porosz háború utáni fél évszázadban nem kellett sokat magyarázni – egy tabló azonban megtette. Összehasonlítási alapul természetesen a napóleoni háborúk francia hadseregét választotta. Eszerint a félelmetes Grande Armée még álmában is

90 A haldokló gallus. *B. J.,* 1916. november 12.
91 A rheimsi szüret. *B. J.,* 1914. október 4.
92 Elégia. *B. J.,* 1916. október 8.
93 A legifjabb évfolyam sorozása Franciaországban. *B. J.,* 1918. január 6.
94 Verdun. *B. J.,* 1916. március 5.
95 Megfizettük. *B. J.,* 1916. július 30.
96 A húsvéti bárány. *B. J.,* 1916. április 23.
97 béjé: Az Ember. II. *B. J.,* 1915. augusztus 8.
98 A francia offenzíva. *B. J.,* 1915. január 31.

menetelt, viszont a mai elsatnyult nemzedék menetelés helyett is pihenne.[99] A francia katona pedig sajátos – a nemzetre nem alkalmazott – módon volt gyáva az élclap szerint: állandóan betegségre hivatkozva sikerült magát távol tartani a frontszolgálattól. Így panaszkodott például egymásnak két katona: „Kikúráltattam a reumámat, kivétettem a vakbelemet, levágattam egy lábujjamat, amelyiken mindig tyúkszem volt... Nincs tovább!" A következő lépcső ugyanis már csak a természetes halál lehet.[100] Durand hadnagy viszont még biztonságban volt: „már annyi orvosi bizonyítvány, röntgen, speciális sebészi, fürdői, tanári lelet van a kezében, hogy a kórházakban ezeknek az okmányoknak csak egyszeri átolvasása legalább három hónapig tart".[101] Utóbbiakkal állítható szembe a magyar vitézség, harcra készség propagandájaként az a rajz, amelyen a harctéri sebesülést összeszedő huszár így szól az elsősegély-nyújtóhoz: „Siess, szanitéc komám, kösd be gyorsan ezt a sebet, mert ha a doktor úr meglátja, még ispotályba küld vele."[102]

1.5 Az „áruló" nemzetek

Az ellenséges oldalon harcoló államok közül kettő különleges elbánásban részesült: két olyan, a Monarchiával szomszédos államról volt szó, amely csak később lépett be a háborúba, ráadásul ezt – a magyar koronát is érintő területi nyereségek reményében – korábbi szövetségesi szerződése ellenére tette. Az 1915 májusában az antant oldalán Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának hadat üzenő Olaszország még 1882-ben csatlakozott az úgynevezett hármas szövetséghez, míg Románia 1883-ban keresett a cári birodalom elől védelmet a Monarchiánál, majd 1888-tól már Németországnál is. Ráadásul utóbbi német származású uralkodója, I. Károly – illetve 1914 őszétől utódja, I. Ferdinánd – II. Vilmos császárral állt rokoni kapcsolatban.

Amíg e két állam – belpolitikai vitáik közepette – kitartott a semlegesség mellett, a hazai propaganda nagyon óvatosan bánt velük. A háborús cenzúra kifejezetten ügyelt arra, hogy a hadviselés érdekeit a nyilvánosságban ne sértsék: az érdek pedig azt követelte, hogy ha már nem harcolnak a központi hatalmak oldalán, semlegességüket őrizzék meg. A hadüzenetet követően a *Borsszem Jankó* a miniszterelnöki Sajtóiroda vezetőjét, Drasche-Lázár Alfrédot rajzolta meg, aki íróasztalánál éppen egy zsilipet nyit fel: végre megindulhatott az addig kényszerűen visszatartott olaszellenes áradat a sajtóban is. A cenzúra gátján papírfolyam hömpölyög olyan feliratokkal mint „olasz perfídia", „briganti tempo" stb.

1915 májusáig ezért valóban nagyon kesztyűs kézzel bántak az olaszokkal az élclapban. Témaként ugyan megjelent a semleges Olaszország csábítgatása – január végén egy utcasarkon állva a rendhagyó módon rusnya, kövér nőként

99 Miről álmodott a grande armée? Miről álmodozik a francia hadsereg. *B. J.*, 1914. október 25.
100 Francia tartalékosok. *B. J.*, 1915. január 24.
101 Egy francia lövészárokban. *B. J.*, 1915. május 16.
102 Huszárvér. *B. J.*, 1914. szeptember 27.

ábrázolt francia Marianne hívogatta a Grey által üzemeltetett bordélyházba Viktor Emánuelt mint olasz katonát, akinek esze ágában sem volt oda betérni – pláne egy „japán majom után".[103] Pár hónappal később az alábbi vicc már a cenzúra miatti (el)hallgatásra utalt:

„– Mit tud az olaszokról?
– Oh, az olaszok! Nagyon érdekes nép. Temperamentumosak. Szeretik a zenét. Szépen énekelnek."[104]

A május közepi címlaprajz pedig már vészjósló: az olasz katona a dicsőség nőalakjával néz szembe, aki leveszi álarcát és a szépséges orca helyén egy halálfej mered rá.[105]

A május vége és a június az olaszok gyalázásával telt – ekkor érződött leginkább, hogy a sajtóban megjelenő propaganda mélyen átélt haragból és frusztrációból táplálkozott, ami vélhetően a közönség körében is könnyen visszhangra talált. Itáliából „utália" lett, és szerencsésebb volt, ha valakit bűnözőnek néztek a villamoson, mint ha olasznak.[106] A megvetett olasz népet – a nagyobb kontraszt kedvért – Itália szépségével állították szembe:

„Olaszhon: kívül aranyalma S kártékony, rossz féreg, mi bent él.
Oh Isten végtelen hatalma, Ily népet ide mért teremtél?
Csodáljuk a föld ideális táját
S rajta – az ember karikatúráját."[107]

Hetekig egymás után záporoztak a gúnyversek, szidalmak. Az „áruló" Olaszország képileg is gazemberként jelent meg, alantas nőszemélyként: Viktor Emánuel a cigányasszonyra emlékeztető Itália által felbujtva orvgyilkosként indult – vélhetően hazánkat és/vagy volt szövetségeseit – ledöfni.[108] Szintén cigányasszonyként tűnik fel Itália „az antant mulatóban", ahol John Bull kéri számon, hogy miért olyan toprongyosan jelent meg az új társaságban (ahol a francia Marianne ezúttal vékony, kikent-kifent prostituáltként áll a háttérben). Az indok: régi szeretője verte el útközben.[109] A hitszegés olyan eposzi állandó jelzője lett az olaszoknak, hogy még szövetségeseikkel szemben sem állják a szavuk: nem mennek a Balkánra harcolni, hiszen azt ígérték, mennek.[110]

A hűtlenség, hitszegés gondolattársításai nyomán tehát eleinte Olaszországot többször is asszonyként ábrázolták, ám a későbbiekben elsősorban III. Viktor Emánuel király vált az olasz állam megjelenítőjévé. Az uralkodó

103 Az Entente-utca sarkán. *B. J.*, 1915. január 31.
104 Zavarban. *B. J.*, 1915. május 9.
105 Kaland. *B. J.*, 1915. május 16.
106 Utália. *B. J.*, 1915. május 30.; Nagyon kellemetlen. *B. J.*, 1915. június 13.
107 Olasz föld és népe. *B. J.*, 1915. június 6.
108 A Re Galantuomo unokája. *B. J.*, 1915. május 30.
109 Az antant-mulatóban. *B. J.*, 1915. május 30.
110 Italiana fides. *B. J.*, 1915. október 24.

mindössze 153 centiméteres testmagassága kiválóan alkalmas volt az olaszok alkalmatlanságának, szó szerinti alacsonyabb rendűségének kifejezésére. Ahogy az olasz hadifoglyokat kísérő magyar katonák beszélgetnek: míg az oroszok mind nagydarab emberek, az összes olasz alacsony, satnya: náluk biztos csak „firter Zug" van. Vagyis csak olyanok, akiket a Monarchiában legfeljebb a negyedik szakaszba osztanának be.[111]

Az első hónap sokkja után az olaszok inkább mint gyenge és gyáva katonák jelentek meg: a gyűlöletet felváltotta a gúny. Például az olasz katonák nem megfutamodnak, hanem sietve szaladnak hátra, hogy „üdvözöljék" a királyt.[112] 1917 őszén aztán a caporettói áttörés adott alkalmat jelentős kárörömre, de az olaszokról alkotott kép sem ekkor, sem a háború utolsó évében nem változott. Viktor Emánuel inkább csak mint szorult helyzetben lévő vagy legyőzött alak jelent meg antant szövetségesei társaságában: hol teljesen elázva próbál esernyőt tartani a nála kétszer magasabb Marianne feje fölé,[113] hol hajótöröttként lesi az árbócba kapaszkodva, mikor tűnik fel Wilson az óceánon.[114]

Románia esetében eleinte még nagyobb óvatosságot kívánt, hogy a Magyar Királyság területén jelentős számú román kisebbség élt, illetve román nemzetiségűek harcoltak a Monarchia hadseregében is. Ez esetben is a román hadüzenet nyomán szabadulhattak el az indulatok: „párisi feslettséget, angol képmutatást, olasz becstelenséget, orosz brutalitást bátran importálhatsz Romániába" – gyúrta össze a románok imázsát minden ellenség legrosszabb tulajdonságaiból az élclap.[115] A román nép vezetői – Ferdinánd király és Ion Brătianu miniszterelnök – hiénák ivadékaként tűnnek fel,[116] a törpe Viktor Emánuel pedig sietve öleli magához az árulásban cimborájává váló Ferdinándot.[117] A harci elszántságot azonban ez esetben nem kellett szítani – hiszen az élclap kommentárjai is világossá tették, hogy a románokkal folytatott háború tétje Erdély. „Az őszi tarlón székely vércsepp, / Az őszi égen székely csillagok. / Ősi hún kürtszó zeng az égből: / Ne féljetek, már itt vagyok!" – sorakozott fel a magyar honvéd mellé Csaba királyfi égi seregével.[118]

Azonban a felháborodást a gúny váltotta fel, gyorsabban, mint az olaszok esetében. A románokkal szemben tipikus üzenet volt Bulgária szerepeltetése. Ahogy Olaszországot útonállóként, úgy Romániát besurranó tolvajként mutatták be, akit azonban hátulról tetten ér a bolgár szomszéd.[119] Az orosz paraszt pedig mérgesen rázza az öklét, mivel lova, a román gebe, nem bírja a szántást.[120] Ezek a karikatúrák azonban szemérmesen hallgattak arról, hogy a román betörést csak német közbelépéssel sikerült visszafordítani. Októbertől már szinte kizárólag a román vereségeken és gyávaságon való gúnyolódás szerepelt – például ez: „A románok erdélyi menekülése után kiderült, hogy ellenségeink számítottak egy esetleges gyors menekülésre. A románok ugyanis nem építettek lövészárkokat, hanem kizárólagosan — futóárkokat."[121] Majd Bukarest – 1916. december 7-i – eleste után a román király télvíz idején csatlakozott a legyőzött, „hajléktalan" uralkodókhoz.[122]

111 Csupa „firter Zug". *B. J.*, 1915. augusztus 8.
112 Olasz évfordulón. *B. J.*, 1916. május 21.
113 Vihar a Champagneban. *B. J.*, 1918. június 9.
114 S. O. S. *B. J.*, 1918. június 23.
115 Molnár Jenő: Nyolc román közmondás. *B. J.*, 1916. augusztus 27.
116 Az oláh Romolus és Remus. *B. J.*, 1918. szeptember 10.
117 Par nobile fratrum. *B. J.*, 1916. szeptember 10.
118 Jön Csaba. *B. J.*, 1916. szeptember 3.
119 A bolgár szomszéd. *B. J.*, 1916. szeptember 17.
120 Az oláh gebe. *B. J.*, 1916. szeptember 24.

1.6 Csalfa semlegesből örök ígérgető – Az Egyesült Államok

Az Egyesült Államok csak 1917 áprilisában vált hadviselő féllé. Az élclapok hasábjain azonban ennek ellenére már 1915-től rendszeres szereplő volt, ráadásul nem is tüntették fel jó színben. Az USA hazai megítélését a *Borsszem Jankó*ban megjelent karikatúrák és versikék is negatív irányban befolyásolhatták – valódi pártatlanságát nem ismerték el. Még az az utcarészletet ábrázoló rajz sem volt ez alól kivétel, amely nem is itthon készült, és a készítő eredeti szándéka szerint az amerikai semlegességet hirdette. Ágai Adolf[123] hetilapja a New York-i „testvérlapjától", az 1881-ben alapított *Judge* magazintól vette át azt a képet, amely egy képzelt utcarészletet mutatott, ahol egymás mellett sorakozik az orosz zenét játszó színház, a francia mosoda, a német gyógyszertár, a török dohánybolt, az angol steakhouse és a magyar étterem. Ám a magyar szerkesztő a címmel az egészet új kontextusba helyezte és azt hangsúlyozta, hogy az USA „csak így" tartja be a semlegességet.[124] A kép 1915 májusában jelent meg Magyarországon, tehát már az első, az USA semlegességét kikezdő nagy botrány, az amerikai Lusitania óceánjáró elsüllyesztése után. Ezt az időszakot tekinthetjük fordulópontnak is az USA ábrázolásában, hiszen két hónappal korábban az amerikai elnök, Woodrow Wilson első megjelenésekor még nem volt negatív figura: egy kártyaasztal mellett próbálja fair play-re bírni a német kancellárral kártyacsatázó Grey angol külügyminisztert, ám az általa ajánlott új pakliról a brit politikus hallani sem akar: „Vigye! Én már csak megmaradok a magam piszkos kártyái mellett."[125]

1915. április-májusától azonban a magyar sajtó szerint az Egyesült Államok semlegessége nem őszinte, a fiatal nagyhatalmat részrehajlónak, az antant fegyverkezését támogató államnak mutatja be. Ennek tükrében békepárti mivoltát is megkérdőjelezik, és azt emelik ki, hogy az USA valójában a háború egyik fő gazdasági haszonélvezője. A „humanizmus" alakja „trösztök kitartottjaként" kérte számon Wilsont, mikor fogja a semlegességet „becsületesen" értelmezni, mire az elnök azt felelte: „Mihelyt az lesz a jobbik üzlet".[126] Az USA – és Wilson – magatartásának kétszínűségét rendre a béke jelképeinek és a fegyverek együttes, egymással ellentétbe állított szerepeltetésével fejezték ki. Az első

121 Román árokrendszer. *B. J.*, 1916. október 15.
122 Hajléktalanok. *B. J.*, 1917. január 14.
123 Ágai Adolf (1836–1916) a *Borsszem Jankó* alapítója.
124 Amerika csak így tartja meg a semlegességet. *B. J.*, 1915. május 9.
125 Fair Play. *B. J.*, 1915. március 7.
126 Business. *B. J.*, 1915. június 6.

ilyen ábrázolás 1915. április végén jelent meg a *Borsszem Jankó*ban, ahol Wilson ajándéktárgy-árusként jelenik meg. Nyakába akasztott kis pultjában ott a békét jelképező olajág, sőt kis és nagy lövedékeket, dum-dum golyókat, léghajókat, gépkocsikat, illetve élelmiszereket tartalmazó kínálatában a békepipa is feltűnik. A kép mellé költött gúnyvers is arra futott ki, hogy Wilson házal bármivel, ami pénzért kapható, de két dolog hiányzik a kínálatából: a becsületesség és az őszinteség.[127] Egy másik karikatúrán a vérző emberiségért a könnyét hullató Wilson szeméből angoloknak szánt töltények potyognak.[128] Máskor Wilson feje körül a glóriát és kezében az olajágat késekből fonták – míg a szerzetesi ruhában ágyútöltényeken ülő elnök kezében mi mást, mint pénzeszsákot tart.[129]

1917 elején aztán megváltozik az Egyesült Államokat a karikatúrák elsöprő többségén jelképező amerikai elnök karaktere. Február és március átmeneti hónapok. Hol John Bull rosszallása mellett békeangyalokkal házal Európában – a német korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetése után –, hol viszont indiánként jár harci táncot.[130] Áprilisban pedig immár bokszolóként száll ringbe.[131]

Ami tehát az amerikai hadba lépéssel nem változott, az az USA megjelenítése volt. Bár rendelkezésre állt volna John Bull társaként Uncle Sam, ahogy a brit és amerikai magazinok és háborús plakátok rendre meg is rajzolták a két hatalom egymásra találását, a magyar grafikusok nem használták fel alakját. Wilson magas, vékony, szikár figurája így is némiképp emlékeztet rá (bár kecskeszakálla nem volt), az elnök orra pedig magas labdát jelentett a karikaturisták számára, hogy vonásait minél ellenszenvesebbé torzítsák. Amerikai katonát sem igen rajzoltak meg, Wilson alakja ehhez is megfelelt.

A hadban álló Amerikát kettős szerepben ábrázolták. Egyrészt felruházták korábban a britekre jellemző vonásokkal, álsemleges fegyverkereskedőből az antant finanszírozójává vált. Aranypénzeket számlál az asztalra John Bull és Joffre elé egy szobában, miközben a csatatéren holtan maradtak az antant katonái: ezek az amerikai segédcsapatok.[132] Másrészt – lényegében azzal összhangban, hogy 1917 során viszonylag kevés katona érkezett meg Európába és októberig még csak fegyverüket sem sütötték el – 1917 során, 1918 elején kifejezetten lekezelően, megkönnyebbült kárörvendéssel mutatták be. Az amerikai csapatok érkezését cirkuszi indiánattrakcióként harangozták be 1917 nyarán – ezzel jelezve annak komolytalanságát.[133] Az interpretáció szerint Wilson örökké csak ígért. A caporettói áttörés utáni öröm pillanataiban jelent meg az az áltávirat, amelyben Wilson az olaszoknak ígért segítséget: „Cadorna Wilsonnak: Kueldjetek express nagy segitseeget. Veszeelyben az egeesz olasz front. Wilson Cadornának: Nem eerunk raa. Most gyaartjuk szaamotokra azokat az aagyukat, melyeket a koezpontiak elvettek toeletek."[134] A csak decemberben megérkező (!) amerikai hadüzenetet is kézlegyintéssel vette tudomásul a *Borsszem Jankó* szerint Ottokar Czernin közös külügyminiszter: „Adjon számot a hadüzenetnek és tegye ad acta az archívumba" – szól beosztottjának.[135] A legutolsó hasonló témájú gúnyolódások 1918 áprilisából valók: ekkor is még hiába könyörögnek Wilsonnak szövetségesei, hogy váltsa már be a jó ideje kiállított váltót,[136] illetve egy másik képen színészként váratja a legvégsőkig a közönséget. A brit miniszterelnök, Lloyd George főrendezőként már dühöng, Poincaré, az igazgató a cilinderét tördeli idegesen, míg Wilson komótosan köti katonai bakancsát, és nyugalomra inti az „előadás" sikerén aggodalmaskodókat.

A következő hónapban azonban már több mint egymillió amerikai katona állomásozott Európában. Nyár végére az USA – avagy Wilson – is egyre vészjóslóbb, rémségesebb lett. A Wilson-fejű vicsorgó bikaként megrajzolt Amerika az Európé-legenda[137] felhasználásával azt fejezte ki, hogy a háborúba beavatkozó Amerika erőszakot tesz a kontinensen.[138] A következő héten egy vicsorgó álarc emlékeztetett Wilson vonásaira, bár a szöveg bagatellizálja az amerikai csapatok jelentőségét és a nyugati fronton elszenvedett vereségeket (miszerint csak az amerikaiak által elfoglalt vakondtúrásokat világítják ki),[139] itt már az érződik, hogy a rajzoló sem hitt a központi hatalmak győzelmében. Az a rajz pedig, amelyen Wilson ásóval a kezében német katonák holttestéből építi a töltést a Clemenceau által vezetett mozdony számára Berlinig, már a vereséget mesélte el szeptember elején. Még ha Wilson nyitva is hagyja a kérdést, „győzzük-e Berlinig építőanyaggal".[140]

1.7 Kik a barbárok? – Európán kívüli népek az „európai" háborúban

A Nagy Háborún belül zajló propagandaháború egyik központi kérdése az volt: ki a barbár? Az antant-hatalmak – mindenekelőtt a britek – mozgósításának egyik központi eleme volt, hogy meg kell védeni Európát (hiszen Angliát közvetlen veszély nem fenyegette) a germán – az angolszász propagandában sokszor: hun – barbárságtól. Így például a brit propaganda erősen eltúlozta, kiszínezte a belgiumi német megszállás rémségeit – ami túl azon, hogy igazolta a brit hadba lépés jogosságát, megmagyarázta a mintegy 250 000 belgiumi menekült angliai jelenlétét –, és híreket is hamisított. Például az 1905-ös oroszországi zsidóellenes pogromokról készült fényképpel „bizonyította" a németek belgiumi kegyetlenkedését.[141] *Az Est* 1914. novemberi belgiumi riportsorozata is

127 Wilson a kucséber. *B. J.*, 1915. június 20.
128 Wilson a szenvedő emberiségért könnyet hullat. *B. J.*, 1915. augusztus 1.
129 Üvegfestmény-tervezet – a washingtoni Fehér Ház tanácstermébe. *B. J.*, 1916. április 30.
130 Az Európa kávéházban – a tengeri zárlat után. *B. J.*, 1917. február 4. 1.; Wilson haditánca. *B. J.*, 1917. február 18.
131 Az ántánt új attrakciója. *B. J.*, 1917. április 22.
132 A nagy ígérő. *B. J.*, 1917. július 8.
133 Amerikai csapatok az európai fronton. *B. J.*, 1917. augusztus 12.
134 Az amerikai segítség. *B. J.*, 1917. november 4.
135 Amerika hadakozik. *B. J.*, 1917. november 25.
136 A katonai tartozás. *B. J.*, 1918. április 14.
137 Zeusz bika képében rabolta el a föníciai király lányát és nemzett három gyermeket.
138 Amerika-Minotaurus. *B. J.*, 1918. augusztus 18.
139 …és Mors Wilson. *B. J.*, 1918. augusztus 25.
140 Á Berlin. *B. J.*, 1918. szeptember 8.
141 Sipos (2010).

nyilvánvalóan azért született meg, hogy hiteltelenítse az olyasféle vádakat, miszerint belga apácákat erőszakolnak meg tömegesen és belga csecsemőket gyilkolnak halomra a német katonák. A bulvárlapban ehelyett egy alapvetően lecsillapodó, a mindennapi élethez visszatérő ország képe rajzolódott ki, ahol van ugyan jele az ellenszenvnek és ellenállásnak (például Brüsszelben mindenki franciául beszél, a flamandok is), de a német szervezettség és fegyelem példásan működteti a megszállt ország mindennapjait.[142] Szintén komoly vitákat váltott ki a harctéri barbárság, így a felek nemegyszer vádolták egymást dum-dum golyók alkalmazásával. A nemzetközi vitába a tudósoknak is volt alkalma bekapcsolódni. Így francia szakértők azt bizonygatták, hogy a németek koponyaalkata (a szélesség és hosszúság aránya) közelebb áll az afrikai törzsekéhez. Így a hosszúkás fejű – 83–85%-os hányadost elérő – franciák számítanak kultúrnemzetnek, míg a 78,9%-ra bemért németek a kerekfejű barbár törzsekhez, a 71–72%-os mutatókkal szerénykedő zulukhoz, hottentottákhoz, ausztrál bennszülöttekhez és eszkimókhoz állnak közelebb.[143]

A germán-hun barbárság vádját általában elutasították, illetve ugyanezzel vágtak vissza. Ám az is előfordult, hogy a barbár jelzőt értelmezték át. A *Budapesti Hírlap* 1917. áprilisi, az USA hadba lépésére reagáló vezércikke például a „barbár" mivoltot mint az ősi becsületesség megőrzőjét értelmezte és állította szembe az angol és amerikai „civilizációt" uraló üzletiességgel: „Ők azt hireszztelik, hogy a hun barbárság ellen viselnek háborút. Nos, egy tekintetben el kell fogadnunk a barbár jelzőt. Még nem tettük a hűség, a megbízhatóság és a nemzeti becsület helyébe az érdek fogalmát."[144]

A tipikus válasz azonban azt rótta a britek – és franciák – szemére, hogy az európai háborúba alantas, civilizálatlan népeket is bevetetettek. „Azok az angolok, akik a sárga veszedelem gonosz kiméráját igyekeznek valósággá tenni, akik exotikus embercsordákat korbácsolnak ide Európa művelt földjét pusztítani" – fogalmazta meg a vádat *Az Est*,[145] amit az élclapok is elismételtek. A fő felelősként természetesen Nagy-Britannia jelent meg: John Bull volt az, aki hammelni patkányfogóként bűvös zenéjével felsorakoztatta és csónakja után vonzotta a különféle tarka népeket.[146] Igaz, 1914 karácsonyán a barbár három királyok – a teveháton ülő beduin, a fekete afrikai és a távol-keleti törzsi harcos a francia Poincaré-hoz kopog be, aki a megszületett Megváltó meglátogatása helyett a jászol szalmáját ajánlja nekik fekvőhelyül.[147] A színes bőrű harcosoknak nem csupán emberi, de félállati mivoltát is megkérdőjelezte az a brit sorozásról szóló jelenet, amelyben a vézna kínai emberke, a ruhát hírből sem ismerő busman után előbb egy majom, majd végül egy pestisbaktérium is alkalmasnak bizonyul.[148]

142 Adorján Andor: Lüttichben. *Az Est*, 1914. november 23.; Adorján Andor: Brüsszelben. *Az Est*, 1914. november 27.; Adorján Andor: A német Belgium fővárosa. *Az Est*, 1914. november 28.
143 A német koponyák és a francia koponyák. *Az Est*, 1915. március 14.
144 A lélek győz. *Budapesti Hírlap*, 1917. április 6.
145 A hunnok. *Az Est*, 1914. szeptember 10.
146 John Bull, a patkányfogó. *B. J.*, 1914. november 22.
147 Három királyok. *B. J.*, 1915. január 3.
148 Soroznak az angolok. *B. J.*, 1914. november 8.

Ezek a rajzok általában nem bíbelődtek sokat árnyalatokkal, a kínai és japán civilizációt legtöbbször egy szinten kezelték az afrikai vagy ausztrál törzsekkel. A hagyományos állatszimbolikában a makákóként ábrázolt Japán időnként hadviselő félként is megjelent, de a majom effajta negatív többletjelentéssel bírt a gall kakashoz, olasz macskához, orosz medvéhez képest. Ugyanakkor az afrikai harcosok esetében építettek a kannibalizmus sztereotípiájára is. A francia tiszt kérdésére a szenegáli egység tagjai széttárják a kezüket, nincsenek foglyok, megették őket.[149] A háború végső fázisában közzétett leleplező karikatúrák egyikén egy zulu harcos is megjelenik. A „Ki miért harcol?" körkérdésre az antant oldalán állók rendre „hivatalos" választ adnak, ám a rajzok ezekkel szemben a „valós szándékokat" mutatják meg. Így a „civilizációért" harcoló afrikai nyálát csorgatva forgat egy lefejezett német katonát a nyárson.[150]

Ugyanakkor, bár a rajzolók, humoristák bőven építhettek a korban magától értetődőnek vett fajok közti hierarchiára, egyúttal azt is felrótták az antantnak, hogy kihasználja, maga sem veszi emberszámba ezeket a népeket: „Gyertek, gyertek jó japánok, / Szép kis sárga majmok, Utánatok igen eped / A francia bajnok. // Van már gurkánk, szikhünk, / Szenegálink nékünk; hindunk" – csalogatja a francia az Európán kívüli népeket, hogy aztán francia „nagylelkűséggel" azt ígérje, ha meghalnak érte a csatatéren, végre emberként fog tekinteni rájuk.[151] Míg francia oldalról létezett az afrikai katonák bevetésének pozitív olvasata is – például egy rajzon a fiatal és vidám fekete fiatalember két idősödő katonaruhás férfi, Ferenc József és II. Vilmos fejét szorította hóna alá győzedelmesen.[152]

Az afrikai, ázsiai népek bevetése egyben feladta a magas labdát a központi hatalmak propagandájának, hogy a „ki a civilizált" vitában is egyértelművé tegye álláspontját. Egy afrikai faluban a törzs néhány tagja sátra előtt az égre bámul, ahol egy szivar alakú tárgy suhan el: „Azok ott a barbárok, fiam!" – mondja az olvasó számára felkínált értelmezéssel ellentétesen az idősebb férfi a Zeppelinre.[153]

2. Belső ellenségek

2.1 A lusta csehek esete a „tót megyékkel"

A Habsburg Birodalom egésze soknemzetiségű volt, és a dualista berendezkedést több irányból, felülről is számos kihívás érte 1867 után. A magyar fél részéről ugyanakkor mindenfajta trialista vagy föderalista átszervezési kísérlet elfogadhatatlan volt – 1871-ben a magyarok kőkemény ellenkezésén futott zátonyra Bécs csehekkel való hasonló kiegyezése.

149 Flandriában. *B. J.*, 1915. május 16.
150 Ki miért harcol? *B. J.*, 1918. szeptember 29.
151 Csalogató. *B. J.*, 1915. január 31.
152 A kép forrása: https://hu.pinterest.com/pin/323274079476298786/ (letöltve 2017. július 18-án).
153 A kultúra. *B. J.*, 1916. szeptember 3.

A világháború alatt a nemzetiségi kérdés az egyik leginkább lefojtott terület volt, ahol már csak azért is kerülni akarta Bécs és Budapest az ellentétek nyílt tárgyalását, mivel az egyrészt megbontotta volna a Monarchia belső nyugalmát, másrészt az ellenséges oldalnak szolgált volna propaganda-munícióval. Mint láthattuk, az olaszok és a románok nem is igen kerültek a gúnyos tréfák célkeresztjébe Olaszország, illetve Románia hadba lépéséig, míg a fővárosi lapokban lekezelt szlovákok sem igen (a felvidéki sajtóban már más volt a helyzet). A csehekkel szemben sem mutatott semmi „különleges bánásmódra" 1917. május 30., az osztrák Birodalmi Tanács cseh képviselőinek nyilatkozatát megelőzően: ez utóbbi tűzte ki nyíltan „a csehszlovák nemzet minden ágának egyesítését egy demokratikus cseh államban".[154]

1917 előtt azonban az 1915-ben aktivizálódó cseh emigráció által kifejtett politikai agitáció említése sem volt kívánatos,[155] így az élclapokban is csak egy-egy utalás szúrt oda a cseheknek. Áthallásos is lehetett volna a Tomáš Garrigue Masaryk vezette Csehszlovák Nemzeti Tanács megalakulása idején olvasói üzenetként megjelent fejtegetés a „cseh pimaszról" („A cseh pimasz egy tészta neve, ámbátor az ember gondolkodik is, miközben eszik."), ám az olvasó – mint két héttel később kiderült – tényleg az étel nevének eredetét akarta megfejteni.[156] Az orosz–cseh összejátszásra utaló versike – 1916 áprilisából – is csak arra a többször elsütött szóviccre épült, hogy a rokonszenvet „az orosz azzal bizonyítja, hogy csehül áll".[157] A *Borsszem Jankó*ban is felbukkanó Zeidl Vencel, budapesti hentes nagyvállalkozó és törvényhatósági képviselő sem cseh származása miatt került a hírekbe, hanem mert árdrágításért elítélték. Személyét – és nem a cseheket – az élclap is kigúnyolta.[158] 1917 első hónapjaiban már egy kissé direktebb utalás is feltűnt: a lógós, harctérről megszökő cseh alakja sejlik fel a *Borsszem Jankó* Arany-különszámában. „El, míg lehet s szabad, / Cseh földön biztosabb" – idézte a lap az V. Lászlóból, s hogy a dekódolást lehetővé tegye, az alábbi címet adta e két sornak: Egy lógós albumába.[159]

Az igazi vihar azonban 1917 júniusában, a cseh képviselők nyilatkozata után következett: a csehek azonnal az évezredes magyar királyság elveszejtőivé, a hadban álló Monarchiát belülről bomlasztó ellenségeivé váltak. A csehellenes propagandában elsősorban a fenti, a gyáva, a harcok elől megfutamodó cseh katona mítoszához nyúltak: ez egyszerre volt alkalmas a megvetés, lenézés kifejezésére és a felsőbbrendűség, a magyar fölény érzékeltetésére. Így a „tót vármegyék" elvételénél is nyugodt szívvel szólították fel a férfias küzdelemre alkalmatlannak láttatott cseheket: „Egyszerűen a tőlük megszokott hősi lendülettel foglalják el az áhított területeket a magyaroktól."[160] További versikék, álfilozofikus kérdések építettek ugyanerre az ellentétre: a csehek a harctéren feltartott kézzel járnak, inkább otthon támadják hátba – a magyarokat.[161] Egy karikatúrán is megjelenik ez a tipikus cseh katona, Vencel, akit a fölényben lévő magyarok természetesen jól elvernek, ha továbbra is a „tót megyéink" után nyúlkál. Egy csendőrvicc – még ha csendőrszájba is adva – egyenesen a csehek kivégzését veti fel: alkotmány helyett „felkötményre" szolgáltak rá.[162] A szitkok egy része személy szerint a „húnfaló Klofác"-ra, azaz az ifjúcseh mozgalom parlamenti képviselőjére, az 1915-ben kémkedésért halálbüntetéssel sújtott Václav Klofáčra hullott – miután amnesztiában részesült.

1917 őszén újra felizzottak az indulatok a cseh-kérdés körül, november-december táján újabb csehellenes tréfák jelentek meg – ugyanazokkal a motívumokkal. Két magyar katona azzal intézi el az orosz különbéke-tárgyalásokat, hogy ők ott voltak, amikor harcolni kellett, a béküléshez jók lesznek a csehek.[163] Ám olyan vers is megjelenhetett, amelynek szerzője egy cseppet sem fogta vissza magát a csehek gyalázásában: „nemzeteknek alja", „orvgyilkos", „muszka faj korcsa".[164] Itt is feltűnnek olyan képzettársítások, amelyek a cseheket kutyaként (korcs, agyarak csikorgatása, magyar lábába mar, csaholó méreg) festik le. Ugyancsak kutyaként ábrázolta a cseheket az a karikatúra, amely az osztrák politikai vezetéssel szembeni elégedetlenségének is hangot adott. Ezen Ausztria mint idős özvegyasszony kutyáját, egy fehér bulldogot sétáltat, amely egy dolgos – ásóval a kezében ábrázolt – magyar fiatalemberre vicsorog. „Hallja-e, mámi, énbelém már nagyobb veszett kutyának is beletört ám a foga!" – inti rendre az alak az osztrákokat.

1918-ban néhányszor még feltűntek a csehek – mindig az 1917-ben megismert kontextusokban.

2.2 Galíciai menekültek és a nyerészkedő zsidó nagytőke – a *Borsszem Jankó* és az antiszemitizmus

A Nagy Háború egyik súlyos társadalmi és politikai következménye az antiszemitizmus felerősödése volt. A burkolt, majd 1916-tól direkt megjelenésére az első, 1915 tavasszal kirobbant hadiszállítási botrányok teremtettek alkalmat a sajtóban (a perbe fogottak közt több izraelita vallású máramarosi kereskedő volt), majd a következő évben a nagybankok, a „zsidó nagytőke" háborús nyerészkedése elleni támadásban már országgyűlési – ellenzéki – képviselők vitték

154 Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban.* Budapest, Napvilág, 2016.

155 Lásd erről: Holec, Roman: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint a kis népek gyilkosa. A monarchiaellenes cseh-szlovák propaganda az első világháború alatt és után. In: Ifj. Bertényi–Boka–Katona (2016): 59–73.

156 Szerkesztői üzenetek. *B. J.*, 1916. január 23. 13. Szerkesztői üzenetek. *B. J.*, 1916. február 6.

157 A cseh-barát orosz. *B. J.*, 1916. április 16.

158 Az enyém cseh honfitársaknak jól megy övék dolga. Bécsben cseh megvan a miniszterelnök, félig cseh a külügyminiszter, cseh a császári főhadsegéd, ha így megyünk tovább, mért ne lehetne nekem is kilátás Budapesten főpolgármester lenni? Zeidl Vencel sóhaja. *B. J.*, 1916. december 31.

159 Egy lógós albumába. *B. J.*, 1917. február 25.

160 A cseheknek üzenek vagy a roppant egyszerű dolog. *B. J.*, 1917. július 15.

161 Például ez: Támadnak a csehek, no nem épp a fronton, / Ott verekedniük tiltja rég a bon ton. […] Ideje volna már a májukra mászni: / Föltartott kezekkel nem jó hadonászni. Cseh támadás. *B. J.*, 1917. július 22.

162 Csendőrök a fronton. *B. J.*, 1917. július 22.

163 Magyar virtus, cseh tempó. *B. J.*, 1917. december 9.

164 A csehek. *B. J.*, 1917. november 25.

a prímet, a parlamentben az áruhiányért, árdrágításért „felelősök" konkrét listáinak felolvasására is sor került. A katolikus sajtó (*Magyar Kultúra, Élet, Keresztényszocializmus, A Sajtó*) már 1915-től fogva napirenden tartotta a „zsidókérdést", mind durvább hangvétellel ostorozta a „zsidó térnyerést", és jelentkezett a magyar érdekek védelmezőjeként.[165]

A fenti támadások – 1916-tól – a Tisza-kormányt sem kímélték, hiszen ezt jobb esetben is úgy állították be, mint a zsidóként azonosított csoportok befolyás- és haszonszerzésének megtűrőjét, támogatóját. Ilyen körülmények között a kormánnyal szemben jóindulatú – és egyébként is asszimilációpárti – *Borsszem Jankó* természetesen nem a feszültségek szítását, hanem enyhítését vállalta fel. Csupán egy-két esetben lehetett az élclap ábrázolásain a „zsidót" spekulánsként, csaló hadseregszállítóként azonosítani.[166]

Az antiszemitizmus 1914-ben még kifejezetten úgy jelent meg a lapban, mint valami ósdi keleti despotaság, amely a cári Oroszországra jellemző. A lap kigúnyolta II. Miklós államának „félhivatalos" antiszemitizmusát, több „álkiáltványt" jelentetett meg, amelyben az elnyomó intézkedéseket engedményként, jótéteményként állították be. „Hogy mindenki már messziről tisztelettel tekintsen rátok, elrendelem, hogy kabátotokra sárga folt varrassék díszjelül" – „mondta ki" a cár.[167] Máskor azt adta parancsba, hogy zsidó katonái a böjt alkalmával a szokásos ellátást kapják meg.[168]

A *Borsszem Jankó*ban rendre feltűntek izraelita szereplők, galíciai viccek – ám ezek a zsidó humor sajátos ízét emelték be a lapba. Ez volt a szerepe két állandó alaknak, így a világ nagy dolgairól elmélkedő Seiffensteiner Solomonnak és a válogatott átkokat szóró Főt(isztelendő). Reb Menachem Cziczeszbeiszernek. Megszólalásaik – igaz, csak ritkán – utaltak az antiszemitizmus jelenlétére is. „Jűjtsél te oz Olkotmány-nál[169] o galíciai menekültek számáro!"; „O tied hűsi holálod tegye hotástolonná oz antiszemitáktul o hozudozást!" – szitkozódott például utóbbi.[170] A „galíciai viccek" pedig a jól ismert motívumokra épültek: a galíciai település hitközségének vezetője csak az orosz cárnak adna kölcsön, a német császárnak nem: mert az orosz mindig visszaadja, amit elvett: így történt ez Lemberg és Przemyśl esetében is.[171] Vagy amikor a visszafoglalt galíciai területeken így szörnyülködik a konkurens boltos, mikor meglátja, hogy vetélytársa jajveszékelve járja végig a falut azzal, hogy az anyósát megölték az oroszok: „Hallatlan, micsoda protekciója van ennek az embernek!"[172] Legnagyobb sikert azonban az élclap „tudományos" rovata aratta, amely összeállította a galíciai hadiszótárt, amely jiddis kifejezéseknek találta meg a magyar „megfelelőit", neveket és fogalmakat. Állítólag több százan lelkesültek fel annyira, hogy saját javaslatokat is küldtek a szerkesztőségnek.

165 Bihari Péter: Antiszemitizmus az első világháború Magyarországán. *Beszélő*, 2008/2. 66–83.

166 Galíciai erkölcs. *B. J.*, 1915. október 10. 12.; A börzén. *B. J.*, 1917. július 15.

167 Cári proklamáció *B. J.*, 1914. augusztus 16.

168 Nagyböjti ukáz. *B. J.*, 1914. szeptember 27.

169 Utalás a Katolikus Néppárt *Alkotmány* című politikai napilapjára.

170 Főt. Reb Menachem Cziczeszbeiszer válogatott szidalmai. *B. J.*, 1915. március 7.

171 Kedves Borsszem Jankó! *B. J.*, 1915. december 5. Lemberg (Lvov) erődjét 1914. szeptember 3-án foglalták el az orosz csapatok és 1915 júniusában sikerült visszafoglalni. Przemyśl vára 1915. március 23. és június 3. között volt orosz kézen.

172 A protekció. *B. J.*, 1915. szeptember 19.

A *Borsszem Jankó* néhány alkalommal a hazai antiszemitákat is kigúnyolta. Így a drágaság igazi indokait „keresve" azokat a politikusokat, akik minden probléma okozójaként a zsidóságot tüntetik fel: „Hja, igaz! Ha klerikális vagy, azt kell felelned: a zsidók miatt van a drágaság."[173] Egy versike szerint pedig a virtigli antiszemita olyan alak, aki az igazi ellenséggel – a fronton – nem mer szembeszállni, ezért inkább a hátországban keres és talál magának ellenséget, de még ahhoz is gyáva, hogy ne kulturális kódokban, hanem nyíltan beszéljen: „Ágyú bömböl, vész dörömböl, / Majd kiugróm a bőrömből. / Nékem ottan nincs szerepem, / Harctér nem az én terepem. / Én csak itthon állok harcot, / Legyilkolva Grünt és Schwarcot; / Bár nevet magyarosított, / Nem kímélem én a – galíciait. / (Kérem, nincs semmi malícia itt, / Nem értettem ám a zsidót!)"[174]

A „zsidókérdés" a magyarországi közélet olyan fajsúlyos problémájává vált 1916 során, hogy a következő évben a polgári radikálisok társadalomtudományi folyóirata, a *Huszadik Század* a hazai értelmiség számos alakját megkereste, hogy válaszoljanak körkérdésére: van-e egyáltalán ún. „zsidókérdés" Magyarországon, ha igen, az miként definiálandó, milyen okokra vezethető vissza, illetve miképp volna kezelendő.[175] A *Borsszem Jankó* nem ment el a közel hatvan írástudót megszólaltató különszám mellett és 1917 szeptemberében saját „zsidó-számmal" jelentkezett. Már maga a címlap programadó: az arcvonások alapján egy „zsidóként" és egy „magyarként" jól beazonosítható[176] katona feküdt holtan egymáson egy sziklafalnak dőlve. Az üzenet egyértelmű volt: a háborúból a hazai zsidóság is kiveszi a részét, keresztény és izraelita a fronton vállvetve harcol a hazáért.[177] A lapszám különböző írásaiból is az érződött ki, hogy nem a „zsidókérdés" Magyarország legfőbb problémája, illetve azt mesterségesen gerjesztik. („Itt már nem eshet semmi félreértés: / A legfőbb kérdés ma a zsidókérdés. / A háború már elmúlt három éves, /Az tudhat járni gyám nélkül, magátul."[178]) Az élclap – egyben a *Huszadik Század*hoz beérkezett, egymással is vitában álló véleményeket, számtalan értelmezést felszínre hozó, de a feszültség feloldásához közelebb nem vivő különszámot parodizálva – saját állandó alakjaival is több kitérő (mint Al- és felbajnoki Bajnoky Mór: „Van zsidókérdés, mert minden zsidó mindig kérdez."[179]), illetve egyrészt-másrészt választ adott a kérdésre. Emellett szándékosan összezavarta a magyarázatokat és a másik zsidó ellen áskálódó zsidókat tette meg fő antiszemitának, míg a keresztény-

173 Hasznos útmutató a háború bonyolultabb kérdéseiben. *B. J.*, 1916. október 22.

174 A hős. *B. J.*, 1916. április 2.

175 Lásd: Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 49–50.

176 A „zsidó" alakjának élclapokbeli ábrázolásáról és konstruálásáról lásd: Vörös Kati: A judapesti Buleváron. A „zsidó" fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003. tavasz 19–43.

177 A zsidókérdésről. *B. J.*, 1917. szeptember 16.

178 Zsidókérdés. *B. J.*, 1917. szeptember 16.

179 Bajnokyék a zsidókérdésről. *B. J.*, 1917. szeptember 16.

szocialista újságírókat, politikusokat a legnagyobb filoszemitáknak: utóbbiakat azért, mert abból élnek, hogy a „zsidók" jól élnek, különben nem lenne ki ellen ágálni.[180] Más írások is gúnyolódtak az antiszemitákon. Így a műveletlen „magyar antiszemita", iskolás Vigyázó Lacika annyit fűzött csak a kérdéshez, hogy „a Kohn Izidor a negyedit elemiből feszítette telesztje az Ül Jézusz Tlisztuszt", a szlovák pap pedig maga korbácsolja fel a zsidóellenes érzelmeket: „Hogy ván-é, aztat nem tudok. De hogy kell csinálnyi, aztat tudok, kilönben mibül megílne szegíny tot papocska?"[181] Egy karikatúrán Hers, egy szegény, sokgyermekes galíciai boltos töprengett el azon, hogy az ő nagy befolyása és vagyona gerjeszti-e az antiszemitizmust.[182] Egyes tréfák pedig azzal gúnyolták ki a gyűlölködőket, hogy levezették, minden vezető politikus zsidó: Wekerle Sándor, mert állandó ígéretével az ígéret földjévé tette Magyarországot,[183] a Csekonicsok „cseh Kohnok", a Beniczkyek „Ben Iczigek".[184]

2.3 A háború legfőbb haszonélvezői

A belső ellenségek sorában előkelő helyet foglaltak el a hadiszállítók, a háborúban meggazdagodó vállalkozók, a hiánygazdaság – vélt és valós – nyertesei. A háború hatalmas üzleti lehetőséget is jelentett: a hadsereg élelmiszerrel, ruházattal, fegyverekkel és egyéb felszerelésekkel történő ellátása óriási keresletet gerjesztett. A felfokozott kereslet gyors és zavartalan ellátására sem a hazai ipar és kereskedelem, sem a Monarchia hadseregének vezetése nem volt felkészülve; ráadásul a hiányt fokozta, hogy bizonyos árufélességek (például a gyapot) és élelmiszerek beszerzése rendkívüli mértékben megnehezült, sőt el is lehetetlenült. Érdemes azonban különválasztani az élclapokban is megjelenő „felelősöket": egyrészt a háborús üzleteken közvetlenül nyerészkedőket, a háborús konjunktúra haszonélvezőit, másrészt a lakosság által megszenvedett áruhiány okozóit és az árdrágítókat.

A korabeli „közbeszerzések" nyertesei büszkén hirdették magukról az apróhirdetésekben is: „cs. és kir. szállító", vagyis a hivatalos megrendelés a megbízhatóságot igazolta. A hadiszállító kifejezés azonban egy éven belül a csalás, a silány minőség, a túlárazás szinonimájává vált. A hadseregszállítókat vélhetően az első hadikölcsön-jegyzés alkalmával állították először szembe a „derék állampolgárokkal". *Az Est* vezércikke például így állította őket pellengérre: „Vállalkozók, nagyiparosok, akik szubvenciókat dugtak zsebre, akik közül akárhány ma is mint hadseregszállító gazdagszik, míg milliók könnyet, verítéket, és vért áldoznak, koldusösszegeket jegyeznek."[185] 1915 tavaszára a hadseregszállító fogalma már olyan embert takart, aki nemcsak gazdagodik, de hivalkodik is – az általános elszegényedés közepette – a vagyonával. „Hogy egy

180 Molnár Jenő: Az anti- és filoszemitaság kiskátéja. *B. J.*, 1917. szeptember 16.
181 Van-e zsidókérdés? *B. J.*, 1917. szeptember 16.
182 A határon. *B. J.*, 1917. szeptember 16.
183 Magyarország a zsidóké! *B. J.*, 1917. szeptember 16.
184 Mindenki zsidó. *B. J.*, 1917. szeptember 16.
185 Ama kitűnő... *Az Est*, 1914. november 19.

hadseregszállító, aki egy jó üzlet örömére fecskefészket akar enni, ki legyen téve annak a brutális eshetőségnek, hogy még verébfészket sem kap a Pénzéért" – írta *Az Est* ironikusan az étlapok „megrendszabályozása" kapcsán.[186]

Ezekben a napokban, március közepén robbant ki az első nagy nyilvánosságot kapó botrány, a máramarosszigeti papírtalpú bakancsok ügye. Az ügyre természetesen a *Borsszem Jankó* is reagált – a hadiszállító fényűzését szembeállítva a magyar katona nyomorúságával: „A szállító úr hájas és zsíros, / Mivel a bakancs talpa papiros, S ki érte is küzd, száz sziklás hegyen, / Az ellenségre meztélláb megyen. / A szállító úr, az cudar betyár. / — De lakkcipőbe jár."[187] A versike már ekkor kötelet emlegetett büntetés gyanánt. Igaz, az ugyanebben a számban közölt – hét képkockából álló – „ballada" inkább népmesei módon büntette halállal a csalót: a saját maga által átadott ruhát és papírtalpú bakancsot kellett hordania, és a hadseregnek eladott zsírt kellett ennie: így reumásan, tüdőgyulladástól legyengülve, ételmérgezésben hunyt el.[188] A következő hetekben az élclap a hadseregszállítók védőit is célba vette, erkölcsi alapon: „Ha védsz csaló szállítót, kedvesem, / Morált nekünk nem prédikálhatsz" – figyelmeztette a vers az ügyvédeket.[189]

Hadiszállítási csalásokról a közönség bőven értesülhetett, számos esetben indult per, amelyet a lapok hosszasan, olykor szenzációsan tárgyaltak. Ennek megvolt az a funkciója is, hogy a közvéleményt megnyugtassák: a felelősöket megtalálják és a csalások nem maradnak megtorlatlanul. A *Borsszem Jankó* az első felindulás után is foglalkozott a hadsereg-szállítókkal, ám korántsem váltak mindennapos „vendégeivé" a lapnak. Képeken sohasem jelentek meg, az egyetlen elnagyolt ábrázolás jellegzetes cilinderes nagytőkéseket mutatott be, de ők is csak egy szóvicc kedvéért (Nyúzdy doktor „lenyúzta a páciense bőrét", viszi a Bőrközpontba) verődtek össze.[190] Talán azért is, mert a közvéleményben a hadseregszállító és a gazdag zsidó alakja összefonódott, a *Borsszem Jankó* az antiszemita közhangulat tompítását tekintette küldetésének. Egy-egy utalás így is előfordult izraelita származásukra: például az értetlen feleség úgy véli, hadiszállító férje azért kap uralkodói érdemkeresztet, mert ők kikeresztelkedettek.[191]

A legtöbbször azonban a hadseregszállítók kapcsán a *Borsszem Jankó* inkább szelep-funkciót töltött be: alkalmas volt a düh, az életszínvonal-esésből eredő frusztráció némi levezetésére. A hadseregszállítók ugyanis általában olyan viccekben és kiszólásokban tűntek fel, amelyekben a népmesékhez hasonlóan a rossz elnyerte méltó büntetését. Kéttucatnyi versike és vicc szólt a pórul járt, lebukott, börtönbe került – zárkózott alkattá váló – hadseregszállítókról, akikkel kizárt, hogy beszélni lehessen, mert be vannak zárva. Már a kötél általi halál sem volt olyan fenyegető, ha a kötelet ők szállíthatták hozzá.[192]

186 Veszélyben az étlap. *Az Est*, 1915. március 13.
187 A szállító úr. *B. J.*, 1915. március 21.
188 Ballada a hadseregszállítóról. *B. J.*, 1915. március 21.
189 *B. J.*, 1915. május 2.
190 A bőrszállító. *B. J.*, 1916. december 10.
191 Csodálkozás. *B. J.*, 1918. május 12.
192 Az utolsó panama. *B. J.*, 1915. április 25.

(A *Borsszem Jankó* lényegében ezzel a tréfával oldotta fel az 1915. márciusi keménységét.) 1917 nyarán pedig már az is elég „büntetésnek" tűnt, hogy két hetet kelljen üdüléssel eltöltenie a zsúfolt és méregdrága Siófokon.[193]

A hadsereg-szállítók meggazdagodását is elviccelte a lap: inkább érződik a „terápiás" célzat, semmint a hadiszállítók elleni indulat felkorbácsolásának szándéka. Egyrészt tréfálkoztak azzal, hogy a hadimilliomosok 1916–1917-ben is megengedhetik maguknak azt, amit békeidőben bárki: így igazi fényűzésnek számított, hogy valaki egyszerre két sült csirkét, vagy fél kiló kávét helyez az asztalra, vagy a „luxus-öngyilkosságot" követ el: gyufát iszik. A gúny igazi céltáblájává a „hadimilliomosné" vált, akivel kapcsolatban az összes jól ismert újgazdag, parvenü poént el lehetett sütni. E tréfák a gyors meggazdagodással párhuzamosan el nem sajátított műveltségről, a kivagyi pénzszórásról szóltak. A hadimilliomosné természetesen zongorázni taníttatja gyermekét, de azt hiszi, hogy selejtes árut sóztak férjére, hiszen a hangszer „csak" három lábon áll,[194] de a négykezes darabokhoz egy újabbat venne, hogy ne kelljen két embernek ülni egy zongorához.[195] Hogy tudják már, hogy műkincset érdemes venni, de fogalmuk sincs arról, ki volt és mikor élt Rubens,[196] és a Vecsey-estre[197] is Dunavecsére mennének a Zeneakadémia helyett.

A háborús drágaságnak az ellátási problémák tárgyalását visszafogni igyekvő cenzúra ellenére rendszeres panaszfóruma volt – amiből az élclapok is kivették a részüket. A felelősséget a *Borsszem Jankó*ban egy erre megkomponált karakter, „Árdrágító úr" viselte: a szerzők nem merültek el az okok elemzésébe (bár egyszer ironikusan megállapították, az igazi felelős a fogyasztó, hiszen fogyasztani akar),[198] az árdrágító saját elhatározásából, kapzsiságától hajtva tornázta fel az árakat. Árdrágító urat csak az tántoríthatja el, hogy mind a Mennyország, mind a Pokol kilöki magából, így halálos ágyából felépül, de büntetése az, hogy mindent maximális áron kell adnia. Ezért fiai – akiket halála előtt megesketett, hogy tovább folytatják a drágítást – rövid úton betegnek nyilvánítják, és a Lipótmezőre[199] száműzik.[200] Egy dologtól retteg még a maximált árnál is jobban: a konjunktúrának véget vető békétől.[201] Ahogy a hadseregszállító, az árdrágító élclapbeli alakja is közelebbi ismeretségbe kerül a fogházzal – hol elítélik, hol csak szeretné (a nagy meleg elől hűvösre menne, de a fogházak már telítettek).[202] Bár alakja ellenszenves – egyik vállalkozása a Vérmes és Vérszopó[203] –, mégsem vált az élclapban sűrű támadások céltáblájává. Sőt mintha az is érződne egyes megjelenéseiben, hogy a drágaság mégsem varrható egyedül a kereskedők nyakába. A *Borsszem Jankó* még megbocsátást is hirdetett: „A háborús árdrágítóknak bocsássatok meg. Végre is gondoljátok meg: ők vannak többségben."[204]

193 Statáriális Ítélet. *B. J.*, 1917. július 29.
194 A majsztrammné zongorája. *B. J.*, 1916. augusztus 13.
195 Hadseregszállítóék. *B. J.*, 1916. július 30.
196 A műértő. *B. J.*, 1916. december 10.
197 Utalás Vecsey Ferenc hegedűművészre (1893–1935).
198 „Fogyasztó vagyok, tehát elfogulatlanul bevallom: a fogyasztók okozzák a drágaságot. Mert miért fogyasztanak? Miért éhesek mindig? Miért zabálnak annyit? Miért nem termelnek vagy miért nem vállalkoznak? Persze, könnyű hivatalban meg műhelyben lebzselni, kényelmesen körmölni vagy kalapálni egész nap, míg a gazda verejtékes homlokkal nézi, hogyan dolgoznak a hadifoglyok — és a munkásnők, avagy a végső kimerülésig szállítani árut a hadseregnek." Hasznos útmutató a háború bonyolultabb kérdéseiben. *B. J.*, 1916. október 22.
199 Annak a budapesti városrésznek a neve, ahol az Országos Elme- és Ideggyógyintézet volt. A *Lipótmező* generációkon keresztül mintegy az elmegyógyintézet szinonimájává vált.
200 Árdrágító úr bűnhődése. *B. J.*, 1917. január 21.
201 (elán) Árdrágító úr takarékos. *B. J.*, 1916. december 17.

2.4 A városi középosztály társadalmi félelmei – a túl jól élő parasztok és a forradalmárok

A *Borsszem Jankó* kifejezetten nagyvárosi, középosztálynak szóló lap volt – a falusi ember ábrázolásában így eleve jellemző volt bizonyos sztereotípiákból építkező lenézés. A falusi ember e rajzokon tudatlan, és bár nem buta, sajátos paraszti észjárása mégis mulatságossá teszi: 1915 novemberében például három parasztember – egyikük, a falábú bizonyára háborút járt – beszélget arról, mi is az a kötvény. A megfejtést még a kutya is tudja, hiszen mindig meg van kötve.[205]

Ami miatt az ízig-vérig városi lap ezen túlmenően némiképp ellenségesen viszonyult a parasztsághoz, az a városiak életét megkeserítő áruhiány, drágaság, örökös sorban állás volt. E sanyarú világot – amit a rosszul élő, koplaló városi kisember, kishivatalnok, Sanyaró Vendel figurája jelképezett – ellenpontozta az irigységgel tekintett paraszti jólét ábrázolása. A boldog falusi ezzel küldte lányát a városba:

„Julcsa lányom, fogj egy pár tyúkot, vidd be a városba, add el jól, aztán menj a bótoshoz, vegyél a pénzen öt kila sót, két kila cukrot, az apjuknak tíz pakli dohányt, szép ünnepi csutorát, azután vegyél magadnak egy pár finom topánkát, ami pénz még ezentúl marad, azon a Pista gyereknek szép könyvestáskát, nekem meg öt darab szagos szappant hozzál."

Mondani sem kell, a könnyed szívvel elsorolt listán csupa olyan áru – cukor, dohány, cipő, szappan – szerepelt, ami kvázi luxuscikké vált a háború idején. Egy, a paraszti „mindennapokat" bemutató karikatúrán a paraszt hajnalban konyakot iszik pálinka helyett, diadalmasan vonul be a piacra, ahol hetykén, a szekere tetejéről néz szét a kalapos dámák feje felett. A kaszinóban szivarozik, pezsgőt vedel és vadul húzatja a cigányzenét, a hústalan napokon[206] sonkát és kolbászt töm a szájába, de igazi kultúrára nem költ, bár tehetné (csak mozira,

202 Alkalmas idő. *B. J.*, 1918. június 30.
203 Árak a kirakatban. *B. J.*, 1918. október 6.
204 m. j.: Én is békeajánlatot teszek. *B. J.*, 1916. december 24.
205 Tudomány falun. *B. J.*, 1915. november 7.
206 A kormány az 1915. évi 2.357. M. E. számú rendeletével vezette be az ún. hústalan napokat. A jogszabály értelmében kedden és pénteken tilos volt húsokat árusítani, illetve a vendéglőkben húsételeket (kivéve belsőségeket) felszolgálni. Természetesen a korábban vásárolt vagy otthon tárolt hús elfogyasztását nem tiltotta jogszabály. *A háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye. III. füzet.* Budapest, Pesti Kőnyomda Rt., 1915. 1533–1534.

álmoskönyvre meg kalendáriumra), viszont ruhákkal, anyaggal megrakodva tér haza a városból. Megjelenik a falusi gazdagodás két szimbóluma is: egyrészt a vidéki takarékszövetkezet előtt álló sorok, másrészt a vidékre „költöző" zongorák.[207] Egy másik ábrázolás a jól élő paraszti család és a nélkülöző városi tisztviselő karácsonyát hasonlította össze 1917 végén. Míg a paraszti házban a fenyőfa is a földre hajlik, annyira zsúfolt díszekkel, a hivatalnokéknál csak csupasz gallyra futja egy nyomorúságos cserépben. A parasztgyerekek kisvasúttal, babaházzal, óriási játékbabával gyarapodtak, az asztal pedig étellel van megrakva, a városi szegény ember gyerekei csak sírhatnak a nagyszerű játékok után, és a karácsonyi menüre se futja.[208]

Sajátos esetei a falusi gazdagság felvillantásának a hadikölcsönjegyzés propagandájának karikatúrái. Ezeken – jó esetben – a paraszt úgy jelenik meg, mint aki könnyedén teljesíti „hazafias kötelességét", nagyvonalúan 1000 pengőt is jegyez két liba, három csirke és ötven tojás árából.[209] Vagy néhány sertés és egy tehén árát adja rá – de régi rossz szokásai megmaradnak: a készpénzt továbbra is elásva tartja.[210]

A munkásság ezzel szemben lényegében nem létezett a *Borsszem Jankó* számára 1917 előtt – sem pozitív, sem negatív szerepekben. A szervezett munkásság – a mozgalom háború eleji apálya után – ekkor már új erőre kapott, a szakszervezeti létszám jelentősen nőtt, az előző évben megalakuló panaszbizottságok komoly eredményeket értek el a munkaadókkal szemben. Továbbá terítékre került, és hozzájárult Tisza kormányának bukásához a választójog munkásokat is érintő kiterjesztésének kérdése, tavasszal pedig egymást követték a sztrájkok.[211] És természetesen ekkor Oroszország már túl volt egy forradalmon, ami a Monarchián belül is riadalmat okozott: hátha az évek óta gyülemlő elégedetlenség Budapesten is robbanáshoz vezet.

Az áttörés 1917. május 1-je kapcsán történt meg: a háború alatt ez volt az első olyan munkásünnep, amikor a kormányzat – meghátrálva a szociáldemokraták követelése előtt – *de facto* megengedte, hogy a munkások munkaszüneti napot tartsanak és nyilvános gyűlésekkel demonstráljanak. A váratlan vendég – a kalapácsos munkás – azonban a *Borsszem Jankó* április végi címlapján mégis mintha csak az antantországok urainak csapna oda.[212] A lap a következő hónapokban óvatos, távolságtartó rokonszenvvel kezelte a szocialistákat. A munkaadó szavával (miszerint háromezer embernek ad kenyeret) a munkavállaló mellé állt: „Háromezer ember pedig önnek pecsenyét" – hangzott a válasz.[213]

207 A paraszt a háborús konjunktúrában. *B. J.*, 1917. február 11.
208 Karácsonyest a parasztnál. Karácsonyest a hivatalnoknál. *B. J.*, 1917. december 30.
209 Egyszerű megoldás. *B. J.*, 1917. május 20.
210 Hadikölcsön a falun. *B. J.*, 1916. május 14.
211 A munkásság I. világháború alatti érdekvédelmi küzdelmeiről lásd: Ignácz Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom"? – Munkásképviselet az első világháború idején. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Politikatörténeti Intézet–Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 157–186.
212 A váratlan vendég. *B. J.*, 1917. április 29.
213 Sűrített szociálizmus. *B. J.*, 1917. április 29.

A szocialisták tervezett – a sajtóban nagy visszhangot kapott – stockholmi tanácskozásával kapcsolatos várakozások az élclapban is kiérződtek. Két vidéki férfi így beszélget a fronton:

„Ezekrül a szocimiskákrul aszonta a mi papunk: gonosz emberök, istent nem hisznek, furtonfurt lázonganak, fóradalmoznak, az ördög kölkezte üket. Hát hogy a papunk tud valamit, az bizonyos, de hogy abba a Tokkhómba nem a papok gyüleköztek össze, hanem ezök az izgága szocimiskák, emmán szent bizonyos."

A két katona arra jut, hogy a békére vágyó „szocimiskákban" meg lehet bízni, még az általuk követelt jogok vagy a földosztás (a nagybirtokból) is rendben volna. Ám a végén mégis abban maradnak, hogy a grófra szavaznak, ígérni az is tud, és választás előtt ötven pengőt ad az ígéretek mellé.[214]

Ám a munkások, szocialisták nem maradtak a lap állandó szereplői, a munkás karakterét a *Borsszem Jankó* a háború utolsó évében sem alakította ki. Megjelentek viszont a magyar bolsevikok: akik azonban nem munkások voltak, hanem agyalágyult arisztokraták. Vezérükként – „vallásalapítóként" – Károlyi Mihályt nevezték meg, aki Buddhaként szórta a pénzt az őt körültáncoló alakok közé.[215] A Rákóczi úton a „magyar királyi bolseviki-házat" kutató férfi végül így magyarázza meg az értetlenkedő járókelőnek: azt mutassa meg, ahol az „úri bolondok" vannak.[216] A lap kétszínű – az elesettekről papoló, de luxuskörülmények között élő, csak a feltűnést kereső – szalonforradalmárként jellemezte a „pesti bolsevikit", aminek persze Károlyi lehetett a prototípusa:

„Ezerötszázkoronás ruhákban jár, selyemharisnyát hord, amelynek színe csokorba kötött nyakkendője és szivarzsebéből lefityegő selyem zsebkendője színétől egyetlen árnyalattal sem tér el. […] Borotvált képű, monoklit hord, gyalog nem látni, csak kétfogatún vagy autón, délutánonkint a Gerbeaud-ban ül, este a Hungáriában vagy a Margitszigeten vacsorázik, bosszús, ha csak magyar pezsgőt kap, rejtett forrásokból eredeti havannái és egyiptomi cigarettái vannak, a klubjában külön főzet valódi feketét […] Szigorú ellensége a létező társadalmi rendnek. Színházi premiéreken fölvonás közben raccsolva, szikrázó szemekkel, élénk taglejtésekkel magyarázza a nép hihetetlen nyomorát, a tűrhetetlen egyenlőtlenséget, a vagyonmegoszlás igazságtalanságait, gyűlöli a német nagyvezérkart, imádja Wilsont és Trockijt, forradalmat szomjazik […]. Meggyőzően fejti ki a jóléthez való emberi jogot, földjajdul a napszámos, az utcaseprő, a mosónő elnyomatottságán; egész programmja van az alantas társadalmi rétegek boldogítására, érintkezésbe jut a szociálistákkal és mint népbarát könyveltetik el a számottevő férfiak listáján."[217]

214 Lövészárok-párbeszéd a szocialistákról. *B. J.*, 1917. április 29.
215 Károlyi-Buddha Mihály. *B. J.*, 1918. február 3.
216 A Rákóczi-úton. *B. J.*, 1918. február 17.
217 M. J.: Pesti alakok. *B. J.*, 1918. május 19.

2.5 Akik elveszik a munkát és jogokat követelnek – a nők mint „ellenség"

Egy patriarchálisan berendezett társadalomban, ahol a női egyenjogúság kérdése legfeljebb az angol szüfrazsetteknél jóval kevésbé harcias magyar feministák, valamint a szakszervezeti és szociáldemokrata mozgalmon belül is felemás módon kezelt, az önszerveződésben kevéssé támogatott nőmunkások körében vetődött fel, a nők „felértékelődése" nem számított pozitív fejleménynek. A háború e téren sok mindent megváltoztatott, leginkább azért, mert a hadban álló társadalmak hátországában nagy szükség volt a nők áldozatvállalására: nemcsak a hagyományos női szerepekben (mint ápolónő, jótékonysági akciókat szervező úri hölgy), hanem számos olyan szakmában, ahol megjelenésük elsőként sokkolta a férfiakat. A nők munkába állása 1915 második felében vált érezhetővé, bár a megrázó kuriózumoktól, a pincérnők feltűnésétől, a női utcaseprők bevetésének lehetőségétől már a kezdeti hónapokban borzonghatott az úri közönség. A nőkkel szembeni fenntartásoknak volt egy reális, gazdasági alapja is: a korábban férfiak által betöltött munkakörökben alkalmazott nők esetében szóba sem jött, hogy egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak, sőt bevett volt, hogy mindössze harmad-negyedannyi járandóságot állapítottak meg számukra. Ez pedig azzal fenyegetett, hogy alkalomadtán a férfiak munkabérét is lejjebb szorítják.[218]

A megszokott rend felborulásának leginkább megragadható alakja a „kalauznő" lett. A kalauznő ugyanis nem csupán korábban férfiak által betöltött szerepbe csöppent, de az életszínvonalban jelentős visszaesést elszenvedő, a világháborúban villamosra „kényszerülő" középosztálybeli férfinak még azt is el kellett szenvednie, hogy egy alsóbb társadalmi osztályba tartozó nő legyen – legalábbis a sínek között – az úr.[219] A *Borsszem Jankóban* is feltűnt a gyűlölt kalauznő figurája – Pokrócz Éva személyében.

„Hát ki vagyok én? Kalauznő vagy cilinderes urak nevelőnője? Hogy nem sül ki a szeme ilyen buta létire! Mit? Még magának áll föjjebb? Nézze meg az ember! Mingyár leszállítom. [...] Hogy rosszul lukasztottam ki a jegyét? Rosszul lukasztotta a nyavalya! A lukasztás az én mesterségem, abba ne verje bele azt a nagy görbe órát az úr. Nézze meg az ember a ronda zsidaját. Menjen inkább a harctérre! Ne itthon lábatlankodjon! A harctérre menjen, ott jobban lukasztanak" – szapulta az utazókat szakadatlanul Pokrócz Éva.[220]

Az élclap tüskéi a női munkaerő alkalmatlanságára is utaltak, a megnövekedett utasforgalom, számos vidékről érkezett, a fővárosi közlekedést nem ismerő ember miatt elszaporodó balesetet is a figyelmetlen kalauznőknek tudva be.

A *Borsszem Jankó* természetesen bevetette a szexizmus eszköztárát is, hogy megvédje a nőktől a boldog békeidők világának rendjét. A kalauznők közt is akadt, aki megfelelt: a csúnya persze mind goromba, de a szép kalauznőt a férfiutasok is kedvelték.[221] A borbélynő „lényege" a férfias foglalkozásban is az maradt, mint anno orfeumi táncosnőként: megkopasztja a férfiakat.[222] Arra a hírre, hogy immár rendőrnőket is bevethetnének, a lap azt firtatta, hogy „akkor mit kell majd érteni hatóság elleni erőszak alatt".[223] A női detektívek alkalmazását pedig a lebukás ellen magukat bebiztosítani akaró sikkasztó férfi pénztárosok baráti köre karolta fel azzal, hogy ők „is rendőrségi alkalmazottakra költhetnők bankunk pénzét, azoknak biztosan nem tűnne föl semmi".[224]

1917-ben a Wekerle-kormány már olyan választójogi tervezetet dolgozott ki, amely – műveltségi és életkori cenzusokkal – a nők számára is megadta volna a választójogot. A *Borsszem Jankó* e kérdést is hasonlóan bagatellizálta el, úgy vélve, hogy a választójoggal rendelkező nő megmarad a hagyományos hierarchiát garantáló házasság asszonyjelöltjének. Így arról panaszkodik a nősülni vágyó, hogy bonyolultabbá válik a társkeresés: „nemcsak aziránt kell érdeklődnünk a Schimmelpfengnél,[225] hogy az illető kisasszony milyen parti, hanem hogy milyen párti is".[226] Míg a „modern nő" az alapján rostálja meg udvarlóit, vajon hívei-e a nők választójogának.[227]

3. Összegzés

Az élclapok természetesen együtt „mozogtak" a nyilvánosság egyéb fórumaival. Nem voltak a kormányzat szócsövei – mint például a *Ludas Matyi* egy későbbi korszakban –, de maguk is kivették a részüket a nem kormányzati irányítás alatt álló propagandából. Többé-kevésbé őszinte hevülettel szították indulatokat a külső ellenség ellen – az olaszok iránt valódi izzó gyűlölettel, az oroszok felé a németek háta mögül kitekintve, tényleges félelemmel vegyes lenézéssel, a távoli és az értelmiség által többnyire tisztelt franciák kapcsán kissé ötlettelenül, félgőzzel, sőt némi részvéttel, az angolokkal szemben jól kitaposott ösvényen, az Európán kívüliekkel szemben a kulturális felsőbbrendűség gőgjével. Ahol tudták, előkapták a szimbolikus alakokat és a meggyökeresedett sztereotípiákat – a kalmárszellemű angolokról, a műveletlen orosz-kozákról, ami a pillanathoz kötött, nemegyszer az aktuális hadi eseményekre reflektáló ábrázolásokat, tréfákat egyúttal időtállóvá is tette. Egyszerre törekedtek a háborús ellenséggel szembeni ellenszenv felszítására, kondicionálására, a düh szabadjára engedésére, ám mindezzel párhuzamosan gyengébbnek, sebezhetőnek, legyőzhetőnek is kellett mutatni a lövészárkok túloldalán harcolókat. Így egy-egy nemzet ábrázolása igencsak ellentmondásossá vált: egyszerre voltak a há-

218 Zalai Katalin: Háborús „nőügyek". In: Kaba (2017): I. m. 233–235.
219 Lásd erről: Szécsényi Mihály: Kalauznők konfliktusai a villamoson. Társadalmi nem és térhasználat Budapesten 1915–1920. *Sic Itur Ad Astra*, 60. (2009) 149–179.
220 Pokrócz Éva kalauznő a villamoson. *B. J.*, 1916. november 19.

221 A csinos villamoskalauz. *B. J.*, 1915. július 4.
222 Női borbély. *B. J.*, 1917. április 15.
223 Az első gondolat. *B. J.*, 1917. május 6.
224 Kedves Borsszem Jankó! *B. J.*, 1917. augusztus 12.
225 Egy (képzeletbeli) izraelita vallású személy vezetékneve; utalás egy feltehetően házasságközvetítéssel előszeretettel foglalkozó személyre.
226 Kedves Borsszem Jankó! *B. J.*, 1918. február 24.
227 A modern nő. *B. J.*, 1917. június 17.

ború irányítói és gyáva bürokraták, halálosztó szörnyetegek és félhülye vodkaivók, felbőszült indiánok és örökké csak ígérgető színészek.

A belső „ellenséggel" szemben – a jövőt egyre inkább a Monarchián kívül elképzelő és a Magyar Királyság területi integritását megkérdőjelező csehek egyértelmű, külső ellenségekkel hasonlóan kezelt példáját kivéve – természetesen más „szabályok" érvényesültek. Már csak azért is, mert a háborús cenzúra léte, a hátország békéjét védő kormányzati szándék miatt nem is volt lehetőség nyíltan nekimenni egyes csoportoknak. A társadalmat leginkább megosztó törésvonalat pedig a vizsgált élclap kifejezetten betemetni és nem mélyíteni akarta: így a zsidóság helyett inkább az elsősorban az önmagukat keresztényként meghatározó politikusok és politikai irányzatok által tovább szított antiszemitizmus vált a gúny céltáblájává. Más esetekben – mint a nők vagy a parasztok bemutatásakor – a városi, középosztályi, férfiak uralta világban élő ember félelmei, frusztráció, a világképét és életszínvonalát ért kihívások váltottak ki reakciót.

A cenzúra kérdése a Nemzetgyűlésben 1920–1921-ben

Paál Vince*

1. A sajtó működésének jogi keretei

A Friedrich-kormány 1919 őszén a sajtószabályozás terén is visszatért a forradalom előtti állapotokhoz,[1] az 1914. évi sajtótörvényt és az azt korlátozóan kiegészítő rendeleteket[2] vette irányadónak, azzal a nem lényegtelen eltéréssel, hogy az előzetes cenzúrát az ország egész területén megjelenő minden időszaki lapra és más sajtótermékre is kiterjesztette. A rendelet a belügyminiszter lapbetiltási jogát nem állította vissza. 1920 augusztusában azonban erre is sor került, amikor miniszterelnöki rendelet[3] hatalmazta fel a belügyminisztert, hogy „az ország belső rendjének és közbiztonságának, illetve külső politikájának érdekeit" veszélyeztető időszaki lapok megjelenését vagy terjesztését megtiltsa.

A címe alapján csak a nyomtatáshoz szükséges rotációs újságpapír és az íves nyomópapír beszerzésével és elosztásával foglalkozott a Simonyi-Semadam-kormány egyik rendelete.[4] Ennek 6. §-a azonban bújtatottan igen nagy horderejű rendelkezést tartalmazott. Kimondta ugyanis, hogy rotációs újságpapír és íves nyomópapír felhasználásával új időszaki lap nem jelenhet meg. Új időszaki lap indítására a miniszterelnök, ő is csak „rendkívüli méltánylást érdemlő esetekben" adhat engedélyt. Ezzel a kormányfő szabhatta meg, hogy a jövőben milyen új időszaki (évente legalább tízszer megjelenő) lapok jelenhetnek meg.

A világháború idején csak az úgynevezett „renitens" lapokra vonatkozott az előzetes cenzúra. Igaz, a gyakorlatban a cenzúra alá kötelezően nem tartozó lapok is kikérték a cenzúrahivatal szerepét betöltő Sajtóalbizottság véleményét a megjelentetni kívánt közleményeikről. A Friedrich-kormány rendelete szerint, az 1914-ben hozott szabályozásnak megfelelően a sajtótermék kötelespéldányát a terjesztés előtt kellett benyújtani, s amennyiben az illetékes ügyész ellenvetéssel nem élt, az időszaki sajtótermékek esetében három óra elteltével, nem időszaki sajtótermékeknél egy hét elteltével lehetett a terjesztést megkezdeni.

A kormány felállította a Sajtóellenőrző (Miniszterközi) Bizottságot, amely a cenzúrahivatal feladatát látta el, átvéve a világháború idején működő Sajtóal-

* Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, Médiatanács Médiatudományi Intézete. E-mail: paal.vince@mtmi.hu.

1 5.499/1919. M. E. sz. rendelet (1919. november 13.).

2 5.483/1914., 5.484/1914. M. E. sz. és a 12.001/1914. I. M. E. sz. rendeletek (1914. július 27.).

3 6.357/1920. M. E. sz. rendelet (1920. augusztus 3.).

4 4.578/1920. M. E. sz. rendelet (1920. június 9.).

bizottság szerepét. A rendszer a világháború idején kialakult gyakorlatnak megfelelően működött. A Bizottság előzetesen véleményezte a sajtóközleményeket, de a megjelenésről – legalábbis elvileg – az ügyészség döntött.

1920. október végén az addigi cenzúrabizottság tájékoztató (Miniszterközi Sajtótájékoztató Bizottság) szervvé alakult át, amelyhez a lapok benyújthatták azokat a cikkeiket, amelyekről nem tudták eldönteni, hogy azok közlése megengedett-e. A Bizottság határozata nem volt kötelező a lapokra nézve, azonban teljes felelősséggel tartoztak arra az esetre, ha a Bizottság véleménye ellenére megjelentettek olyan cikket, amelyet az ügyészség utólag meg nem engedhetőnek minősített. Az új Bizottság tevékenysége nemcsak abban állt, hogy véleményt mondott a közlemény megjelentethetőségéről, hanem javításokat, kihagyásokat, pótlásokat is javasolt.[5]

Az új szabályozás sem hozott jelentős változást. Úgy tűnt, az érdekeltek előtt sem volt világos, mi a szerepe az új Bizottságnak. A nem egyértelmű helyzetet volt hivatva tisztázni az az 1921. március elején kiadott rendelet, amely megerősítette: a Sajtótájékoztató Bizottságnak intézkedési joga nincs, csak a sajtó munkájának megkönnyítését szolgálja, amennyiben véleményt nyilvánít arról, hogy az önként bemutatott közlemény a korábbi jogszabályokban ismertetett állami érdekeket közvetlenül érinti-e.[6] A Sajtótájékoztató Bizottság véleményének kikérése nem volt kötelező.

Az előzetes cenzúra megszüntetésére csak 1921 decemberében került sor.[7] Ekkor már Bethlen István állt a kormány élén, ilyen formán az új sajtójogi rendelkezést, amely a két világháború közötti sajtószabályozás új szakaszának kezdeteként is értékelhető, nevezhetjük a bethleni konszolidáció egyik elemének is. Az előzetes cenzúrát eltörlő intézkedés nem érintette azonban a miniszterelnök lapengedélyezési jogosítványát, továbbá a belügyminiszternek a belföldi időszaki lapok megjelenésének, illetve terjesztésének megtiltására való felhatalmazását sem, ha arra az „államérdek" szempontjából okot látott.[8]

5 9.222/1920. és 9.223/1920. M. E. sz. rendeletek (1920. október 30.).

6 1.616/1921. M. E. sz. rendelet (1921. március 5.). A Sajtótájékoztató Miniszterközi Bizottság hatáskörét ezen rendelet és az ehhez csatolt bizalmas jellegű utasítás pontosan körülírta. Eszerint a cenzúra kizárólag a Nemzetgyűlés és a kormányzó tekintélyének megóvása érdekében, valamint fontos külügyi és hadügyi érdekek sérelme esetén gyakorolható. Ilyen eset hiányában azonban a cenzúra a bemutatott közleményt elbírálás tárgyává sem teheti, hanem azt minden megjegyzés nélkül juttatja vissza a szerkesztőségnek. A cenzúra belpolitikai természetű, izgató tartalmú destruktív közlemények felülbírálatába nem bocsátkozhat, mert az hatáskörébe nem tartozik, s így sem rosszallást, sem jóváhagyást a cenzúra ily közleményekkel szemben nem fejezhet ki. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 26 1241. cs. V. t. 3701. sz.

7 10.501/1921. M. E. sz. rendelet (1921. december 10.).

8 Az 1912. évi LXIII. tc. a kivételes hatalomról adta meg a jogi felhatalmazást a kormánynak, hogy az 1914. évi sajtótörvény szabta lehetőségekhez képest rendeletekkel szűkebb keretek közé szorítsa a sajtószabadságot. A békeszerződés aláírása előtt az 1920. évi VI. tc.-ben gondoskodtak arról, hogy a háború esetére szóló kivételes hatalom ideje a békeszerződés ratifikálásától számított egy évvel meghosszabbodjon. A törvény azt is előírta, hogy a kormány rendeletben határozza meg azt a napot, amelyen a kivételes hatalom megszűnik. Ennek megfelelően az 1922. évi 6.310. M. E. számú rendelet az 1922. július 26-ai dátumot nyilvánította a kivételes hatalom megszűnése napjának. A 1920. évi VI. tc. 2. §-a azonban továbbra is lehetőséget biztosított a kormánynak, hogy a kivételes hatalom ideje alatt hozott rendeleteket a kivételes állapot megszűnte után is fenntartsa, és a szükséghez képest kiegészítse, illetve módosítsa. Az ilyen viszonyok rendezése végett azonban a kormánynak mielőbb törvényjavaslatot kellett terjesztenie a Nemzetgyűlés elé. A kormány e kötelezettségének – kevéssé elegánsan – nem külön törvényben, hanem az 1922–1923. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. tc. keretében tett eleget, amennyiben a törvény 6. §-a felhatalmazta a kormányt arra, hogy a kivételes hatalom alapján kibocsátott, még hatályban levő rendelkezéseket továbbra is érvényben tarthassa. A 6. § kimondta ugyanis, hogy azok a rendelkezések, amelyeknek tárgyában a kormány az 1922. évi XVII. törvény hatályba lépésétől számított négy hónapon belül nem terjeszt be törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés elé, hat hónap leteltével hatályukat vesztik. Amennyiben azonban a kormány az érintett tárgykörökben (vagyis a sajtó szabályozás vonatkozásában is) négy hónapon belül törvényjavaslatot terjeszt a Nemzetgyűlés elé, akkor a rendeletek a hat hónap letelte után is érvényben maradnak. (Az tehát nem volt feltétel, hogy a törvényjavaslatból törvény is legyen). Ez alól azonban az előzetes cenzúra elrendelésének a lehetősége kivételt képezett, mert annak bevezetésére ez a törvény nem adott lehetőséget. Így 1922-ben formailag ugyan megszűnt a kivételes hatalom állapota, de a gyakorlatban a kormány a háborús időkre szabott megszorító rendelkezéseket belátása szerint fenntarthatta. Vö. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban.* Budapest, Argumentum, 2011. 124–125.

2. A nemzetgyűlési választások

Az 1920. évi nemzetgyűlési választások a magyar történelem addigi legszélesebb körű választójoga alapján zajlottak le. A Friedrich-kormány rendeletben[9] szabályozta újra a választójogot. A férfiak közül választójoggal rendelkezett az, aki betöltötte 24. életévét, legalább hat éve magyar állampolgár, legalább fél éve ugyanabban a községben lakott, vagy ott lakása volt. Ezen életkor betöltése előtt is választójogot kapott az a férfi, aki a világháborúban legalább tizenkét héten át harctéren, arcvonalbeli szolgálatot teljesített. A nők esetében ugyanezek voltak a feltételek, kiegészítve azzal, hogy esetükben valamelyik Magyarországon beszélt nyelven való írni és olvasni tudás is követelmény volt. Minden választásra jogosultnak egy szavazattal rendelkezett, a választás titkosan történt. Nem gyakorolhatott választójogot a fegyveres erőnek, a csendőrségnek és a rendőrségnek ténylegesen szolgálatban álló tagja.

Az 1920. január 25–26-án megtartott választások eredményeként a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és az Országos Kisgazda és Földmíves Párt 76, illetve 78 mandátummal együttesen a képviselői helyek több mint 90%-át szerezte meg. A román megszállás alól felszabadult Tiszántúlon 1920. júniusban és júliusban, a szerb megszállás alól felszabadult Baranyában pedig 1921. október végén tartották meg a nemzetgyűlési választásokat, amelyek az országos eredményt érdemben nem módosították. A Szociáldemokrata Párt bojkottálta a választásokat.

A két legnagyobb párt koalícióra lépett, így a kormány óriási többséggel rendelkezett. A koalíciós partnerek együttműködése helyenként a fúzióig jutott el, ha ez ekkor még nem is bizonyult tartósnak, helyenként viszont a köztük levő ellentétek bizonyultak meghatározónak. Egyes képviselők, csoportok kormánypártokból való kiválása és új, pártszerű formációk létrejötte állandóan napirenden volt. A koalíción belül mély törésvonalat képezett a legitimisták és a szabad királyválasztók közötti ellentét, valamint a merkantilista–agrárius meg-

9 5.985/1919. M. E. sz. rendelet (1919. november 17.).

osztottság is. Ezek a különbségek sokszor nemcsak a pártok között, hanem az egyes pártokon belül is megmutatkoztak.[10]

*

Az alábbiakban tehát egy, korábban Magyarországon nem látott széleskörű választójog alapján megválasztott törvényhozásnak a sajtócenzúrához való viszonyát vizsgáljuk.

3. A cenzúra és a Nemzetgyűlés konfliktusa

Az 1920. február 16-án megalakult Nemzetgyűlésben a sajtó ügye a *Népszava* újságíróinak, Bacsó Bélának és Somogyi Bélának politikai okokból történő meggyilkolása kapcsán került első alkalommal napirendre. Huszár Károly miniszterelnök, aki maga is újságíró volt, február 20-án, napirend előtti felszólalásában elítélte a szörnyű tettet. A miniszterelnök hangoztatta, hogy a hatóságok mindent el fognak követni a tettesek kézre kerítése és statáriális bíróság elé állítása érdekében. Az országban meg kell szüntetni az anarchiát. „Elég volt a gyilkolásból, és elég volt a vérből. Nem akarok ellen-Szamuelyket látni" – mondotta Huszár Károly.[11]

A miniszterelnök fogadkozása nem járt eredménnyel. A nyomozás évekig elhúzódott. A szálak Horthy Miklós kormányzó tiszti köreihez vezettek. A gyilkosság idején a belügyminiszteri posztot betöltő, legitimista Beniczky Ödönt, aki később a bűnügyről nyilatkozott, 1925-ben kormányzósértés miatt szabadságvesztésre ítélték.

A Nemzetgyűlésben a sajtóval kapcsolatosan megszólaló képviselők döntő többsége elviekben a sajtószabadság mellett állt, nagy részük azonban ennek teljes körű visszaállítását az „adott körülmények" között (a sajtónak a forradalmakban játszott/tulajdonított szerepére, valamint az ország külpolitikai helyzetére való tekintettel) egyelőre nem tartotta időszerűnek. A sajtó általában a cenzúra nem megfelelő volta, szigorúsága vagy éppen engedékenysége kapcsán került napirendre, vagyis akkor, amikor valamelyik honatya a sajtóellenőrzéssel volt elégedetlen. Néhányszor viszont magának a sajtónak a magatartása váltott ki közvetlen kritikát.

Ereky Károly, korábbi közélelmezés-ügyi miniszter, a KNEP (majd az abból kiváló Andrássy–Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párt) képviselője (egyébként a biotechnológia elismert szaktudósa) 1920 áprilisában több vonatkozásban foglalkozott a sajtóval. Ereky szerint Magyarországon még sohasem mutatkozhatott meg ennyire a nemzet akarata, mint a nemzetgyűlési választásokon. A kormánypárti és az ellenzéki képviselők egyaránt vesztegetés nélkül, a választók akaratából kerültek a törvényhozásba. Mindezek ellenére a sajtó nagy része

„örökösen a népet, a választókat izgatja [...] a Nemzetgyűlést úgy tünteti fel, mintha mi itt örökösen csak veszekednénk, örökösen csak egymás gáncsolásával, lejáratásával foglalkoznánk és kidomborítja azokat az apró veszekedéseket, amelyek nem is itt, hanem a pártkörökben történnek és a sajtó hasábjain folynak le; úgy tünteti fel ezeket, mintha ezek itt történnének, mintha mi itt minden produktív munkát megakadályoznánk".

Különösen fájlalta: „a nem keresztény sajtóban sokszor több jóakaratot látunk velünk szemben, mint a keresztény sajtó egyik másik részében". Ugyanakkor a szabad sajtót – a törvényhozáshoz hasonlóan – Ereky is az alkotmányosság alkotóelemének tekintette. Egyidejűleg azonban megfogalmazta, hogy mi ezek feladata: a Nemzetgyűlésé, hogy törvényeket hozzon, a sajtóé pedig, hogy a törvényhozói munkáról a nagy nyilvánosságot tájékoztassa. Felszólította a sajtót, hogy „ne dolgozzék ellenünk, mert hogyha ellenünk dolgozik, önmaga alatt vágja a fát és úgy a nemzeti hadsereg, mint minden más állami intézmény kárára működik". Visszautasította a sajtóban terjesztett felfogást, hogy az általános, titkos választások útján „agitátorok" kerültek be a Nemzetgyűlésbe, azok, „akiknek a leggyorsabban sikerült a nép hangulatát megnyerniök". A Huszárt váltó miniszterelnök, Simonyi-Semadam Sándor azt javasolta, hogy mivel a kormánynak nincsen eszköze az egyes képviselők ellen irányuló „hamis vagy rosszindulatú" cikkekkel szemben, írjanak ellene cáfolatot, vagy a Nemzetgyűlés fóruma előtt beszéljenek róla a képviselők és így világosítsák fel a közönséget.[12] Ereky szerint viszont hiába írnak a honatyák a lapokba, ha cikkeiket kicenzúrázzák. Az pedig a sajtótól függ, hogy a nemzetgyűlési felszólalásokról hogyan és milyen terjedelemben számol be, ha egyáltalán megteszi.[13] A szerkesztőségeket együttműködésre szólította fel, de egyúttal fenyegetést is megfogalmazott: a sajtó

„teljesítse nemes hivatását és ne gáncsoskodjék örökösen, mert nekünk megvan a hatalom a kezünkben és meg vagyok arról győződve, hogy ez a Nemzetgyűlés meg fogja magának szerezni az összes kényszerítő eszközöket a sajtóval szemben arra, hogy a sajtó rólunk a tiszta, a színigazságot írja meg."

Hangoztatta, hogy nem kívánja a sajtó korlátozását, majd – kissé önmagával is ellentétbe kerülve – a hírlapi támadásokkal szemben „bizonyos represszáliákat" tartott szükségesnek, és ezekkel kapcsolatban a miniszterelnöktől várta a megoldást.[14]

10 Vö. Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 326–327. és Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922.* Budapest, Kossuth, 1977. 112–114., 116., 139–140., 144–148., 151., 156–157., 171–177.

11 *Nemzetgyűlés Naplója* (a továbbiakban: NN) 1920–1922. I. köt. 18. (1920. február 20.). Érdekes módon a miniszterelnök Bacsó Bélát, aki Somogyi Bélával egyetemben vált politikai gyilkosság áldozatává, nem említette beszédében.

12 NN 1920–1922. I. köt. 327. (1920. április 7.).

13 Uo. 328.

14 Uo. 323–324.

Rupert Rezső (kisgazdapárti, majd független képviselő) szerint a lapellenőrzés volt az oka annak, hogy az egész sajtó rendkívül kedvezőtlen beállításban tárgyalta a Nemzetgyűlés munkáját, mert ez tetszett a cenzoroknak. A lapok napról-napra csökkentik a testület tekintélyét. Az egyik például azt írta a törvényhozásról, hogy „imádsággal kell felnéznie a katonai hatalomra", mert annak engedélyével maradhat egyben.[15] Rupert – nem kevés naivitással – úgy gondolta, hogy

„ha nekünk tisztességes, szabad sajtónk lehetett volna, ha ott a bátor emberek hangja megszólalhatott volna, nem juthattunk volna idáig, mert akkor a hazafias, becsületes magyar sajtó gondoskodott volna arról, hogy mindenki érdeme és értéke szerint méressék meg. Majd megmondotta volna az a sajtó, majd tájékoztatta volna a közvéleményt arról, hogy kinek micsoda értéke és érdeme van ebben az országban."[16]

A Nemzetgyűlés és a sajtó viszonya a későbbiekben sem javult, a kérdés hónapokkal később is napirenden volt. Rassay Károly, kisgazdapárti politikus (később a Horthy-korszak liberális ellenzékének egyik vezére) szerint a forradalom előtti Magyarország vezető rétegei és a velük harmonizáló sajtó kezdettől fogva ellenségesen viselkednek a Nemzetgyűléssel szemben. Amióta felmerült, hogy a törvényhozásnak az előtte álló „nagy alkotmányjogi reformokat" végre kell hajtania, különösen nagy „idegesség" és „félelem" figyelhető meg a köreikben. Már nem a tervezett reformokat kritizálják, hanem a Nemzetgyűlés szuverenitását, a szükséges reformokra való jogát kérdőjelezik meg. Az ilyen tartalmú cikkek nem elszórt jelenségek, hanem gyakorlatilag a Nemzetgyűlés megalakulása óta „tudományos és kevésbé tudományos formában", napról napra jelennek meg. Rassay szerint ezekkel a cikkekkel szemben nem közjogi vitának, hanem „megtorlásnak és intézkedésnek" van helye. Ugyanakkor a kormány szemére vetette, hogy amíg ilyen, a Nemzetgyűlés szuverenitását sértő cikkek, „per longum et latum" (széltében-hosszában) megjelenhetnek, addig a cenzúra más kérdésekben nagyon érzékeny. Törölt például egy, a Főrendiház reformjával foglalkozó írást egy tudományos szaklapból, és nem engedett megjelenni olyan cikkeket, amelyek a kormányt bírálják.[17]

3.1 Kisgazdapárti panaszok

A kisgazda képviselők gyakran foglalkoztak a cenzúra kérdésével. Szabó Sándor például interpellációjában arról panaszkodott, hogy a Debrecenben megindult *Tiszántúli Barázda* című kisgazdapárti politikai lapból a cenzúra kihagyatja a „legegyszerűbb szervezkedési híreket is". Törölte például a kisgazdák tiszántúli zászlóbontó rendezvényének beharangozását, amelyen pedig várhatóan az összes kisgazda miniszter is részt fog venni.[18]

15 NN 1920–1922. III. köt. 277. (1920. június 9.).
16 Uo.
17 NN 1920–1922. VII. köt. 115–121. (1920. november 29.).

Szabó szerint a rendszerben van a hiba, és valamiképpen a Nemzetgyűlésnek gondoskodnia kell arról, hogy a sajtócenzúra megrendszabályoztassék és „az a fekete kéz, amely mindenünnen kitörölgeti ezeket a jámbor cikkeket, egyszerűen levágassék".[19] Szabó azt indítványozta, a törvényhozás állítson fel egy hattagú ad hoc bizottságot azzal a céllal, hogy javaslatot tegyen a cenzúra szabályozására,

„figyelemmel azon fontos általános nemzeti, hadi, gazdasági stb. szempontokra, amelyek a cenzúrának még előreláthatólag hosszabb időre való fenntartása mellett felhozhatók, – hovatovább ezen törvénytelen és a szabadságjogokkal merőben ellentétes intézményt valamilyen formában szervezni kell, – szabályozva azon kereteket, melyekben annak hatásköre kigyakorlást nyer s azok helytelen intézkedései jogorvoslatot nyernek."[20]

Gaál Gaszton, a Nemzetgyűlés későbbi elnöke azt tette szóvá, hogy a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége végrehajtó bizottságának kommünikéjét, amelyben egyhangúlag a kormány tervezett gabonarendelete ellen foglalt állást, a cenzúra „egyszerűen törölte". A témában Gaál az *Uj Nemzedék*nek interjút is adott. Ezt a cenzúra átengedte, az újság kinyomtatása közben azonban elrendelték a cenzúrát, így az első lapszámok tartalmazták az interjút, a később nyomtatottak viszont fehér folttal jelentek meg.[21] Gaál Gaszton szerint a cenzúra ilyen működése mögött „plutokratikus érdek" rejlett.[22]

Párttársa, Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter ugyanakkor visszautasította, hogy minisztériuma a tőzsde érdekeit tartaná szem előtt, és hogy Gaál interjújának kicenzúrázása mögött is ez állna. A miniszter – elmondása szerint – saját maga is számtalanszor tapasztalta, hogy törlik nyilatkozatait vagy azok hiányosan jelennek meg, annak ellenére, hogy a minisztertanács határozata szerint a miniszterek beszédeit és nyilatkozatait cenzúrázni nem szabad.[23] Ugyancsak törölte a cenzúra az *Uj Nemzedék* egyik cikkét, amely a mezőgazdasági érdekképviseletről szóló törvényjavaslatot bírálta.[24] Egyébként a KNEP egyik képviselője, Pallavicini György őrgróf szintén utalt az agrárius–

18 „Pártélet. Debreceni nagygyűlés. Amint teljesen megbízható forrásból értesülünk, a Keresztény Kisgazda- és Földmivespárt zászlóbontása a Tiszántúl Debreczenben lesz április 18-án. Az eddigi megállapítások szerint Rubinek Gyula föld-mivelésügyi minister vezetése alatt megérkeznek körünkbe az összes kisgazda ministerek, tehát sokorópátkai és nagyatádi Szabó István, báró Korányi Frigyes, Emich Gusztáv, valamint az államtitkárok és kisgazdapárti képviselők és kültagok közül mintegy százan. A kirándulás több napra van tervezve. A Tiszántúl földmivelő népe szeretettel és ujjongó örömmel várja mindnyájukat. Ott leszünk valamennyien. A zászlóbontás részletes programját majd idejében tudatni fogjuk." NN 1920–1922. I. köt. 341. (1920. április 8.)
19 Uo. 342.
20 Uo. 382.
21 NN 1920–1922. III. köt. 175–176. 1920. június 1.
22 Uo. 177.
23 Uo. 178.
24 Uo. 259–260. 1920. június 9.

merkantil ellentéteknek a cenzúrában való megnyilvánulására, amikor arról panaszkodott, hogy a termésrendelet tárgyában cikkek egész sorozatát cenzúrázták, viszont „a merkantilis lapok teljesen szabadon írhattak" a témáról a maguk álláspontjának megfelelően.[25]

3.2 A királykérdés és a cenzúra

A cenzúra tanácstalansága és „érthetetlen miszticizmusa" leginkább a királykérdésben mutatkozik meg – vélte felszólalásában Kováts J. István (kisgazdapárt), aki sérelmezte, hogy képviselői beszámolójának ismertetését teljesen törölte a cenzúra. A beszámoló ugyan szabad királyválasztó szellemben íródott, de a képviselő abban a trón betöltésének megfelelő ideig történő kikapcsolása mellett érvelt.[26] Kováts különösen azt sérelmezte, hogy ugyanakkor az egyik délutáni napilapban kéthasábnyi közlemény jelenhetett meg egyértelműen legitimista felfogásban.[27]

Balla Aladár (a szegedi ellenforradalmi kormány belügyminisztere), aki a sajtószabadság elnyomása miatt kilépett a kormánypártból, a külügyi sajtócenzúrát és ennek kapcsán a köztudottan legitimista Gratz Gusztáv külügyminiszter személyét támadta egyik nemzetgyűlésbeli felszólalásában. Balla úgy vélte, a sajtócenzúrával a legnagyobb visszaélést éppen a külpolitika terén követik el. Elfogadhatatlannak nevezte, hogy a külügy, miután négyszáz év után szabaddá vált az ország,

„noli me tangere [itt: érinthetetlen] legyen és a nemzet akaratával teljesen ellentétes külpolitikát csináljanak, ami különben a mélyen t. liberálisan gondolkodó, de az osztrákokat nagyon szerető Gratz külügyminister politikája [...] Én értem, hogy akinek külpolitikai mentalitása ilyen, az hajadonfővel nem akar kimenni a magyar nap alá. Elképzelem, tudom és hiszem, hogy sokkal jobban szeretné, ha ezeknek a politikai tendenciáknak keresztülvitelében ezek a gondolatok a vaskalap alatt elrejthetők lennének. Ez természetes is, nem is lehet rossznéven venni. De hogy az alkotmányosan kormányzott országban más külpolitikát kell csinálni és ezt egyetértésben a néppel, a nép hozzájárulásával, lelkes támogatásával kell megcsinálni, az bizonyos".[28]

A támadás azonban a cenzúrához való hozzáállása tekintetében méltatlanul érintette Gratz Gusztávot, aki helytelenítette a rendszert, amint ez kiderült egyik interpellációra adott válaszából is. A külügyminiszter a baranyai helyzetről megjelenő rémhírekkel kapcsolatban kijelentette, egyedül a cenzúra áll rendelkezésre, hogy a Baranyára vonatkozó közleményeket a „tárgyilagosság keretei közé" szorítsa. Ezt az eszközt azonban ezekben a kérdésekben nem szeretné alkalmazni. Helyette inkább a sajtónak a téves hírekről való felvilágosítására

25 Uo. 289.

26 A beszéd ismertetése során a Nemzetgyűlésben elszabadultak az indulatok, kiújult a legitimista–szabad királyválasztó-ellentét. Az elnök szünetet rendelt el, de az elszabadult kedélyek azt követően is nehezen voltak kordában tarthatók.

27 NN 1920–1922. VI. köt. 60–67. 1920. október 14.

28 NN 1920–1922. VIII. köt. 37. 1921. február 19.

helyez súlyt. Ez az eljárás és a baranyai eseményeknek a nyilvánosság előtti tárgyalása – Gratz szerint – a legcélravezetőbb. Ha egy-egy hamis hír mégis megjelenik, abból különösebb baj amúgy sem származik. „Közvéleményünknek egy része, fájdalom, túlságosan hiszékeny és minden mende-mondát, ha az csak némileg is érdekes, szívesen terjeszt; nem lehet tehát csodálkozni, hogy ilyen mendemondák belekerülnek az újságokba is".[29]

Rakovszky István, a Nemzetgyűlés korábbi elnöke szerint is összefüggés állt fenn a legitimizmus és a cenzúra kezelése között. Jól példázta ezt szerinte az az eset, hogy amikor a kormány megbízásából Nyugat-Magyarországra küldött Lehár Antal ezredest Prónay Pál lefogatta, a cenzúra átengedte azt a néhány soros hírt, amely gráci lapértesülésekre hivatkozva azt állította, hogy a letartóztatásra Lehár „karlista üzelmei" miatt került sor. Teljesen elhallgatta viszont azt, hogy Lehár a kormány tudtával és belegyezésével utazott Nyugat-Magyarországra. Ezután viszont a letartóztatás körülményeire vonatkozó cáfolatok megjelenését meggátolta az Eckhardt Tibor irányítása alatt működő cenzúra. A miniszterelnök válaszában visszautasította a cenzúra pártosságára tett bírálatot, azzal az indoklással, hogy az „ellenkező irányból" (ezzel kimondatlanul is a szabad királyválasztókra utalt) hasonló szemrehányások érik a cenzúrát.[30]

Lingauer Albin (KNEP) újságíró, a Horthy Miklós szegedi köréhez tartozó egykori katonatiszt is tendenciát látott abban, hogy a sajtó a legitimista érzelmű politikusokat helyezi rossz megvilágításba. A cenzúra ellenére megjelenhettek például olyan közlemények, melyek szerint: Andrássy Gyula volt az előidézője a forradalomnak, mert nem engedte elfogatni tulajdon vejét, Károlyi Mihályt; Kutkafalvy Miklós (a nemzetiségi kisebbségek minisztériuma rutén főosztályának államtitkára) bekecsben ment el Ruténföldre és hatvanezer koronás bundában tért vissza propagandakörútjáról; Haller István minisztersége alatt mozipanamát csinált; Huszár Károly miniszterelnöksége után uradalmakat vásárolt; Beniczky Ödön zsidó felesége vagyonából él; Sigray Antal grófot, Nyugat-Magyarország kormánybiztosát a Károlyi-kormány tizenegyezer svájci frankkal megvesztegette; Bleyer Jakab korábbi miniszter „magyar szívű", német származású politikus „osztrák zsoldban álló pángermán agitátor és Magyarországnak az ellensége". Lingauer szerint az ilyen tartalmú cikkek átengedése is destrukció, nemcsak a „szocialista vagy bolseviki vagy zsidó szellemű" újságok írásai. Azt is kifogásolta, hogy a megkoronázott, törvényes magyar királyt, IV. Károlyt lehet támadni az újságokban, ezt nem akadályozza meg a cenzúra. A király húsvéti visszatérési kísérletéről viszont csak azt közölhették a lapok, amit az MTI – a valóságot meghamisítva – kiadott.[31]

Szilágyi Lajos (kisgazda, majd pártonkívüli képviselő) IV. Károly húsvéti visszatérési kísérletének körülményeivel kapcsolatban azt állította, hogy a cenzúrának nagyobb a hatalma, mint a miniszterelnöknek. Teleki Pál ugyanis nem járult hozzá, hogy hadparancsot adjanak ki a hadseregnek a királykérdésben, és

29 Uo. 479. 1921. március 10. Palavicini György őrgrófnak adott válasz.

30 NN 1920–1922. XIII. köt. 72–76. 1921. szeptember 24.

31 NN 1920–1922. XI. köt. 14–15. 1921. június 11.

ahhoz sem, hogy ez a hadparancs a sajtóban megjelenjen. Ennek ellenére a *MOVE* című katonai szaklap, majd az MTI is leközölte azt, hiszen a cenzúra, a sajtófőnök utasítására, a miniszterelnök rendelkezése ellenére engedélyezte.[32]

3.3 Mi a baj a cenzúrával?

Egyesek véleménye szerint a cenzúrával az volt a baj, hogy a cenzorok egy része alkalmatlannak bizonyult a feladata elvégzésére. Drozdy Győző (kisgazda) szerint a Sajtótájékoztató Bizottság mintegy kétharmada rendesen végzi a dolgát, a maradék egyharmad azonban lelkiismeretlenül „nemzeti célokat és gondolatokat rombol szét intézkedéseivel". Két évnek elegendőnek kellett volna lennie, hogy kiszelektálják azokat, akik „még a cenzúra mesterségét sem tudják megtanulni".[33]

Néhány képviselő a cenzúrát – talán nem is alaptalanul – önálló hatalmi tényezőnek látta. Csizmadia Sándor (Magyar Nemzeti Munkáspárt) szerint a cenzúra rendelkezik a kormánnyal és a Nemzetgyűléssel, vagyis a legmagasabb fórum az országban. A sajtószabadságról sem szabad már megnyilvánulni, a cenzúra szót pedig leírni sem lehet. Ha egy „közintézményt nem lehet bírálat tárgyává tenni, az nem közintézmény többé, hanem egyesek magántulajdona" – mondotta a képviselő. A cenzúrát meg kell szüntetni, mert lehetetlen állapot, hogy az ország lakosai és a Nemzetgyűlés tagjai helyett is „az a néhány úr gondolkozzék, aki a cenzúránál működik". A „méreghintőket" azonban Csizmadia sem engedte volna szóhoz jutni, de annak eldöntésére, hogy ki is a méreghintő, nézete szerint maga a szabad sajtó a legalkalmasabb.[34]

Amíg egyrészről a cenzúrát ért kritikák arra vonatkoztak, hogy az túl szigorú, mert olyan témákra is kiterjeszkedik, ami nem támasztható alá külügyi, katonai vagy fontos közgazdasági indokokkal, illetve hogy nem egyenlő mércével mér, addig elhangzottak olyan vélemények is, amelyek a cenzúrának a külügy és a nemzeti hadsereg érdekében való szigorítását kívánták.[35]

Patacsi Dénes (kisgazda honvédelmi államtitkár) például azt mondta, a „sajtó volt az, amely a fronton átvágta azokat a gátakat, amely gátakat nem bírt letörni az ellenség ereje". Majd Kossuth Lajosra hivatkozva[36] sorrendet állított fel, és a „haza érdekét" a sajtószabadság elé állította.[37] A cenzúra szükségessége mellett azzal érvelt, hogy a kommunizmus veszélye még nem múlt el. Ezt a jugoszláv megszállás alatt álló *Pécsi Újság*, illetve a szociáldemokrata *Hír* című lapokból vett idézetek felolvasásával igyekezett alátámasztani:

„A kurzus egész politikája két év óta abban nyilvánult meg, hogy minden vétkét, gonoszságát és aljasságát az októberi forradalom úgynevezett bűneivel palástolta. Most, hogy kiderül, hogy minden szavuk és minden lélegzetük, amellyel az októberi forradalmat szidalmazták, hazugság volt, még ezerszeres erővel fog újra fellobbanni a magyar paraszt és a magyar munkásmilliók szívében amúgy is lappangó nagy szeretete az októberi forradalomnak, amely porba fogja dönteni a mai hazugság vásárát, Horthy országát, akkor következik el a mi időnk. [...] Különben a Horthy-sajtó már elhallgatott a megszállott területek dolgozóinak gyalázásával és tisztán látja azt, hogy ez a terület szívesen csatlakozna Magyarországhoz, ha a feudális reakció budamenti helyéről eltávozna és az októberi forradalom alapján álló demokratikus régimének átadná a helyét."[38]

Simonyi-Semadam miniszterelnök szintén az ilyen cikkek létezésével indokolta, hogy „a helyzet ma olyan, hogy a sajtócenzúrát ezer és egyéb okokból sem szüntethetjük meg". Arra is utalt, hogy Ausztriában „tökéletesen bolsevisták vezetik a közhangulatot", és egy sereg bolsevista lapot adnak ki magyar nyelven. Ezeknek is mint „minden bolsevizmusnak, az első eszköze a hadsereg fegyelmének" aláásása. Magyarországon ugyancsak vannak a lapok között „defetisták", amelyek utánozzák a külföldi bolsevik szerkesztőségeket. Ezeknek „tagadhatatlan" vannak kapcsolatai magyarországi „defetista írókhoz", akik „báránybőrbe bújva kezdenék ki a hadsereg, az állam és a közrend tekintélyét". A miniszterelnök szerint tehát szükség van a cenzúrára, éppen a nemzeti hadsereg érdekében.[39]

Kováts J. István a lapellenőrzés következetlenségeiről szólt: a cenzúra ugyannak a lapnak esti kiadásában kihúzza azt, amit a reggeli kiadásban átenged, a címből nem törli azt, amit a cikk többi részéből viszont igen. Kováts szerint úgy tűnik, a cenzúra aszerint működik, hogy az illetékes cenzor éppen bal lábbal kelt-e fel vagy sem. Ennek következtében olyan lehetetlen helyzetek állnak elő, hogy például a bihari főispán beiktatásáról szóló tudósításból a minisztertanács által választott és a kormányzó által kinevezett főispán nevét végig kihúzza. A cenzúrát erkölcsi megfontolásból is enyhíteni kellene – folytatta Kováts J. –, mert az a korrupciónak is megteremti a védettséget, hiszen a panamázóknak nem kell tartaniuk a sajtó leleplezéseitől. A cenzúra eltörlésének ideje még szerinte sem jött el, de azt korlátok közé kell szorítani: csak a rendkívül fontos külpolitikai vonatkozású hírekre, a külügyeket is érintő katonai információkra, illetve a kormány pénzügyi politikájáról szóló beszámolókra terjedhet ki.[40]

Drozdy Győző javaslatot is tett a cenzúra megreformálására. Egyetértett azzal, hogy ha valamelyik lap „az állam érdekébe" ütköző cikket közöl, akkor azt felelősségre kell vonni. De javasolta annak rögzítését, hogy a kirótt büntetés mennyi időre szóljon (például kolportázsjog megvonása vagy a „kettős" cenzúra alá helyezés, vagyis amikor a sokszorosítás csak az ügyész engedélye után kezdhető meg). Abban is problémát látott, hogy a Sajtótájékoztató Bizottság pártszempontok szerint végzi a dolgát. Az egyik lapnak hagyja megjelentetni azt, amit a másiknak nem, például a Munkások és Polgárok Szövetségének kommünikéjét egyetlen lap sem hozhatta le, kivéve a *Szózat*ot, amelynek a kom-

32 NN 1920–1922. X. köt. 33. 1921. május 21.
33 NN 1920–1922. XIII. köt. 187. 1921. november 23.
34 NN 1920–1922. III. köt. 534–535. 1920. augusztus 18.
35 Frühwirth Mátyás (keresztény szociális) interpellációja. Uo. 349–350. 1920. június 14.
36 „Nem akarom a sajtó szabadságát annyira, hogy az hazánk veszedelmét jelentse."
37 NN 1920–1922. X. köt. 31. 1921. május 21.
38 Uo. 31–32.
39 NN 1920–1922. III. köt. 350–351. 1920. június 14.
40 NN 1920–1922. VI. köt. 60–62. 1920. október 14.

münikë ellen szabad volt írnia.[41] Drozdy szerint a Huszár-, majd a Simonyi-Semadam-kormány idején a kormány ellen irányuló nyilatkozatokat is átengedte a cenzúra, Teleki miniszterelnöksége alatt pedig magának a kormányelnöknek a nyilatkozataiba is „belegarázdálkodott". Most azonban a miniszterelnök (Bethlen István) és a lemondott miniszterelnök (Teleki Pál) nyilatkozatait azok „gorombaságaival" együtt nyilvánosságra lehet hozni. A kormányfő véleményével szemben álló nézeteket viszont már nem lehet megjelentetni. A kormány tagjai közül csak nagyatádi Szabó Istvánnal szemben érvényesül a cenzúra.[42]

A visszásságokra vet fényt a *Miskolci Reggeli Hírlap*, Bottlik József, a Nemzetgyűlés alelnöke orgánumának esete is. A lap beszámolt egy társaság garázdálkodásairól a Sajó partján: a társaság tagjai megfejték a teheneket és vámot vetettek ki az arra utazókra. Az érintett „repülő legények" másnap agyba-főbe verték a szerkesztőség tagjait, és leadattak egy nyilatkozatot, amelyet a lap a helyesírási hibákkal együtt kénytelen volt közölni. Eszerint „köszönettel tudomásul veszszük, hogy illő testi fenyítékben részesítettek bennünket ezek és ezek az urak, és tudomásul vesszük, hogy az a piszkos, aljas zsidó, aki ezt a cikket a lapban elhelyezte, szerkesztőségünkből kirúgatott". A miskolci ügyésznek nem volt kifogása a közlemény ellen. Amikor azonban azt a budapesti lapok is szerették volna saját kommentárral ellátva megjelentetni, akkor ezt a fővárosi cenzúra már nem engedélyezte.[43] Drozdy azt sem értette, hogy a Kecskemét környékén elkövetett gyilkosságokról egy szót sem közölhetnek a lapok. Pedig véleménye szerint a gyilkosságoknak a sajtóban való tárgyalása segíthet a bűnösök megtalálásában, amint bizonyítja ezt más gyilkosságok esete is, amikor a rendőrség napokon belül kézre kerítette a tetteseket. Ezzel szemben *Az Est* nyomdáját mintegy háromszáz ember rombolta szét, és az elkövetők közül egyet sem sikerült elfogni. Vannak olyan kérdések, amelyekben a cenzúra magatartása megmagyarázhatatlan: a földreform ügyéről csak úgy lehet írni, ahogy a cenzúrának tetszik. A felmerülő panaszokat ebben a tárgyban lehetetlen elmondani, nem jelenhet meg semmi olyan, ami arról szól, hogyan próbálják meg kijátszani a törvényt, hogyan teszik lehetetlenné a földbirtokreform végrehajtását. Nem lehet megírni a falusi nép érdekében semmit sem. Ellenben arról lehet írni, hogy „a falu kizsarolja a várost, hogy a kisgazdák azok, akik ezt az országot a romlásba belevitték". A magyar sajtónak azonban nemcsak a cenzúrával kell megküzdenie, hanem „ezer más akadállyal" is – vélekedett Drozdy.[44]

A másik pólust azok képviselték, akik a sajtószabadság teljes visszaállítása mellett törtek lándzsát. Rupert Rezső kiemelte, hogy a sajtót nemcsak a kormány ellen, hanem az egyéni visszaélésekkel szemben is meg kell védeni. Ezzel kapcsolatban ismertetett egy esetet, amikor Héjjas Iván megfenyegette, majd fizikailag is bántalmazta Rakács Lajost, a Kisgazdapárt kecskeméti lapjának, a

41 NN 1920–1922. XIII. köt. 189. 1921. november 23.
42 Uo. 190.
43 Uo. 191.
44 Uo. 192.

*Homok*nak a szerkesztőjét.[45] Rupert elvileg elfogadott volna „egy okos cenzúrát", amit olyan „nagy horizontú", nagy tájékozottságú" emberek kezelnek, mint Teleki Pál miniszterelnök. De mivel nem lehet ilyen cenzorokat találni, ezért a lapellenőrzés megszüntetését tartotta szükségesnek. A sajtószabadság maradéktalan helyreállítására szólított fel, mert szerinte „dilettantizmus" azt hinni, ha a sajtót „szabadjára eresztik", az „felforgatja az állapotokat".[46] Egy gyenge kormánynak szüksége van a sajtószabadságra, ha komolyan rendet akar, ha meg akarja védelmezni „az élet- és vagyonbiztonságot minden gonosz terror ellen" – utalva itt a Budapesten akkoriban még előforduló merényletekre.[47] Kompromisszumos megoldásként elfogadhatónak tartotta volna, ha a cenzúra csak a sajtószabadsággal gyakran visszaélő „szennysajtó" esetében maradna fenn – arról azonban nem szólt, ki dönti el, mi az a „szennysajtó".[48] A sajtószabadság helyreállításával párhuzamosan azt is követelte, hogy a kormány biztosítsa a sajtóban elkövetett bűncselekmények „sürgős és eredményes megtorlását"; minden ilyen esetet a nyomtatvány megjelenésétől, illetve a feljelentéstől számítva a bíróság egy hónapon belül tárgyalja le.[49]

Balla Aladár szerint „sehol a világon nem volt még olyan önkényes, perverz cenzúra, mint most Magyarországon". A sajtótörvény olyan módosítását sürgette, amely lehetővé teszi minden „igaz szó" megírását, valamint a rágalmak üldözését és megbüntetését. A sajtó korlátozását csak háború idején tartotta indokolhatónak, amikor a „legmagasabb államérdeket" veszélyeztetné a hadviselés kérdéseinek korlátozások nélküli tárgyalása. De békében – mint amilyen a jelenlegi helyzet is –, folytatta Balla, az állam érdekeit kellően védi a büntető hatalom és „talán minden becsületes magyar újságíró lelkében élő igazság és lelkiismeretesség" ereje. Olyan új szabályozás kell, amely a sajtó útján elkövetett bűncselekményeket a feljelentéstől számított tizenöt napon belül jogerősen bünteti. Szükséges ezenkívül, hogy a megtámadott ne csak erkölcsi elégtételt kapjon, hanem – amint az amerikai sajtótörvényben is van – anyagi kártérítést is.[50] Ha ezek a garanciák törvényben lesznek megállapítva, akkor nem lesz szükség cenzúrára, a Sajtótájékoztató Bizottság „bölcs és legbölcsebb tanácsaira". Azt, hogy mi ütközik a közérdekbe, csak a törvény állapíthatja meg, nem pedig valamilyen bizottság vagy a miniszterelnök vagy „a sajtóban még nála is nagyobb ur, a sajtódiktátor, Eckhardt Tibor ministeri tanácsos".[51] Orbók Attila (független, majd kisgazdapárti), aki maga is író és újságíró volt, indítványozta, a Nemzetgyűlés utasítsa a kormányt a cenzúra intézményének

45 NN 1920–1922. VII. köt. 77. 1920. november 17.
46 NN 1920–1922. III. köt. 279. 1920. június 9.
47 NN 1920–1922. VII. köt. 73. 1920. november 17.
48 Uo. 87.
49 Uo. 81.
50 Az érvényben lévő 1914. évi sajtótörvény is megállapított anyagi kártérítést. A novella képviselőházi vitája során éppen a kártérítés intézményének bevezetése volt az az egyik újdonság, amelyet a javaslat ellenzői a leginkább támadtak, a lapok tönkremenetelét vizionálva.
51 NN 1920–1922. VIII. köt. 35–41. 1921. február 19.

eltörlésére és egy törvényjavaslat sürgős beterjesztésére a sajtójognak „a kor szellemének s a nemzet érdekeinek" megfelelő módosítása érdekében.[52]

Tasnádi Kovács József (kisgazdapárti, majd a Friedrich-féle ellenzéki párt képviselője) a cenzúrát egyenesen butaságnak nevezte, mert egyrészt nem éri el célját, a „destrukció" terjedésének megállítását, másrészt pedig csak fokozza az olvasók kíváncsiságát azokkal a bizonyos „fehér foltokkal". Tasnádi Kovács a sajtószabadság minél előbbi helyreállítását tartotta szükségesnek, de ezzel egyidejűleg olyan sajtótörvényt kívánt, amely szigorúan bünteti, ha valaki alaptalanul „vájkál"magánszemélyek becsületében, vagy ha a sajtó útján hazaárulást követ el.[53]

Lingauer Albin a megoldást az autonóm sajtókamara felállításában látta, amely egyedül lehet arra alkalmas, hogy a sajtó „tisztességes munkásai" megtisztítsák saját portájukat nemcsak a „sajtóhiénáktól", hanem „lehetetlenné tegyék a visszaélő, a sajtót áruba bocsátó, a sajtót igazán prostituáló kiadókat is, akik a maguk üzleti érdekeiből nyitnak teret a destrukciónak". Nézete szerint a sajtónak a forradalom ideje alatti defetizmusát, eltévelyedését a sajtótörvény helytelensége és a sajtószabadság félreértelmezése okozta. A sajtószabadságot mindig az államhatalommal, a kormánnyal szemben akarták megóvni, de nem védték meg „a tulajdon munkásaival és a tulajdon birtokosaival szemben" – vélte. Lingauer maga is egyetértett a „destrukció és a zsidó sajtó" elleni fellépéssel, de elutasított mindenféle újságégetést és „sajtószorongatást". „Jobb keresztény lapokat kell csinálni, mint amilyenek a zsidó újságok" – adta ki a jelszót. A kormánynak ennek érdekében nem agyoncenzúrázni kellene a lapokat, hanem versenyképesebbé kellene tenni azokat. Engedje „egészségesebb hírszolgálatok" kiépítését, a maga felügyelete alatt álló hírszolgálatot pedig tegye mentessé minden „pártoskodástól".[54]

Lingauer 1920 áprilisában még indítványban sürgette a sajtótörvény olyan módosítását, amely szerint a sajtószabadság „szent és érinthetetlen mindaddig, amíg a közlemények az állam létérdekének, a hazához való hűségnek, a nemzeti érzésnek, a tiszta erkölcsnek és a becsületes jóhiszeműségnek mindenkire egyaránt kötelező korlátait el nem érik". Úgy vélte, hogy a jognak a sajtó visszaéléseit nemcsak „majdnem kizárólag a szerkesztőségekben" kell keresnie, hanem a sajtó munkásainak „lelkiismereti szabadságát" is meg kell védenie az államhatalom befolyásával és „a kiadó és a vállalkozó tőke jogosulatlan irányú" nyomásával szemben.[55] Fél évvel később azonban úgy látta, hogy „a cenzúra most már túlhatalmasodott, a kormány nyakára nőtt, úgyhogy most már maga a kormány sem képes a cenzúrában rendet csinálni, úgyhogy egyik reszortnak a cenzora megcenzúrázza a másik reszort cenzorát és megcenzúrázzák magát a ministerelnököt is", ezért „alkalmasabb, konszolidáltabb idők"-re visszavonta indítványát.[56]

52 Uo. 245. 1921. február 26.
53 Uo. 548–549. 1921. március 12.
54 NN 1920–1922. XI. köt. 16–17. 1921. június 11. és NN 1920–1922. VI. köt. 135–139. 1920. október 26.
55 Nemzetgyűlés Irományai (a továbbiakban: NI) 1920–1922. I. köt. 282–283. 1920. április 25.
56 NN 1920–1922. VI. köt. 138. 1920. október 26.

Lingauer sorra vette a cenzúra fajtáit is: az egyik a prohibitív, a másik az imperatív, a harmadik az agyonhallgató, a negyedik a legitim és az ötödik az illegitim cenzúra. A prohibitív cenzúrához sorolandó a cenzor intellektusa, mert attól is függ, mit tekint törlendőnek. Ide tartozik a központi sajtóinformációk uniformizálása, amikor csak azt engedik közölni, ami a félhivatalos sajtóorgánumokban megjelenik. Cenzúrát gyakorol a posta is, amikor egyes sajtótermékeket „elsüllyeszt", vagy amikor a sajtótudósítói leveleket késve továbbítja. Ide tartozik a terjedelem korlátozása is. Lingauer szerint teljesen érthetetlen gyakorlat, hogy a lapok csak 6–8 oldalon jelenhetnek meg. Gyakori példája továbbá a cenzúrának a helyreigazítás törlése. Első lépésben valakit megtámadnak a sajtóban, majd a helyreigazítást törli a lapellenőrzés, arra hivatkozva, hogy a válasz sérti az állam érdekét. Az imperatív cenzúra fogalma alatt azt értette, hogy nemcsak azt mondják meg, mit ne írjanak meg a lapok, hanem azt is, miről és mit írjanak. Példának hozta erre a kormányzó Zala és Vas megyei látogatását, amiről az újságok csak a Magyar Távirati Iroda közleménye alapján számolhattak volna be. Utóbbi azonban nem érkezett meg, így volt olyan lap, amely A kormányzó Nagykanizsán, Zalaegerszegen és Szombathelyen cím alatt nagy üres ablakkal „számolt be" a látogatásról. Így az illető lap legjobb szándéka ellenére is az a látszat állt elő, mintha elfogadhatatlan magatartást tanúsított volna a kormányzó tekintélye ellen. A képviselő ezért azt sürgette, hogy a cenzúra, ha már egyszer nélkülözhetetlen, ne terjeszkedjen túl egy bizonyos határon. Annál is inkább, mert az osztrák lapok gond nélkül behozhatók az országba, így a magyar sajtóból törölt hírek osztrák szempontból kerülnek a magyar közvélemény elé.[57] Lingauer azt is szóvá tette, hogy a tekintélyek védelmére törekvő cenzúra különbséget tesz katonai és polgári tekintély között. Ha például egy bűncselekményben vagy kihágásban katonai személy is részt vesz, akkor nem szabad megírni, hogy az illető katona, mert a hadsereg tekintélyét sérti. Így az a helyzet áll elő, hogy Nyugat-Magyarország kormánybiztosáról, a Keresztény Nemzeti Párt vezéréről lehet rosszakat írni, de egy tiszthelyettesről nem.[58]

Apponyi Albert (párton kívüli) is a sajtószabadság helyreállítása mellett szólt. Elismerte, hogy a cenzúra bizonyos szempontból kényelmes a kormányzatnak, mert a neki nem tetsző közlemények megjelenése meggátolható. Okos cenzúra azonban nem létezik, mert még ha a legbölcsebb embert is ültetik oda cenzornak, az a maga igazolására mindig többet töröl, mint ami feltétlenül szükséges lenne.[59] Schlachta Margit (KNEP) pedig interpellációjában arra várt választ, milyen rendelkezés alapján törölte a cenzúra a *Nép*, illetve a *Magyar Nők* című lapokból a nők választójoga mellett kiálló cikkeket.[60] Olyan eset is előfordult, amikor – Pallavicini György szerint – egy külpolitikai szempontból káros cikk jelenhetett

57 NN 1920–1922. XI. köt. 15–17. 1921. június 11.
58 Uo. 14–15.
59 NN 1920–1922. VIII. köt. 475–476. 1921. március 10.
60 NN 1920–1922. VI. köt. 115. 1920. október 20.

meg, mert a külügyminiszteri cenzúra ugyan töröltette, de a miniszterelnöki cenzúra mégis átengedte.[61]

A sajtó szabad működésének akadályozása nemcsak az egyes cikkek törlésében nyilvánult meg, ide sorolható a terjesztés ellehetetlenítése is. Andaházy-Kasnya Béla (Magyarországi Munkáspárt) szerint megtörtént, hogy az egyik községben utcán lehetett árulni azt a lapot, amelyiknek az árusításáért az eladót egy másik helységben lecsukták és házkutatást tartottak nála.[62] A *Szózat* 1921. május 7-ei száma alapján beszámolt arról, hogy a kunszentmiklósi járás főszolgabírója betiltotta a járása területén *Az Est*, a *Magyarország* és a *Pesti Napló* terjesztését. *Az Est* kiadóhivatalának az alábbi levélben indokolta eljárását:

„A lapjuk járásom területén történt betiltása tárgyában van szerencsém az okokat, melyek intézkedéseim indokolják, tudomásukra hozni. 1. Az Est, Magyarország és Pesti Napló a forradalom előkészítésében és általuk az ország tönkretételében oly kimagasló részt vettek, hogy a jelenlegi államrendben semmi létjogosultságuk sincsen, sőt csupán kormányzati viszonyaink eddigi gyengesége okozta, hogy nevezett lapokat törvényesen meg nem szüntették. Járásom keresztény színmagyar lakosságát arra akarom szoktatni, hogy saját fajtájának tiszta keresztény, nemzeti szellemben írt sajtótermékeit olvassa. Úgy érzem a keresztény sajtó kizárólagos támogatása kötelessége minden magyar tisztviselőnek."

Andaházy arról is beszámolt, hogy felkereste a főszolgabírót, aki arra a kérdésére, van-e ellenvetése arra, hogy a lap terjesztését az illetékes miniszter engedélyezte – az érvényes szabályozás nem ismeretéről tanúskodva –, azt válaszolta, hogy igen, mert a kolportázs jogát a megye területén a miniszter nem, csak az alispán adhatta volna meg, aki azonban ezt nem tette meg.[63]

Rassay Károly kifogásolta, hogy a lapokhoz a kormányzattól kiment „egy bizalmas ukáz", amely azt az elvárást tartalmazta, hogy „a hazaárulás vádjával terheltnek látszó személyek" (például Károlyi Mihály és társai) nyilatkozatait ne közöljék. Rassay szerint ilyen sötét reakció még a Bach-korszakban sem volt. Úgy vélte, egyedül a bíróság döntheti el, hogy ki a hazaáruló, védekezésre pedig mindenkinek joga van. Az eset mögött az állt, hogy Bethlen István miniszterelnök kijelentette, ha Károlyi Mihály az országban lenne, akkor a börtönben ülne, nem volna alkalma a lapoknak nyilatkozni; és tarthatatlan, hogy ő külföldről igyekszik nyilatkozataival félrevezetni a magyar közönséget. A miniszterelnök azt mondta, hogy ennek megakadályozására intézett „jóindulatú figyelmeztetést" és – mint hangsúlyozta – nem „ukázt" a lapokhoz.[64]

Rassay Károly *Az Est* és a *Világ* napilapok kolportázsjogának határozatlan időre történő megvonásakor arra mutatott rá, hogy az 1914-es sajtótörvény alapján a tiltás csak arra a lappéldányra vonatkozhat, amellyel a bűncselek-

61 NN 1920–1922. III. köt. 289. 1920. június 9. (Pallavicini György).

62 NN 1920–1922. IX. köt. 447–448. 1921. május 7. Vö. Markovits Györgyi: *„Terjesztését megtiltom". A két világháború közötti korszak üldözött sajtója.* Budapest, Magvető, 1970. 73–74.

63 NN 1920–1922. 447–448. 1921. május 7. Vö. Markovits (1970): 73–74.

64 NN 1920–1922. XII. köt. 176–179. 1921. július 27.

ményt elkövették.[65] Rassay azt is sérelmezte a Nemzetgyűlés előtt, hogy a *Magyar Ugar* című lap annak ellenére sem kapta meg a kolportázsjogot a belügyminisztertől, hogy a kérelmet az elmúlt két hónap alatt többször is benyújtották.[66] Eckhardt Tibor miniszterelnökségi sajtófőnököt pedig hatalommal való visszaéléssel vádolta meg, mert a cenzúra „legfőbb ura" betiltással való fenyegetéssel kényszerítette ki *A Nap* egyik munkatársának elbocsátását.[67]

Egy másik, a kisgazdák soraiból többször előhozott panasz az volt, hogy vidéken a katonai cenzorok nem engedik a párt lapjainak kézbesítését.[68]

Rakovszky István még 1921 szeptemberében is a cenzúra „garázdálkodásaira" panaszkodott: azokat az újságokat, amelyeket nem tudnak cenzúrázni, egyszerűen elsüllyesztik, kidobják a vagonokból. Ez nemcsak a „destruktív" sajtó lapjait érinti, hanem olyanokat is, amelyek a miniszterelnök politikáját támogatják.[69]

Drozdy Győző felolvasta a csendőrkerületi parancsnok belső utasítását, amelyben az egyes lapokat világnézeti hovatartozás szerint minősítették:

„A m. kir. csendőrség nemzeti és keresztény érzésben mindig kimagasló szerepet játszott és a forradalom alatti egyes eltévelyedések is csak a destruktív sajtó bomlasztó munkájának tudhatók be. Szükséges tehát, hogy az egész csendőrség tisztában legyen a Budapesten és a vidéken megjelenő lapok irányzatáról (sic!), melynek alapján a tiszt urak és őrsparancsnokok alárendeltjeiket megfelelő felvilágosító oktatásban részesíthessék és ez úton a társadalmat is befolyásolhassák. Megfelelő oktatással oda kell hatni, hogy a destruktív irányú sajtótól minden támogatás, előfizetés stb. megvonassék".

(Például: *Az Est* – zsidó nemzetellenes, mindenképpen üldözendő. *8 Órai Ujság* – féldestruktív, szabadkőműves érdekeltség. *Budapesti Hírlap* – nemzeti szellemű, de részben liberális.)[70]

Giesswein Sándor (Keresztény Szociális Gazdasági Párt) az ügyben interpellált, hogy az eszperantó nyelvű küldemények rendszerint eltűntek a postán. Arra gyanakodott, hogy mivel a cenzorok nem tudnak eszperantóul, inkább félreteszik ezeket a küldeményeket.[71] Mivel ezen interpellációról a lapokban a Külügyminisztériumtól kapott utasítás alapján egyetlen szó sem esett, Giesswein visszautasította a minisztérium beavatkozását, hiszen az ügy nem veszélyeztethette sem a hadviselést, sem a „magyar szellem"-et. Az intézkedésnek azért sem volt értelme – mondta a képviselő –, hiszen az interpellációról külföldi lapok feltehetőleg beszámoltak.[72]

65 NN 1920–1922. X. köt. 437. 1921. június 6.

66 NN 1920–1922. XIII. köt. 187. 1921. november 23.

67 NN 1920–1922. XI. köt. 447–453. 1921. július 11.

68 NN 1920–1922. I. köt. 342. 1920. április 8.

69 NN 1920–1922. XIII. köt. 72–76 1921. szeptember 24.

70 Uo. 193–194. 1921. november 23.

71 NN 1920–1922. XI. köt. 296–299. 1921. július 2.

72 Uo. 340–341. 1921. július 5.

Mivel a sajtóirányítás hagyományosan a miniszterelnöki tárcához tartozott, ezért a képviselők sajtóügyekben elhangzott interpellációinak címzettje általában a mindenkori kormányfő volt. A miniszterelnökök a panaszokkal kapcsolatban rendszerint arra hivatkoztak, hogy tökéletes cenzúra nem létezik, viszont a teljes sajtószabadság az adott bel- és külpolitikai viszonyok között még elképzelhetetlen.

Teleki Pál például elismerte, hogy rossz ügyet nehéz védeni, már pedig a cenzúra „abszolúte rossz", ám a rendszer védelmére felhozta, hogy az nem is olyan egyszerű dolog. Nincs két ember, aki ugyanazt a „cenzúrálandó" anyagot ugyanúgy bírálná el. A miniszterelnökség átvételekor is tisztában volt vele, hogy a cenzúra a fennálló formájában rossz, ezért a helyzet javítására a sajtó és a miniszterelnökség képviselőinek részvételével értekezletet hívatott össze. Itt (1920. augusztus 4-én) az a javaslat hangzott el, hogy mivel a cenzúra jelenlegi formájában megközelítőleg sem éri el célját, de a bel- és külpolitikai helyzet nem érett a sajtószabadság helyreállítására, ezért vezessenek be egy átmeneti rendszert. Eszerint felállítanának egy kis létszámú bizottságot, amely állandó „direktívákat" adna és a sajtó kérdéseire tájékoztató információkkal szolgálna. A bizottság véleményének kikérése nem lenne kötelező, az előzetes cenzúra megszűnne. A lapok bemutatása az ügyészségnek azonban kötelezővé válna, azzal a megszorítással, hogy az ügyésznek harminc percen belül közölnie kellene, hogy a lapot engedélyezi-e. A megbeszélésen részt vevő sajtóképviselők döntő többsége végül elvetette ezt a javaslatot, és inkább a cenzúra fennálló rendszere mellett nyilatkozott. Teleki ezután a cenzúra személyzetében hajtott végre változtatásokat, de az sem hozott javulást. A kormányfő azt is elmondta, hogy a minisztertanács előtt fekszik egy újabb indítvány, amely – a korábbi javaslathoz hasonlóan – fakultatív cenzúrát vezetne be. Ennek szervei tanácsot adnának egyes közleményekkel kapcsolatban, az újságok azonban ezt nem lennének kötelesek figyelembe venni. A miniszterelnök szerint az új rendszer sem fog megoldani mindent, azt csak a teljes sajtószabadság tudná. Annak bevezetése azonban egyelőre nem lehetséges.[73]

Az 1920. október végén bevezetett – fentebb ismertetett – fakultatív cenzúra nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az új rendszert sokan egyenesen álságosnak vélték. Úgy látták, hogy az új helyzet rosszabb a réginél, hiszen korábban egyértelműen megmondták, ha valami nem jelenhetett meg, most pedig akkor sem nyugodhatnak meg a kiadók, ha az új bizottság nem hoz fel kifogást, az ügyészség ugyanis a már nagy anyagi költséggel előállított sajtótermékeket betilthatja. Ahogy Rupert Rezső nemzetgyűlési képviselő fogalmazott, ez „még nagyobb visszaélés a sajtószabadsággal". Rupert szerint, ha a kormány bátrabban merne támaszkodni a sajtószabadságra, akkor a közvélemény támogatásával határozottabban tudna fellépni a terrorista cselekmények elkövetőivel szemben is.[74]

73 NN 1920–1922. VI. köt. 67–71. 1920. október 14.
74 NN 1920–1922. VII. köt. 73–74. 1920. november 17.

Teleki Pál miniszterelnök kijelentette, hogy a cenzúrának mindig két törekvés között kell lavíroznia, amelyek a Nemzetgyűlésben is megjelennek: az egyik a sajtószabadság irányába való haladás, a másik pedig a szigorúbb ellenőrzés követelése. Utódja, Bethlen István pedig azt hangsúlyozta, hogy a régi forradalmi pártok új nevek alatt folytatják „régi munkájukat", amelyhez a sajtó egy része „azt a gyalázatos propagandát, amelyet Bécsben ellenünk irányítanak, most idebenn az országban akarj[a] csinálni".[75]

4. A sajtót érintő novellák a Nemzetgyűlés asztalán

4.1 Az állami és a társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényjavaslat vitája

A sajtótörvény szigorítását követelők felé tett engedményként is értelmezhető az állami és a társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényjavaslat Nemzetgyűlés elé való terjesztése és elfogadtatása (1921. évi III. tc. – úgynevezett államvédelmi törvény, röviden: Átv.). A javaslat, majd az elfogadott törvény számos olyan bűncselekményt nevesített, amelyeket sajtó útján, illetve sajtó útján is el lehetett követni, ezért Szilágyi Lajos képviselő, korábban maga is lapszerkesztő, a törvényt „második sajtótörvénynek" nevezte.[76] Az Átv. tulajdonképpen kiemelte a Büntetőtörvénykönyv (1878. évi V. tc. – Btk.) 172. §-ában meghatározott cselekmények (törvény, hatóságok, valamely nemzetiség, hitfelekezet, tulajdon stb. elleni izgatás) köréből a legveszélyesebbnek minősítetteket: az állami és társadalmi rend teljes felforgatására, illetve valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának megszerzésére irányuló cselekményeket. „Ugyanakkor [...] kiterjesztette a büntetőjogi felelősségre vonás lehetőségét azáltal, hogy szemben a Btk. 172. §-ában foglalt cselekménnyel, a nyilvánosság előtti elkövetést nem tette a tényállás elemévé".[77]

Az eredeti törvényjavaslat 8. §-a értelmében bűntett az állam vagy a társadalom fennálló törvényes rendje ellen való izgatás vagy lázítás. Különösen magas büntetést (tíz évig terjedhető fegyházat) helyezett kilátásba akkor, ha azt „sajtó útján vagy egyébként nyilvánosan" követik el. A 10. § öt évig terjedhető fegyházzal rendelte büntetni, ha valaki nyilvánosan vagy sajtó útján „a magyar fegyveres erő vagy a belső rend és biztonság fenntartására hivatott egyéb fegyveres szervezet ellen izgat", vagy aki a „katonaság intézményét" oly módon bírálja, amely „a katonai fegyelem megbontására alkalmas". A 11. § szerint öt évig terjedhető börtönnel büntetendő, aki „sajtó útján vagy külföldön vagy külföldi állam hatósága" előtt „a magyar államról vagy a magyar nemzetről nyilvánosan oly valótlan tényt állít vagy való tényt oly elferdítéssel ad elő vagy ter-

75 NN 1920–1922. X. köt. 321., 332. 1921. június 1.
76 Uo. 40–41. 1921. május 21.
77 Angyal Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve 4. Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921:III. tc.* Budapest, Athenaeum, 1928. 81. és Hornyák Szabolcs: *A köznyugalom elleni bűncselekmények.* PhD Értekezés, Pécsi Tudományegyetem, 2010. 28.

jeszt, amely alkalmas arra, hogy a magyar állam vagy a magyar nemzet megbecsülését vagy jóhírnevét csorbítsa". A 12. § pedig büntetni rendelte azt, aki „sajtó útján vagy egyébként nyilvánosan, vagy külföldön vagy külföldi állam hatósága [...] előtt a magyar állam vagy a magyar nemzet ellen meggyalázó, lealacsonyító vagy a nemzeti érzületet egyébként súlyosan sértő kifejezést használ".[78]

A Nemzetgyűlés igazságügyi bizottsága a beterjesztő igazságügy-miniszterrel egyetértve azzal indokolta a javaslatot, hogy a magyar államot és a magyar nemzetet ért bomlasztó törekvések még mindig nem szűntek meg teljesen:

„nem nézhetjük ölhetett kézzel azokat a visszataszító és aljas rágalmakat s meggyalázó és lealacsonyító nyilatkozatokat, amelyeket a magyar állam és a magyar nemzet ellen, különösen a külföldön, büntetlenül terjesztenek és amelyekkel nemzetünk megbecsülését csökkentik, hitelét és egyéb életbevágó érdekeit sértik."

A bizottság is úgy látta, hogy a múltban tapasztalt súlyos visszaélésekkel szemben a hatályos büntetőtörvények nem nyújtanak megfelelő védelmet. A Btk. 127. §-a és az ahhoz fűződő rendelkezések is csak az olyan cselekményt rendelik büntetni, amely közvetlenül a magyar állam alkotmányának erőszakos megváltoztatására irányul. Az antimilitarista propagandát egyetlen magyar törvény sem bünteti. A fennálló jog semmiféle védelmet nem nyújt a magyar állam és nemzet megbecsülésének, pedig a tapasztalatok szerint a magyar államiság és nemzet „folytonos, vakmerő és makacs rágalmazása megdöbbentő hatást idézett és idézhet még elő a külföld közvéleményében". A testület szerint ezért a törvényjavaslat „súlyosan érezhető hiányt pótol" a jogrendszerben.

A bizottság ugyanakkor változtatásokkal fogadta el a javaslatot. Megfogalmazása szerint mellőzött minden, az „egyéni szabadságot korlátozó" rendelkezést, amely – felfogása szerint – nem volt feltétlenül szükséges a közrend és a nemzeti becsület megóvására. Ennek megfelelően törölte a javaslat 8 §-át, mert azt a politikai szabadság szempontjából veszedelmesnek tartotta. A 10. §-ban (a bizottsági tárgyalás után 6. §.) „a belső rend és biztonság fenntartására hivatott egyéb fegyveres szervezet" mondat helyett, amely a bizottság szerint túlságosan tág értelmezést engedett meg, a konkrét szervezetekre utaló kifejezést javasolta: „a m. kir. csendőrség, vagy a m. kir. államrendőrség". Szükségesnek tartotta továbbá, hogy a „katonai hatóságok rendelkezése" kifejezés helyett ezeknek csak „törvényes rendelkezése" részesüljön büntetőjogi védelemben. A 11. (a bizottsági tárgyalás után 7. §) a magyar állam és a magyar nemzet ellen irányuló rágalmazást kívánta büntetni. A Bizottság e rendelkezésből egyes kisebb módosításokkal egyetemben a „sajtó útján" szavakat mellőzte. Így ezen változtatással a megfogalmazott bűncselekmény sajtó útján való elkövetése nem került súlyosabb büntetési tétel alá, mint az egyéb esetek. Ugyanígy járt el a 12. (a bizottsági tárgyalás után 8. §) esetében is, amennyiben törölte a „sajtó útján, vagy egyébként" szavakat. Azt a rendelkezést, amely a meggyalázó és

78 *Törvényjavaslat az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről.* NI 1920–1922. IV. köt. 125. sz.

lealacsonyító kifejezések vagy cselekmények mellett azokat is büntetni kívánta, amelyek „a nemzeti érzületet egyébként súlyosan sértik", a bizottság ugyancsak törölte, mert azt a tág értelmezési lehetőségek miatt nem találta a Btk.-ba illeszthetőnek.[79]

A novella nemzetgyűlési vitája során Bródy Ernő (független) egyetértett azzal, hogy a „külföldi magyarok által terjesztett gaz, valótlan, lelkiismeretlen rágalmak" elnémítására minden eszközt igénybe kell venni. Óva intett azonban attól, hogy a „a külföldi becsületes hírszolgálat" ellehetetlenüljön. A külföldi sajtó szindikátusa számára a javaslat beterjesztett formában elfogadhatatlan, mert elfogadása esetén nem lesz képes a külföldi sajtót hírekkel ellátni. Megtörténhet ugyanis, hogy a Magyarországról származó tudósításokat úgy alakítják át, hogy azok beleütköznek a 7. §-ba.

„Nem foszthatjuk meg magunkat attól, hogy Magyarországból Amerikát, Franciaországot, Angliát, Németországot itt élő, magyar levegőt szívó derék magyar újságírók tudósítsák, mely gyönyörű újságírói gárdának élén ott halad maga gróf Apponyi Albert, aki az amerikai magyar Népszavának ír vezércikkeket".[80]

Bródy felolvasta a külföldi sajtó szindikátusának ezzel kapcsolatos memorandumát is:

„elismerjük és tiszteletben tartjuk az államnak ezt az önvédelmi jogát, [...] ünnepélyesen felhívjuk az összes illetékes tényezők figyelmét arra a körülményre, hogy erőszakos rendszabályokkal, a sajtójogi felelősségen túlmenő politikai felelősség statuálásával a kormány nem szolgálná, sőt ellenkezőleg súlyosan sértené az államnak ezt az önvédelmi jogát és érdekét. A külföldi hírszolgálatnak a javaslat által tervezett megkötése minden bizonnyal elhallgattatja az itt működő kötelesség- és felelősségtudó külföldi lapképviselőket, mert hiszen senki arra kapható nem lesz, hogy az általa képviselt külföldi lap redakciónális színezéseiért itt mintegy túszként feleljen. Azok az elemek ellenben, amelyek eddig is leghangosabb tényezői voltak a Magyarország ellen irányuló propagandának, most már diadallal mutathatnak majd rá: íme van okuk félni a magyaroknak attól, hogy a külföld bármit is megtudjon róluk, mert hisz ők maguk akarják megakadályozni a külföldi sajtószolgálatot."

Bródy a szindikátus kérését tolmácsolva olyan módosítást javasolt, miszerint a büntetés kritériuma az legyen, hogy valaki a magyar államról vagy a magyar nemzetről a sajtó útján tudva valótlan tényt állít.[81]

Somogyi István (KNEP) jogászként nem értett egyet a külföldi szindikátusok aggodalmával. Rámutatott, hogy nem egyedül ez a törvény, hanem a magyar büntetőjog rendszere az, ami a felelősség elvét meghatározza. Az, aki az igazságnak megfelelő tudósítást közöl, nem felel azért, ha azt a lapja akármelyik külföldi városban elferdítve jelenteti meg, „nem lesz magyar bíróság és ma-

79 *Az igazságügyi bizottság jelentése „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről" szóló 125. számú törvényjavaslat tárgyában.* NI 1920–1922. IV. köt. 170. sz.
80 NN 1920–1922. VIII. köt. 389. 1921. március 4.
81 Uo. 390. 1921. március 4.

gyar hatóság, amely azért kérdőre vonja". Somogyi szerint tovább nem lehet tűrni, hogy a külföldi lapok (*Vossische Zeitung, Neue Züricher Zeitung, Frankfurter Zeitung* stb.) tele vannak a Magyarországról küldött „legszemenszedettebb rágalmakkal" a rezsim és a mostani magyar nemzet ellen. Ha már ezen külföldi lapokkal szemben eljárni nem lehet, „legalább a törvényben ki legyen mondva, hogy Magyarországot nem lehet büntetlenül gyalázni".[82]

Apponyi Albert nézete az volt, hogy a magyar nemzet megrágalmazása, hírnevének beszennyezése ellen egyetlen gyógyszer van: a sajtószabadság helyreállítása. A nyilvánosság a modern ember létszükséglete. „Ma, akinek titkolni valója van, az gyanús." Az a tény – folytatta Apponyi –, hogy Magyarországon sajtószabadság nincs, már „önmaga megrágalmazója a mi nemzetünknek". A belföldi sajtóban a közállapotok szabad kritikája nem lehetséges. Ez odavezet, hogy az úgynevezett kényes ügyek „suttogások, pletykák" útján terjednek. A sajtószabadság hiánya „a legnagyobb és legtermékenyebb melegágya a nemzetünk ellen szórt rágalmaknak". Egy olyan szigorú sajtótörvényt, amelyben pontosan meg lenne határozva, hogy mit szabad és mit nem szabad írni, Apponyi is támogatna. A nemzet jó hírnevének nincs jobb védője annál, ha az egész külföld információit Magyarországról a hazai sajtóból meríti, abból a sajtóból, amelyet a magyar törvények korlátoznak, és felelősségre vonható, ha vét azok ellen. Apponyi szerint a 7. §-on lehet javítani, de jobb megoldás lenne a „szigorú felelősség mellett a sajtószabadság visszaállítása".[83]

Túri Béla (KNEP) szerint, figyelembe véve a magyar nemzet különleges helyzetét, nem lehet teljesen azokat az általános szabályokat alkalmazni, amelyeket Apponyi a nyugati liberalizmus értelmében kíván. Túri a javaslatban nem látta a sajtószabadság „magyar földön" való korlátozását, viszont szerinte semmilyen sajtószabadság, „amelyet Apponyi Albert a nemzeti becsület legnagyobb védelmi eszközének tart, nem védhet meg bennünket attól, hogy Bécsben vagy másutt emigránsok a nemzet becsületébe ne gázoljanak s hogy valótlanságot ne írjanak". Túri nem osztotta újságíró kollégái azon aggodalmát sem, hogy nincs benne a 7. §-ban, hogy „tudva" állít valaki valótlant. Ezt külön rögzíteni – szerinte – felesleges, mert a Btk. 82. §-a kimondja, hogy a tényálladékhoz tartozó valamely dolog nem tudása „szalvál [mentesít]".[84]

Rassay Károly azt kifogásolta, hogy az 5. §[85] nem határozza meg az „egyenes felhívás" fogalmát, a 6. §[86] pedig nem tisztázza az „izgatás" fogalmát. Nem

82 Uo. 400. 1921. március 5.
83 Uo. 475–476. 1921. március 10.
84 Uo. 506–507. 1921. március 11.
85 „5. §. Aki az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűncselekmény elkövetésére egyenes felhívást intéz, vétséget követ el és öt évig terjedhető fogházzal, ha pedig a bűncselekményt elkövették, felbujtóként büntetendő."
86 „6. § Aki a katonaság intézménye, a magyar fegyveres erő, a m. kir. csendőrség vagy a m. kir. államrendőrség, ezeknek szolgálati fegyelme vagy törvényes rendelkezése ellen izgat, vétséget követ el és öt évig terjedhető fogházzal büntetendő."

reflektál a Btk. 171. §-ára,[87] ami az izgatásról szól és azt a nyilvánossággal köti össze. Így kétség marad fenn abban a tekintetben, hogy a törvényjavaslat 6. §-ában szereplő bűncselekményt a nyilvánosság kritériuma nélkül is el lehet-e követni. Rassay a nemzet előtt álló sorsdöntő feladatok megoldásánál az egyetlen garanciát abban látta, ha helyreállítják a sajtó szabadságát, ha „szabad lesz a szó", a nemzet ellenőrzése alá kerül a Nemzetgyűlés és az előtte álló elvégzendő munka is. A javaslatot ebben a formájában elutasította, és határozati javaslatot nyújtott be az igazságügyi bizottsághoz való visszautalására, azzal a meghagyással, hogy a bizottság a szöveget a hatályban levő büntető rendelkezésekre figyelemmel dolgozza át, és újra terjessze a Nemzetgyűlés elé.[88]

Tomcsányi Vilmos igazságügy-miniszter hangsúlyozta, hogy az 5. §-nál szándékosan térnek el a Btk.-tól, mert nemcsak a nyilvánosan történő felhívást kívánják büntetni, hanem a nem nyilvánosan elkövetett izgatást is, mert

„múltak tapasztalatai épen arra engednek következtetni, hogy ezek az izgatások, felhívások nem nyilvánosan, hanem négyszemközt történnek, és csak akkor fogunk tulajdonképpen valóban eredményesen védekezhetni ezen cselekmények ellen, ha azt a megszorító rendelkezést, amit a büntetőtörvénykönyv az izgatásoknál általában fenntart, ezeknél a cselekményeknél elimináljuk".[89]

A szakminiszter nem értett egyet Apponyi azon véleményével sem, hogy a sajtószabadság helyreállításával kivédhetők lennének azok a támadások, amelyek ellen a 7. és 8. §-okat a törvényjavaslatba tették. A miniszter hangsúlyozta, hogy a javaslat nemcsak a sajtó útján elkövetett rágalmazásra és becsületsértésre vonatkozik, hanem minden más rágalmazásra és becsületsértésre is, tehát ezért mindenképpen szükség van rá.[90]

Bárczy István (liberális blokk) az ügyvédi kamara nevében rámutatott arra, hogy a 3. §[91] azt az értelmezést is megengedi, miszerint ha valaki a sajtóban izgat, akkor a lap olvasóinak kötelessége feljelentést tenni. Ezért a szövegezés olyan módosítását kívánta, ami ezt kizárja. Az ügyvédi kamara a 6. § esetében is a pontosabb fogalmazásra hívta fel a figyelmet, mert az eredeti szövegezés lehetővé tenné, hogy a törvényes állam akaratán kívül vagy annak ellenére szerveződött katonai alakulatok elleni izgatás is bűncselekmény lenne.[92] Az ügyvédi kamara azt is aggályosnak találta, hogy a 7. és 8. § teljesen lehetetlenné tenné, hogy a külföldi lapokban a magyar viszonyokról kedvezőtlen hírek jelenjenek

87 „171. § A ki valamely gyülekezeten nyilvánosan, szóval, vagy a ki nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése, vagy közszemlére kiállítása által, bűntett vagy vétség elkövetésére egyenesen felhí, ha a bűntett vagy vétség elkövettetett: mint felbujtó büntetendő."
88 NN 1920–1922. VIII. köt. 496., 499. 1921. március 11.
89 Uo. 535. 1921. március 12.
90 Uo. 536.
91 „Aki az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló mozgalomról vagy szervezkedésről hitelt érdemlő tudósítást szerez és erről a hatóságnak, mihelyt lehetséges, jelentést nem tesz, az, amennyiben részesség nem terheli, vétség miatt *egy* évig terjedhető fogházzal büntetendő." [...]
92 NN 1920–1922. VIII. köt. 577. 1921. március 14.

meg, „pedig néha épen az ország érdekében feküdne, hogy a valót megtudják, még ha az esetleg az uralmon lévő kormányra vagy politikai pártra kellemetlen is." Bárczy azt is kifogásolta, hogy a javaslat értelmében nemcsak a valótlan tény állítása, hanem a való ténynek „elferdítéssel" való terjesztése is büntetés alá esne. A kamara megállapítása szerint ez a gyakorlatban bizonytalanságot eredményezne, mert ami el van ferdítve, az nem lehet való tény. Ilyen jellegű kétértelmű meghatározásokat büntetőtörvénybe nem szabad betenni.[93] Bárczy egyébként maga is helyesnek vélte a „felforgató tendenciák" elleni védekezést. Óva intett azonban attól, hogy a „bolsevista veszedelemmel való folytonos fenyegetőzés" ürügyet szolgáltasson a közszabadságok állandó elnyomására. Elfogadhatatlannak mondta a miniszterelnöknek a pártja körében tett azon kijelentését, miszerint amíg az orosz bolsevizmus fennáll, addig nem lehet a sajtószabadságot visszaállítani.[94] Az igazságügy-miniszter azon kijelentésével kapcsolatban, hogy ha a sajtószabadságot „visszaállítjuk", akkor szükséges a sajtótörvény olyan irányú módosítása, hogy a sajtóvisszaélésekkel szemben erélyesebben lehessen fellépni, Bárczy hangsúlyozta, hogy egy ilyen törvényjavaslatot három napon belül a Nemzetgyűlés elé lehet terjeszteni.[95]

Drozdy Győző kétségbe vonta, hogy a törvény hozzájárulhat a magyar nemzet rágalmazásának a külföldi lapokban való megszűnéséhez. Ha ítéletet hoznak valamely külföldi lappal szemben, „vajmi keveset zavarja Lindert és társait, mert hiszen ők örökre lemondtak arról, hogy Magyarországra visszatérjenek".[96] Drozdy, aki a javaslatot a részletes tárgyalás alapjául sem fogadta el, úgy gondolta, ha a kormány „valóban rendet akar teremteni ebben az országban", akkor állítsa vissza a gyülekezési és a sajtószabadságot.[97]

Andrássy Gyula ezzel szemben a törvényjavaslat megszavazása mellett foglalt állást.

„Ha ezt a törvényt megszavazzuk, ha a kormánynak megadjuk azokat az eszközöket, amelyekkel a rendet fenntarthatja, úgy hogy teljes szigorral és kíméletlenséggel nyomhassa el mindazokat, akik esetleg törvényen kívüli, törvénybe ütköző módon akarnák a rendet és a nemzetet megmenteni."

Andrássy szerint a „mai modern viszonyok" között különösen veszélyes „a sajtóban folytatott nyílt agitáció", mert forradalom csak akkor sikerülhet, ha nagy tömegeket belevisznek a mozgalomba. A sajtó megnövekedett jelentőségével összefüggésben utalt az 1918-as forradalmi eseményekre. A háborús szenvedés, a romló életkörülmények tették fogékonnyá a „bomlasztó teóriákra a magyar társadalmat". Ehhez járult hozzá a sajtóban tudatosan folytatott izgatás. Andrássy tehát a leegyszerűsítő nézetektől eltérően, nem a sajtót tette felelőssé a 1918-as felfordulásért, annak csak katalizátor-szerepet tulajdonított.

93 Uo. 578.
94 Uo. 579.
95 Uo. 581.
96 Uo. 588.
97 Uo. 592. 1921. március 14.

A cenzúrával kapcsolatos nézeteiben kapcsolódott Apponyihoz. Okos cenzúrát csinálni szerinte is nagyon nehéz. Addig azonban, amíg nincs kellően szigorú sajtótörvény, amely a lapok egy részének lelkiismeretlen agitációjával szemben, a felelősségek egyértelmű megállapításával megfelelő büntetéseket nem ró ki, addig a cenzúrát elkerülhetetlen rossznak tartotta.[98]

A Nemzetgyűlés plenáris ülésén lefolytatott vita során számos módosítást fogadtak el a javaslat bizottsági változatához képest is. A szakminiszter módosító javaslatára került be a törvény több §-ába a „különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való" létesítése követelésének, az arra való izgatásnak vagy felhívásnak stb. vétséggé nyilvánítása. Az 5. §-t Túri Béla kiegészítésével fogadták el, így a § egy bekezdéssel bővült. Ez által nemcsak az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló egyenes felhívás, hanem a felforgatásra vonatkozó izgatás is vétségként büntetendő, ha nem is öt, de három év fogházzal.[99]

A 6. §-t Apponyi Albert javaslatának megfelelően, az ellenzék és a Kisgazdapárt kompromisszumaként módosították. Eszerint a katonaság intézménye, a magyar fegyveres erő, a m. kir. csendőrség vagy a m. kir. államrendőrség ellen történő izgatás általában véve nem vétség, hanem csak akkor, ha azok ellen gyűlöletre történő izgatásról van szó. Ezek törvényes rendelkezései elleni izgatás is csak akkor vétség, ha alakilag és tartalmilag egyaránt érvényes rendelkezésekről van szó. A szakminiszter ugyanakkor nem fogadta el azt az ellenzéki javaslatot (Hornyánszky Zoltán), hogy a minősítés vétség helyett bűntett, a büntetés pedig fogház helyett fegyház legyen, illetve, hogy a szabadságvesztés mértéke öt helyett tíz, illetve tizenöt évre emelkedjen. Hasonló sorsra jutott Héjj Imre (kisgazda) azon javaslata, amelynek értelmében a fegyveres szervezetek rendelkezéseinek a törvényesség sem lett volna a törvényi védelem kritériuma.[100]

A 7. § is módosult a nemzetgyűlési bizottság szövegezéséhez képest. A magyar állam vagy a magyar nemzet megbecsülésének csorbítására vagy hitelének megsértésére alkalmas valótlan tény állítása vagy terjesztése büntethetőségének nem lett kritériuma a nyilvános elkövetés. Ugyanakkor törölték a „való tényt oly ferdítéssel ad elő" részt, elfogadva azt a kifogást, hogy az az elferdített tény, amely a bűncselekmény elkövetésére alkalmas, nem lehet valós.

Feltehetően a külföldi újságok tudósítóinak fellépésére töröltette a miniszter azt a mondatot, amely büntetni rendelte volna azt is, ha valaki a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése és jó hírneve sérelme ellen külföldön vagy külföldi állam valamely szerve előtt valótlan tényt állít.[101]

A 8. § a miniszter javaslatára szintén akként módosult, hogy a nemzetgyalázás vétségét nemcsak külföldön vagy valamely külföldi állam szerve, illetve

98 Uo. 563–564. 1921. március 12.
99 Uo. 616. 1921. március 14.
100 Uo.
101 Uo. 617.

képviselője előtt lehet elkövetni. Ugyanakkor a büntetési tételt öt évről három évre csökkentették.[102]

4.2 Novella-tervezet a sajtótörvény módosítására

Az 1921 áprilisában hivatalba lépett Bethlen-kormány, amint arra a miniszterelnök programbeszédében is utalt, első teendői egyikeként tekintette a sajtóreformot:

„A jelen kormányra nézve az a következmény folyik, hogy lehetőleg a szabadságjogokat helyreállítsa; de őrködjék minden körülmények között afelett, hogy ezekkel a szabadságjogokkal olyan destruktív elemek, amelyek a múltban ezt az államot már bajba süllyesztették, felül ne kerekedjenek. Itt van a cenzúra kérdése. A kormány el van szánva reá, hogy a sajtószabadságot kellő időpontban helyreállítja."[103]

A sajtótörvény-tervezetet a sajtóról szóló 1914. évi XIV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek ideiglenes módosításáról és kiegészítéséről,[104] amelynek előkészítésén már a Teleki-kormány igazságügyi minisztériuma is dolgozott, június 21-én terjesztették be a Nemzetgyűlés elé. A törvénytervezet a fokozatos felelősség rendszere felől a szerző és a felelős szerkesztő (illetve a kiadó) egyetemleges felelőssége felé mozdult el.

„Időszaki lap közleményében elkövetett bűntett, vétség és kihágás miatt a felelős szerkesztő a szerzővel együtt felel. [...] A szerzővel együtt felel a kiadó is, ha a közlemény megírásában vagy közzétételében megrendeléssel, reábírással, adatok szolgáltatásával, irányítással vagy más módon közreműködött."[105]

A felelősségi rendszer átalakítását a törvénytervezet indoklásában beterjesztői azzal magyarázták, hogy a fennálló kizárólagos felelősségi rendszer lehetővé teszi, hogy az időszaki lapban megjelenő sajtóközleménnyel bűncselekményt kövessenek el, anélkül, hogy azért a felelős szerkesztő vagy a kiadó felelősséggel tartozna. Ez a helyzet áll elő, ha a közleményért rajtuk kívüli személy a sajtójogi felelősséget magára vállalja, akkor is, ha a szerzőt annak megírására egyenesen a felelős szerkesztő vagy a kiadó utasította. Így ugyanis a közzétételt elrendelő személy a szerzővel együtt vagy elsősorban nem vonható felelősségre.[106] Újdonságot jelentett a tervezetben az is, hogy a sajtó útján vagy a sajtó felhasználásával elkövetett bűntett vagy vétség miatt elítélt szerzőt vagy felelős szerkesztőt vagy kiadót mellékbüntetésként akár öt esztendeig terjedő sajtótilalom alá is helyezhette a bíróság. A sajtótilalom ideje alatt nem lehetett volna időszaki lapnak sem felelős

102 Uo. 617–618.
103 NN 1920–1922. IX. köt. 187. 1921. április 19.
104 NI 1920–1922. X. köt. 308. sz. 128–148.
105 Uo. (1. §).
106 Uo. 136–137.

szerkesztője, sem munkatársa, sem kiadója. Szintén az államhatalomnak biztosított volna újabb eszközt a sajtó megrendszabályozásában az a meglehetősen tágan értelmezhető kitétel, amely szerint nemcsak egy adott sajtóközlemény tartalma ütközhetett volna jogszabályba, hanem az egyes sajtótermékek általános irányvonala is, amennyiben az a „magyar állam belső békéjét vagy külső biztonságát, vagy a közerkölcsiséget veszélyezteti". Ezen utóbbi kérdésben az e célra felállítandó úgynevezett sajtóvédelmi bíróság döntött volna, amely az időszaki lap megjelenésének időleges vagy végleges betiltását is elrendelhette. Ezzel a belügyminiszter jogosítványát képező lapbetiltás bírósági hatáskörbe került volna. A sajtóvédelmi bíróság ítélete ellen fellebbezni nem lehetett.[107]

A sajtónovellából végül nem lett törvény, nem került a Nemzetgyűlés plenáris ülése elé sem, mert a kormány a javaslatot visszavonta.

* * *

Bethlen miniszterelnök 1921. december 7-én jelentette be a Nemzetgyűlésben, hogy a kormány a sajtócenzúrát az elkövetkező napokban „teljes mértékben" megszünteti. Teszi ezt korábbi álláspontja megváltoztatásával, miszerint a sajtócenzúra eltörlésére akkor kerülhet sor, ha új sajtótörvényt fogadnak el. A miniszterelnök ugyanakkor kijelentette, hogy a kolportázs kezelésénél az 1914-es sajtótörvényben biztosított jogához a kormány ragaszkodik.[108] A sajtórendelet ismertté válása után Rupert Rezső mézesmadzagnak nevezte a rendelkezést, amellyel a sajtószabadság ügye még rosszabb lesz. Ezért a sajtótörvény teljes hatályának visszaállítását sürgette, vagy amennyiben a kormányzat erre nem hajlandó, akkor legalább tisztázza azokat az elveket, amelyek alapján a kivételes hatalmat – ami továbbra is érvényben maradt – gyakorolni kívánja.[109]

* * *

Összegzés

Az 1920–1922. évi Nemzetgyűlésben a cenzúra körüli kérdések heves vitákat váltottak ki. A mindenkori kormány és/vagy a cenzúra irányítására befolyással bíró körök a saját politikai érdekükben igyekeztek felhasználni a lapellenőrzést. A cenzúrával – mint általában – végeredményben mindenki elégedetlen volt. Ugyanakkor kevesen támogatták a sajtó szabadságának teljes visszaállítását. A világháború és az azt követő forradalmak tapasztalatai következtében a Nemzetgyűlés többsége azt a meggyőződést képviselte, hogy a sajtó teljes fel-

107 Uo. 129–130. (5. §) és 132–133. (14. és 15. §).; MNL OL K 27 Mt. jkv. 1914. június 14. 1. napirendi pont.; MNL OL K 26 1242. cs. V. t. 4285. sz. Vö. Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás.* Budapest, Napvilág, 2004. 68.; Klein Tamás: Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához I. *In Medias Res*, 2012/2. 192.
108 NN 1920–1922. XIII. köt. 204. 1921. december 7.
109 Uo. 433–434. 1921. december 15.

szabadítása – annak a felfordulásban játszott, vélt vagy valós szerepe miatt – egyelőre nem lehetséges. A mindenkori kormány a saját ízlésének megfelelő sajtótörvény elfogadása esetén lett volna hajlandó a sajtót korlátozó rendeleteket hatályon kívül helyezni. Új sajtótörvényt azonban nem fogadtak el, sőt az úgynevezett Átv. egyes, a sajtó útján elkövethető büntetendő cselekményeket kivett a Btk.-ból és szigorúbb megítélés alá helyezte azokat, továbbá növelte a sajtó útján elkövethető és büntetendő deliktumok számát is. A Bethlen-kormány 1921 végén *de jure* eltörölte ugyan a cenzúrát, de a sajtót korlátozó számos rendelet továbbra is hatályban maradt.

A nyilvánosság változó terei

Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Nemzeti Radikális Párt képviselője (1931–1935)

Bartha Ákos*

„Különös férfi Zsilinszky képviselő úr. Már ősz, de még egészen fiatalos. Az arca piros, de nem úgy, mint akit megégetett a nap, hanem úgy, mint amikor valaki elpirul a hirtelen haragtól. A tartása nagyon egyenes, peckes, dacos. Világos, bátor szeme van. Könnyű elképzelni, hogyan viselkedne veszedelem esetén. Beszéd közben néha elakad, kétségtelenül, mert a pillanathoz illő legpontosabb kifejezést keresi"[1]

– így méltatta az előadókészséggel kevésbé, virtussal viszont annál inkább rendelkező nemzeti radikális politikust Hunyady Sándor 1934 tavaszán, s hasonló szellemben – ám jóval kevesebb empátiával – emlékezett meg róla Németh László is (1934-es találkozásuk kapcsán).[2] Az 1886-ban Szarvason született politikus első ötven éve már önmagában kész regény, s a kortársak nem tudhatták: éppen az utolsó évtized fog mindent átrendezni az életmű megítélésében. A részben szlovák származású, jogvégzett és világlátott tartalékos huszártiszt először 1911 májusában hívta fel magára a figyelmet, Gábor testvérével békéscsabai otthonában halálosan megsebesítvén a közismert parasztpolitikust, Áchim L. Andrást. Bő három évvel később – némi Árva vármegyei közigazgatási gyakornokoskodást követően – már harctéren is módja nyílt virtusának kamatoztatására. Ifjabb Zsilinszky Endre nem is hozott szégyent a családra és bátorságát kitüntetések, sérülések bizonyították. Katonai egysége 1918 őszén rendezetten érkezett haza a keleti frontról, s a harcedzett, ugyanakkor ideológiai kérdések iránt nyitott, ambiciózus fiatalember rögvest az ellenforradalom táborában igyekezett megtalálni a helyét. Nem is sikertelenül. A *Szózat* című lap főmunkatársaként, majd főszerkesztőjeként a fajvédők meghatározó politikusá-

* Posztdoktor kutató, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. E-mail: bartha.akos@btk.mta.hu. A kutatást az MTA Posztdoktori Kutatói Program, illetve a PD 124292 azonosítószámú NKFIH-pályázat is támogatta.

1 *Magyarország*, 1934. április 20. 9.

2 „Fehér haj, vörös arc, kék szem: épp jövőben volt, s már megint rohanóban, mint egy kis Mussolini. A cikkemet is bizonyára futtában olvasta, s nem értette, mért kellett megírnom, hisz semmiben sem különbözik az ő könyvétől. Nem, Zsilinszky nem volt az árnyalatok embere. Kicsit talán meg is volt sértve, a sérelménél azonban föltétlenül nagyobb volt a sietsége. Olyan ember benyomását tette, akit a svungja megtéveszt a képességei felől. Mindent föl lehetett tételezni róla, csak öregkori tanulékonyságot nem." Németh László: *Magam helyett. Tanulmányok az életemből* [1943]. Budapest, DIA–PIM, 2011. 398.

vá nőtte ki magát a húszas évek első felében, s Bethlen István miniszterelnök támogatásával 1922-ben parlamenti mandátumhoz is jutott. Derecskei képviselőségének, lapjának és rendezett egzisztenciájának – szélesebb értelemben véve: a fajvédők fénykorának – a konszolidáció vetett véget, amit érzékeltet, hogy az ellenzékivé lett fajvédőpárti képviselőt korábbi patrónusa 1926-ban elbuktatta. Ezután a vajúdás évei következtek. Bajcsy-Zsilinszkynek sikerült a közélet színterén maradnia, sőt 1928-ban új hetilapot alapított: ez volt az *Előőrs* (1932-től *Szabadság*). Gömbös – híveivel együtt – ugyanebben az évben visszatért az Egységes Pártba, ám alvezére már nem tartott vele, helyette 1930-ban megalapította a Nemzeti Radikális Pártot.

Tanulmányomban Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikális párti mandátumának történetét mutatom be, elsősorban a politikus-publicista korabeli nyilvánosságban betöltött változó szerepeire helyezve a hangsúlyt. Kutatásomban – a vonatkozó szakirodalmon túl – főképp a korabeli sajtóanyagokra, parlamenti naplókra, levéltári forrásokra és a kiterjedt memoárirodalomra támaszkodtam. Bajcsy-Zsilinszky 1926 és 1928 közt – mondhatni partra vetett halként – „szabad újságíróként" dolgozott, 1928 és 1931 közt szerkesztőként már saját lapjába írhatott, majd 1930-ban – kis alakulata élén – pártvezérként tért vissza a politikai életbe, hogy aztán 1931 nyarától 1935 tavaszáig egyszerre tevékenykedjen újságíróként, főszerkesztőként, „külső cikkíróként" (egy neves napilapnál), pártvezérként és országgyűlési képviselőként, miközben ideológusi-kritikusi ambícióit sem hanyagolta el. Életének egyik legsűrűbb időszaka volt az 1931 és 1935 közti négy év, ami országos perspektívából tekintve is különleges időintervallum. Ekkor bukott meg a bethleni liberális-konzervatív politika, átadván a stafétabotot a néhai Fajvédőpárt vezérének, Gömbös Gyulának. Belülről azonban a közélet ennél jóval bonyolultabb volt, s a politikai hadállások, koalíciók különböző konfigurációi rendre újra- és újraírták a politikai palettát, miközben biztos tájékozódási pontként csupán a miniszterelnök személye szolgált.

1. Radikális volt-e a Nemzeti Radikális Párt?

Bajcsy-Zsilinszky többéves előkészület után 1930 novemberében alapította meg a Nemzeti Radikális Pártot (NRP), melynek ideológiáját és programját a *Nemzeti radikalizmus* című, 170 oldalas kötetében fejtette ki.[3] Művét elsőként egy kormánytagnak, jelesül Gömbös Gyulának mutatta meg. Saját visszaemlékezése szerint:

„fölvittem a Várba s megmutattam — még kefelevonatban — régi barátomnak, az akkori honvédelmi miniszter Gömbös Gyulának. Azt mondtam neki: »Nézd, Gyula, én itt egy nagyon alaposan átgondolt reformtervet állítottam össze, boldog volnék, ha magadévá tennéd, te miniszter vagy és talán több is leszel, Te megszerezheted a hatalmi eszközöket ahhoz, hogy ezt a programot megvalósítsd, melynek két fókusza van, mint az ellipszis pályájának: a magyar függetlenség és egy nagyszabású magyar földreform.« Gömbös Gyula átvette az én kéziratomat s tudom, hogy gondosan átolvasta, magas katonai vezetőknek is megmutatta s alapjában helyeselte is."[4]

3 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti radikalizmus.* Budapest, Stádium, 1930.

Innen eredeztethető az a – Bajcsy-Zsilinszky által már ebben a cikkben is meglebegtetett – vissza-visszatérő gyanú, hogy a későbbi kormányfő 95 pontjában lényegében a nemzeti radikális program (hígított változata) köszön vissza.

Összefoglalva: a nemzeti radikális program egyszerre vetette el a meghaladottnak vélt kapitalizmust és szocializmust, hogy helyettük a középosztályra, a parasztságra és a munkásságra építtett, de a megreformált középosztály által vezetett és hangsúlyosan nemzeti alapokon nyugvó új gazdasági rendet ajánlja.[5] Az eltérő érdekek áthidalását „osztályszövetségek" lettek volna hivatottak szolgálni, melyeket a szerző a fasiszta Olaszország korporációs berendezkedéséből mintázott. A különböző érdekképviseletek alkotnák az országgyűlés egyik, míg a népképviseleti kamara a másik házát. Ez a rendszer és az általános titkos választójog biztosította volna a demokratikus alapú törvényhozást, de a decentralizálandó közigazgatás is nagyobb önálló hatáskört kapna a tervezet szerint. Az ország államformája gyanánt az alkotmányos nemzeti királyságot jelölte meg a szerző, aki – a klebelsbergi, konzervatív alapállású neonacionalizmussal[6] szembehelyezkedve – radikális nacionalizmusként határozta meg ideológiáját.

A gazdasági elképzelések tengelyébe egy valóban radikális földreform nagyszabású telepítéssel kiegészült terve került. Bajcsy-Zsilinszky tervezetében 500 és 2000 hold közt maximálta volna a birtoktulajdont, az ezeken felüli területeket pedig 6–10 holdas kisparcellákban juttatta volna a jogosultak (elsősorban mezőgazdasági nincstelenek és törpebirtokosok) számára. Ugyanakkor a középbirtokok megóvását is erősen hangsúlyozta a tervezet, mely alapvetően munkavállaló-párti volt az úgynevezett „bankokráciával" szemben, támogatta a kisipart, valamint a kereskedelem magyarosítását, vagyis zsidótlanítását. Ugyanezek a szempontok domináltak a kultúrpolitikánál is, ahol a „magyar művelődés magyar fajban és földben gyökeredző"[7] eredetiségét és korszerűségét hangsúlyozta az irat.

A külpolitikában a kiindulópont 1918-tól egészen Sopronkőhidáig változatlan: „Minden igazi magyar nemzeti külpolitika végső célja a történelmi Magyarország helyreállítása és a magyar nemzet Duna-völgyi világtörténelmi szerepének visszavívása és biztosítása".[8] Ehhez fő szövetségesként Olaszországot

4 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Imrédy Béla beszédéről. *Magyarország,* 1939. január 8. 12.

5 A parlamentbe bejutva Roosevelt „ortodox gazdasági politikával" szakító New Deal-jét említette követendő gazdasági példaként. Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1931. XVII. köt. 113. (1933. június 8.)

6 Vö. Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi". Klebelsberg Kuno (1875–1932).* Pécs–Budapest, 2014. 160–171.

7 vitéz Bajcsy-Zsilinszky (1930): 111.

8 Uo. 140. Az NRP választásokra készített programja négy külpolitikai vezérelvet különböztetett meg. Az első „kiindulópont: Csonkamagyarországnak és a csonka nemzetnek belső megerősítése. A végső cél: a történelmi Magyarország visszaállítása." A harmadik vezérelv „a dunai népek

nevezte meg a szerző, míg a Magyarországra nézve legveszélyesebbnek tartott hatalom (mindvégig) Németország maradt. A könyv szerint a dunai népek életének újjászervezése – történelmi és faji okokból kifolyólag – egy új, népből felfrissült magyar elit feladata, vagyis fajvédelem, politikai-társadalmi reformok és birodalmi gondolat nemcsak összefüggtek, de egymást erősítették Bajcsy-Zsilinszkynek a magyarság vélt ősi képességeire építő modernizációs tervében.[9]

Az NRP felépítését egy meglehetősen sajátos – az ellenforradalmi titkos társaságokra és a kommunista párt „sejtjeire" egyaránt emlékeztető – struktúrában képzelte el. A legkisebb egység a „családfő" vezette, szükség esetén harcra is fogható 12 tagú „család" volt. Tíz család alkotott egy nemzetséget, ezek pedig három „osztályszövetségi önkormányzatba" tagolódtak: a földművelő, a munkás- és a polgári szövetségbe. Fölöttük helyezkedett el a „nemzetségfők" által ellenőrzött kerületi intézőbizottság. Ennek elnökei alkották a megyei „nemzetségtanácsot", melynek élén a választott megyei pártelnök állt. A pártvezért az országos nagygyűlés választotta, az országos intézőbizottság javaslata nyomán. Egyik cikkében Bajcsy-Zsilinszky a pártstruktúra következő forrásait nevesítette: saját történelmi, szociológiai ismeretei, katolicizmus, szociáldemokrácia, „bolsevisták", fasizmus, a magyar vármegyei hagyományok, rendi alkotmány, parlamentarizmus, hadszervezési hagyományok és a „48-as", valamint a „67-es" idők „állam- és társadalomszervezési tanulságai".[10]

A pártszervezet fenti, nehézkes struktúrája nem segítette elő az NRP gyors kiépülését és folyamatos feszültséget eredményezett a tagság és a vezetőség, illetve a vezetőség különböző frakciói között. Nem segítette a feszültségek oldását a pártvezető habitusa sem. Bajcsy-Zsilinszky teljes odaadást követelt híveitől, ami a családi, anyagi és egyéb személyes szempontok párférdekeknek történő alárendelését jelentette (jóllehet, ő maga is hűséges „harcostársként" viselkedett[11]). Ráadásul a saját – egykoron Rákosi Jenő által jósolt[12] – elhivatottságában bízó pártvezér nem rendelkezett egy ilyen hálózat irányításához szükséges szervezési képességgel. Az irányában egyébként elfogult Talpassy Tibor számtalan történetet jegyzett le megbízhatatlanságáról, feladat-átruházásairól, vagy éppen lemondott pártgyűlésekről.[13]

természetes és lehetőségig érvényesítendő szolidaritása", a negyedik pedig a magyar–olasz barátság. *Mit akar a Nemzeti Radikális Párt? A Nemzeti Radikális Párt teljes programmjának kivonata.* Budapest, 1930. 7–8.

9 BARTHA Ákos: „Organikus rend" az „önvédelmi övezet"-ben. Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. *Kommentár,* 2016/3. 68–85.

10 vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Megyaszói tanulságok. Harc a nagybirtok ellen. *Szabadság,* 1933. január 15. 1–2.

11 Ennek eklatáns példája Féja Gézának nyújtott önzetlen segítsége az író családi tragédiájának idején. Vö. pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Féja Gézának. 1930. november 16. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (a továbbiakban: RETÖRKI Archívum). 4. doboz.

12 BARTHA Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja. *Történelmi Szemle,* 2016/2. 237–238.

13 Vö. pl. TALPASSY Tibor: *A reggel még várat magára.* Budapest, Gondolat, 1981. 83–90.

„Mi, a szerkesztőség körül lebzselők, a budai Bethlen-udvart, ahol Zsilinszky lakott, magunk között csak »fent«-nek neveztük. A »fent« itt elzárkózottságot jelentett, ami abban fejeződött ki, hogy Zsilinszky nem járt »le« közénk. Mint egy fellegvárban, úgy »trónolt« az Attila körúti Bethlen-udvarban. A pártélet hétköznapja nem érdekelték, »plebs«ként kezelt bennünket, akiket bábuként tologathat."[14]

A „mezei had" prominensének ítéletét Kozma Miklós is megerősítette patetikus, ám őszinte hangvételű levelében: „én Téged egy nagy sasnak tartalak, aki magas kősziklákon él, oda Téged a madarak tömege nem követ, mert nem tud és nem is akar. Te viszont nem szállsz le hozzájuk, vagy ha leszállsz, nem tudsz közöttük élni." A szegedi bajtárs éppen ezért alkalmatlannak tartotta barátját a pártvezéri pozícióra.[15]

Jóllehet a politikussal foglalkozó szakirodalom általában a *Nemzeti radikalizmus* „progresszív" vonásait hangsúlyozza, a kortársak számára még nem adatott meg a szerző későbbi sorsának szemszögéből tekinteni a programra. S bár Féja Géza szinte egyöntetűen pozitív recepcióra emlékezett,[16] érdemes futó pillantást vetni a korabeli visszhangra. A Szederkényi Anna által szerkesztett *Kis Ujság* – mely a párttá válás előtt Bajcsy-Zsilinszky néhány írásának is helyet adott[17] – névtelen recenzora a „politikai élet mai zűrzavarában valósággal robbantó erejűnek" nevezte a nemzeti radikális „nemzetépítő programot", mely „irányt mulat ahhoz, hogy a mai sivár bizonytalanságból miként lehetne megtálalni a nemzet jobb jövője felé vezető utat".[18] A hivatalos szociológia nevében Szombatfalvy György dicsérte a „kivételesen rokonszenves" és népszerű fiatal politikus idealizmusát és fanatizmusát, ám megállapította, hogy „az egész program több lelkes jó szándékról tanúskodik, mint elmélyedésről", ráadásul sajátságos, hogy a radikális jelzővel a saját lelkületétől távol álló oktobristák „dicstelen"

14 Uo., 23. Ebben a – Bende Mária halála (1974) – után megjelent könyvében Talpassy mindezekért a titkárnőként és élettársként is a politikus mellett álló Bende („Mickó") visszatartó szerepét emeli ki.

15 1930. november 21-én kelt levél. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár. Kozma kemény szavaihoz hasonló kritikát („te nem vagy organizátor"), a fiatalabb Zsilinszky testvér már évekkel korábban megfogalmazott bátyjának („az agitációs munka nem a Te kenyered"). Dátum nélkül. Uo. Az 1934-es beregi – titkos – törvényhatósági választásokon elszenvedett vereség után Bajcsy-Zsilinszky a pártlapban felrótta híveinek, hogy ki kellett volna termelniük egy helyi vezetőt és bele kellett volna feküdniük a kampányba „függetlenül attól, hogy a központ megtesz-e mindent a maga részéről". vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: „Magunk revíziója". A Nemzeti Radikális Párt minden tagjának különös figyelmébe. *Szabadság,* 1934, november 18. 8. Volt kerületével kapcsolatban ugyanakkor arról értekezett az országos napilapban, hogy „nagy felkészültséggel, pontos szervezőmunkával indultunk a választási harcba Derecskén", s a vereség csupán a közigazgatás találékony korteskedésének volt köszönhető (például annak, hogy külön kapun engedték be a kormánypárti és az ellenzéki szavazókat a „titkos" választáson). Uő: Titkos választás Biharban. *Magyarország,* 1934. december 21. 3.

16 „Könyvét jóformán az egész sajtó rokonszenvvel fogadta, bírálgatták ugyan, de elismerték tiszta szándékait, magas színvonalát és őszinte, demokratikus szellemét." FÉJA Géza: *Szabadcsapat. Életregény.* Budapest, Szépirodalmi, 1965. 232–233.

17 vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Tüzes nyelvek. *Kis Ujság,* 1930. június 8. 2.; Uő: Helytelen utakon. *Kis Ujság,* 1930. június 15. 2.; Uő: Földmunkások és kisgazdák. *Kis Ujság,* 1930. július 6. 2.

18 *Kis Ujság,* 1931. január 20. 2.

zászlója „után nyúl" az eklektikus munkát produkáló programadó.[19] A Bethlen István házi bulvárlapjaként ismert *8 Órai Ujság* névtelen recenzense elismerően szólt a „vezető elvként" kitűzött „nemzeti demokráciáról", noha furcsállta, hogy „gyakorlati megoldási tervei között sok olyan van, amelyet már eddig is számosan vallottak, de még soha senki e célkitűzéseket radikálisoknak nem minősítette".[20] Utóbbi véleményhez csatlakozott a Bajcsy-Zsilinszky baráti társaságához tartozó Csetényi József is a kurzuslapnak számító *Pesti Hírlap*ban, amellett érvelve, hogy a mű szellemisége „neoliberális".[21] A kommunista *Korunk* cikkírója, Haraszti Sándor merőben más következtetésre jutott, mivel a „magyar fasizmus élcsapata"-ként emlékezett meg az NRP-ről, kiemelve, hogy a program az „uralkodó burzsoázia konkrét [...] érdekeit szolgálja, a kapitalizmust segíti, természetesen a városi proletárság és falusi szegénység ellen".[22] A kormány-közeli GYOSZ igazgatója, Fenyő Miksa a *Nyugat*ban méltatta a szerző „prédikátori" vehemenciáját, megjegyezve ugyanakkor, hogy a „meggyőződésnek lendítő ereje" az egyébként „kampányképes"-nek tartott programot „utópiává változtatja".[23] Németh László két ízben is hallatta a hangját a nemzeti radikalizmussal kapcsolatban. 1934-es cikkében egyrészt hasonlóságot vélt felfedezni a *Tanu*ban kifejtett saját programjával, másrészt nem fukarkodott a kritizálással sem: „Zsilinszky és Féja, minden heroizmusuk ellenére két iskolapéldája a mi magyar betegségünknek. Egyikükben a középnemesi, magnakartás [sic!] délibáb táncol, másikuk előtt a parasztmitológia" – írta.[24] 1943-as önéletírásában (*Magam helyett*) már úgy látta, az NRP programkönyvében „a fasizmus egyezkedett [...] a marxizmussal, s mindenik Verbőczivel [sic!]. A legerősebb Szabó Dezső nyoma volt benn".[25] Még kritikusabb volt Nógrády Zoltán a katolikus *Magyar Kultúra* hasábjain. Szerinte a *Nemzeti radikalizmus*

„furcsa, egyenetlen könyv, melyben nemes, zseniális eszmefelvillanások mellett hihetetlen naivságok zsúfolódnak össze. Olyan, mint egy vásári kirakodó, ahol a pléhfütyülőtől az ékszerig minden kapható. [...] Egy álmodozó lázas írása, egy nagyon becsületes, de nagyon furcsa ember hangos kuruckodása. Jaj volna a magyar nemzetnek, ha csak egy pillanatra is ilyen holdkoros, zűrzavaros irányításra bízná a sorsát"[26] – fogalmazott Bangha Béla folyóiratának szerzője.[27]

19 SZOMBATFALVY György: V. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus. *Társadalomtudomány,* 1931/január–december. 290–292. A nemzeti radikalizmusról a reformkonzervatív Weis István is megemlékezett röviden, „igen érdekes és egyéni kísérletnek" minősítve az írást. WEIS István: *Hova? A magyar jövő útja.* Budapest, Athenaeum, 1931. 6–7.

20 *8 Órai Ujság,* 1930. december 30. 6.

21 *Pesti Hírlap,* 1931. január 9. 9.

22 HARASZTI Sándor: A magyar fasizmus programja. *Korunk,* 1931/3. o. n.

23 Az *Előörs* reakciója Fenyő „nem rosszindulatú" és „tárgyilagosságra törekvő" írására: *Előörs,* 1931. április 5. 10–11. (A Nemzeti Radikalizmus a magyar sajtóban. Vitánk Fenyő Miksával.)

24 NÉMETH László: Nemzeti Radikalizmus [1934]. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* Budapest, DIA–PIM, 2014. 554.

25 Uő (2011 [1943]): 398–399.

26 *Magyar Kultúra,* 1931/10. 476.

27 Bangha néhány évvel korábban tisztelettel beszélt Bajcsy-Zsilinszky személyéről és a felekezeti kérdésben tanúsított önmérsékletéről, ugyanakkor kritizálta „pánprotestáns" szemléletét. Vö.

Összességében tehát a legellentétesebb nézetek – és képzetek – fogalmazódtak meg Bajcsy-Zsilinszky alakulatával kapcsolatban. A leggyakoribb – ideológiai alapállástól független – észrevétel a nemzeti radikalizmus radikalizmusának valódiságát kérdőjelezte meg. A szerző programkönyvében – vagyis retorikai szinten – így nyilatkozott a kérdésről: „nemzeti radikalizmusnak neveztem el a rendszert, melyet gondolatban fölépítettem, mert úgy érzem, hogy a gyökereiben újjászülető nacionalizmus mellett mai nehéz belső és külső helyzetünkben, évszázadok rettenetes mulasztásai és tíz elfecsérelt drága esztendő után nincsen semmi, amit nagyobb erővel kellene hangsúlyozni, mint a reformok gyökerességét és e politika gyorsított ütemét."[28] Természetesen, mint minden politikai retorika esetében, itt is kérdéses a konkrét politikai szándék (esetünkben a változtatni akarás komolysága), valamint figyelembe kell venni a gyakorlati politikához tartozó taktikai játékokat is.[29] Annyi bizonyos, hogy az újdonsült pártvezér bemutatkozó cikkében a „gyors és gyökeres átalakulás" mellett tette le itt a garast.[30]

A párttitkár, Talpassy Tibor emlékei szerint az 1930 késő őszén megrendezett budapesti zászlóbontó gyűlésen többek között részt vett Oláh György, Antal István, Balla Borisz, Radnóti István, Áfra Nagy János, Pásint Ödön és Kerék Mihály.[31] Hat évvel később ugyanő részletesebben is beszámolt az eseményről, melyről szerinte tüntetőleg távoztak a Wesselényi Reform Klub jobboldali beállítottságú tagjai (Oláh György, Makkai János, Balla Borisz, Radnóti István), miután Bajcsy-Zsilinszky az 500 kataszteri holdas birtokmaximumról, a német politikai szándékokról és a párt említett – a jobboldaliak által kommunistagyanúsnak ítélt – felépítéséről értekezett.[32] Ezt a beszámolót a november elsején megrendezett alakuló ülésről Sebestény Sándor és Vigh Károly is átvette,[33] noha az *Előörs*ben hiába keresünk korabeli beszámolót a rendezvényről. Bajcsy-Zsilinszky mindenesetre egy ideig eljátszott az 1930 végi budapesti törvényhatósági választáson történő indulás gondolatával, ám tervéről végül letett.

BANGHA Béla: Magyar probléma és vallási béke. Zsilinszky Endre badacsonyi párbeszéde. *Magyar Kultúra,* 1928/20, 326–332.

28 vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY (1930): 10.

29 Ahogyan Kozma írta 1930. október 10-én kelt hosszú levelének végén: „véleményem szerint a rendszer csak akkor menthető meg, ha gyökeres személyi és módszerváltozás nagyon rövid időn belül bekövetkezik. Ha ezt kihúzzák, akkor túlbillen a dolog és abban, ami következik, sem Neked, sem nekem részünk már nem lehet" – így Kozma rendszermentő radikalizmusa. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár.

30 vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Nyergelni! *Előörs,* 1930. november 1. 3–4.

31 TALPASSY Tibor: *Betöltötte hivatását.* Budapest, Magvető, 1975. 27.

32 TALPASSY (1981): 22.

33 SEBESTÉNY Sándor: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1933–1936.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 41.; VIGH Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944. A küldetéses ember.* Budapest, Szépirodalmi, 1992. 125–126.

2. A pártlap és múlni nem akaró nehézségei

Mivel a korszak ellenzéki pártjainál kardinális kérdés volt a sajtónyilvánosság,[34] az NRP – és annak újságíróként is ismert vezetője – számára elengedhetetlennek látszott egy megfelelő színvonalú pártorgánum működtetése. Ami az *Előörs*öt illeti, Talpassy szerint „a pártalapítás hírére magasra szökkent az előfizetők száma".[35] A fellendülést is az magyarázhatja, hogy 1930 novemberében 50 fillérről 20 fillérre szállították le az immáron bővített formában megjelenő lap árát. 1931-ben az eleinte tördelési gondokkal küzdő, 1930 nyarán újabb nyomdaváltáson átesett[36] újság többhasábos címlappal, képekkel és egyre több reklámmal került az olvasók elé. Az igényesebb megjelenéssel és a szélesebb körű terjesztéssel járó anyagi áldozatokat a hosszabb távú célok miatt vállalta a lapvezér, hiszen 1930. november 1-től az *Előörs* a nagy reményekkel megalapított Nemzeti Radikális Párt hivatalos lapja lett,[37] a szerkesztőség pedig „új, minden igényt kielégítő" otthonra lelt a Semmelweis utcában, s ez az otthon egyben a pártközpontnak is helyet adott.[38]

A fellendülés azonban tiszavirág-életűnek bizonyult. Bajcsy-Zsilinszky továbbra sem akarta a GYOSZ és a TÉBE támogatását igénybe venni,[39] noha adóssága 1931 őszére 13 000 pengőre rúgott, ráadásul az egyik kisebb nyomda pert is indított az *Előörs* kiadója ellen. Minthogy az ügy jogi útra terelése képviselői jövedelmét veszélyeztette, a pártvezér régi barátjának, Kozma Miklósnak a közbenjárását kérte, aki egy jogi kiskapu segítségével sikeresen meg is akadályozta képviselői fizetésének inkasszózását.[40] Az Előörs Lapkiadó Rt-nek azonban 1931 végén még mindig 6637 pengő adóssága volt.[41] A lap hamarosan meg is szűnt, pontosabban 1932 márciusának közepén átalakult *Szabadság*gá. Ám a régi-új lap továbbra is csak vitte a pénzt, a szerkesztőség pedig örökös költözködésre kényszerült. A heti nyomdaszámlák kiegyenlítését Bajcsy-Zsilinszky saját képviselői fizetéséből és baráti hozzájárulásokból (főként Rékey Ödön, Biernaczky Szilárd és Borbás Gáspár révén) tudta ideig-óráig megoldani.[42] Talpassy szerint Bajcsy-Zsilinszky sajtója Vass József halála (1930. szeptember 8.) után mindenekelőtt Varga Albert Párizsból hazatért festő támogatásából tartotta fenn magát, de 1932 októberére a művész is „kimerült", a főszerkesztő által szerződtetett gazdasági szakemberek pedig nem sokáig tudták elviselni az öntörvényű politikust,[43] aki napilap-alapítási terveiről sem akart letenni.[44] Bajcsy-Zsilinszky ebben az időszakban „reménytelennek" ítélte helyzetét öccsének írt (szemrehányó) levelében.[45] Simándy Pál emlékei szerint egyszer mégis sikerült elérni, hogy felvetessék a *Szabadság*ot a TÉBE-listára, ami azonnal rendezett viszonyokat teremtett. Ekképp az 1933 őszétől új tipográfiával, kibővült munkatársi gárdával és színes tartalommal jelentkező lap szerkesztősége a következő év elején már az impozáns New York palotába tehette át székhelyét. Ám a fordulatot kieszközlő munkatárs hamarosan „személyes juttatást" fogadott el a nagy hatalmú szervezettől, amit a lapvezér már nem tolerált, így elváltak útjaik.[46] A nehézségek újrakezdődtek és addig fajultak, hogy 1934 végén, 1935 elején másfél hónapon keresztül szünetelt a lap, a szerkesztőség pedig 1935 februárjában „a Szentkirályi utca 6. szám alatti bérház egyik második emeleti, kétszobás udvari lakásába költözött".[47] A lelkes munkatársaknak a képviselői mandátummal rendelkező pártvezérnél is sanyarúbb volt a helyzete. Ahogyan Bajcsy-Zsilinszky maga fogalmazott a mélyponton: „hét éve nem tudok emberi megélhetést nyúj-

34 Püski Levente: A parlamenti politizálás nyilvánossága a Horthy-korszakban. *Múltunk*, 2011/3. 80–82.

35 Talpassy (1981): 20.

36 Lásd: Bajcsy-Zsilinszky levele Csizmadia Lajosnak (1930. június 6.). Közli: Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kisgazdapárt megalakulása (1930). Dokumentumok. *Békési Élet*, 1986/3. 303.

37 *Előörs*, 1930. november 1. 1. (Új köntösben – régi célokért) Kiss József szerint Eckhardt Tibor cikkei mellett anyagilag is támogatta az *Előörs* megjelenését. Kiss József: *Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932).* Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, DE BTK, 2007. 141.

38 Talpassy (1975): 26.

39 A GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége) és a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) sajtóalaplistájához: Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Wolters Kluwer, 2016. 343–344.

40 Kozmának írt levelét (1931. október 7.) idézi: Sebestény (1988): 75. Kozma beleegyező válasza még aznap kelt. Közli: Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár. A politikus szorongatott helyzetét és magas kapcsolatait egyaránt mutatja az a kérvény is, amit az ügyészségnek címzett 1500 pengős, „eleven igazságaiért" kiszabott pénzbüntetéseinek egyévnyi halasztásáért. Bajcsy-Zsilinszky azért kérte a halasztást, mert egyúttal Horthyhoz is kérvényezett az eltörlés végett, s szerette volna fizetés nélkül megvárni a döntést. Dátum nélkül (1931 és 1935 között). RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz.

41 Kallós János (szerk.): *Gazdasági, Pénzügyi és tőzsdei Kompasz. 1932–1933. évre.* Budapest, Budapesti Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaságok, 1932. 204.

42 Talpassy Tibor – Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre a pálkövei törpebérlő: A pálkövei Bajcsy Zsilinszky-bérlet története. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1970/9. 229.

43 Talpassy Tibor: *A holtak visszajárnak.* Budapest, Magvető, 1971. 20.

44 Egy képviselőházi megjegyzés szerint Bajcsy-Zsilinszky erre vonatkozóan be is adta a kérelmet. Lázár Miklós felszólalása: „[...] a t[isztelt] kormány azon az állásponton áll, hogy politikai pártoknak, mint például éppen itt van Zsilinszky t[isztelt] barátom pártjának, nem engedélyezi napi közérdekű sajtóorgánum megjelenését. [...] (vitéz Bajcsy- Zsilinszky Endre: Ugyanakkor nekem félév után sem adják meg az engedélyt!)". KN 1931. VIII. köt. 136. (1932. május 20.)

45 „A panaszkodás ugyan nem kenyerem, de elég talán, ha ennyit mondok: még ma is – 46 éves koromra – pincéradósságokkal küszködöm – hónapról-hónapra, mint kis diákkoromban s még ma sem tudok könyvet vásárolni s máig nem tudtam eljutni Párizsba." Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Zsilinszky Gábornak. 1932. október 31. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár. Azt is tudjuk viszont – 1932 novemberében kelt, Bende Máriának címzett levelei nyomán –, hogy egy évvel korábban ismét járt Olaszországban (Fiumében, Abbáziában). Uo.

46 Simándy Pál: A küldetéses ember. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984. 158–159.

47 Antalffy Gyula: A Szabadság főszerkesztője. In: *Uo.*, 181–182. Vigh idéz egy ekkor kelt levelet (forrásmegjelölés nélkül), melyben a politikus „letörtségére" és „idegkimerültségére" hivatkozva már kivándorlását tervezi „a csángók közé, vagy Amerikába vagy Dél-Amerikába vagy Párisba, csak innen el". Bajcsy-Zsilinszky Endre Kodolányi Jánosnak. 1934. november 20. Vigh (1992): 148. Bajcsy-Zsilinszky élete egy korábbi mélypontján, 1914-ben hasonló terveket szőtt. Bartha Ákos: „...gyakorlati közigazgatási ember akarok lenni...": Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleinek címzett levelei Alsókubinból (1912–1914). *Fórum*, 2016/2, 64.

tani legtehetségesebb, leghívebb munkatársaimnak [...]. Éhbéren vagy ingyen dolgoztatom őket, ami nagy megaláztatás számomra".[48]

Ebben a nehéz helyzetben a politikus tőkeerős barátai igyekeztek megmenteni a fontosnak érzett periodikát. Kodolányi emlékei szerint Fenyő Miksa – Zilahy Lajoson keresztül – 35 000 pengős segítséget ajánlott, amit az önérzetes pártvezér nem fogadott el.[49] Féja – Kodolányit élesen kritizálva – többfordulós tárgyalássorozatról és „jóval komolyabb összegről" értekezett, mellyel „egy napilap és egy országos párt költségeinek a fedezése" lett volna megoldható. A *Viharsarok* szerzője szerint az ügylet kerékkötője éppen Kodolányi volt, akihez Bajcsy-Zsilinszky ragaszkodott, míg a tőkések új szerkesztőségben gondolkodtak volna. Ehhez rögtön fel is állítottak egy bizottságot, ám az ügylet végül kútba esett, mivel a főszerkesztőből „kitört" a fajvédő és kijelentette, hogy „»ilyen tőkével« nem szövetkezik" – emlékezett Féja. „Zilahy ekkor felajánlott a sajátjából tízezer pengőt, két részletben, és felháborodva távozott."[50] A felajánlásról szerencsére fennmaradt egy – 1934. december 9-én kelt – jegyzőkönyv, amit nemcsak Zilahy, hanem Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc és Tamási Áron is aláírt (vagyis a pénz pontos forrása nem tisztázott). A Szabó Lőrinc hagyatékában fennmaradt irat tanúsága szerint a tízezer pengős segítség feltételeként azt szabták meg, hogy a *Szabadság* nem lehet többé az NRP hivatalos kiadványa, noha „célkitűzései teljesen megfelelnek az említett párt programjának". Ennél is fájóbb lehetett az alapító-főszerkesztő számára, hogy csupán főmunkatárs, esetleg „állandó szerződésben lévő fizetett vezércikkíró" lehetett volna. Bajcsy-Zsilinszky kapcsolatrendszerére jellemző, hogy az esetet Sztranyavszky Sándornak – ekkor épp a kormánypárt elnöke – kommentálta részletesen egy 1935. január végén keltezett levélben. Mint írta, a terv – mely „nem lett volna természetesen szívem szerinti" –

„nem tudott megvalósulni, mert csak olyan megoldás jelentkezett anyagi szempontból, amelyet sem én, sem ők el nem fogadhattak. Erre nem maradt más választás, mint egy utolsó kísérletet tennem: felvettem egy barátom segítségével újabb 1000 pengő kölcsönt s ezzel megindítottuk szerényebb keretek között a lapot s egyben felhívást intéztem híveimhez és olvasóimhoz, hogy vásárolják fel az Előörs Rt. birtokomban lévő többségi részvényeit, melynek ellenértékét én utolsó áldozatomként a lap szanálására odaadtam."[51]

Bajcsy-Zsilinszky döntése racionális okokkal nehezen magyarázható. Anyagi helyzetét hűen illusztrálja, hogy 1934-ben horribilisnak aligha mondható, 164 pengős adóhátraléka miatt már hatósági körözés alatt állt.[52] Az is lehet

48 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Letegyük a fegyvert? *Szabadság*, 1935. január 27. 1–3.

49 Kodolányi János: *Visszapillantó tükör. A Süllyedő világ befejező része.* Budapest, Magvető, 1968. 376.

50 Féja Géza: *Lapszélre.* Budapest, Szépirodalmi, 1982. 109–112.

51 Horányi a jegyzőkönyv mellett a levelet is közölte. Horányi Károly: Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front (első közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009/3. 304–305.

52 *Fővárosi Közlöny*, 1934/40, melléklet, 70. (Kimutatás a 164.500/VII. a. 1933. számú m. kir. pénzügyminiszteri körrendelet értelmében körözött 500 pengőig terjedő köztartozás hátrahagyásával ismeretlen helyre távozott hátralékosokról)

azonban, hogy Féjának van igaza, aki szerint a viharos – és sikertelen – megbeszélés után Zilahy csak elküldte a tízezer pengőt (két részletben).[53] A kínos szituáció – a lap néhány ezres olvasottságával[54] egyetemben – mindenesetre a pártvezér szolid lehetőségeit és a korabeli nyilvánosságban elfoglalt szerény pozícióját jelzik,[55] ami egyáltalán nem zárja ki komoly hatását az értelmiség bizonyos csoportjaira és a közbeszédre. A *Szabadság*ot ekkor már az Athenaeum nyomdája ingyen állította elő, alighanem Bajcsy-Zsilinszkynek a *Magyarország*gal történő megállapodása részeként.[56] Ennek ellenére „1935 nyár vége tájára" – Kodolányi visszaemlékezései szerint – „odáig jutott a lap, hogy szerkesztőség villanyát kikapcsolták, mindenféle közszolgáltatást megszüntettek, a nem okvetlenül szükséges bútorokat is elhordták", a munkatársak pedig saját maguk által vett gyertya mellett voltak kénytelenek dolgozni.[57]

3. Közéleti játéktér

Visszatérve a párttörténetre, a korabeli források alapján úgy tűnik, Bajcsy-Zsilinszky az 1931-es választások alkalmával igyekezett „több pályán játszani" és hol radikális, hol nagyon is visszafogott retorikát alkalmazott. Taktikája kormányzati körökben komoly zavart okozhatott. A régi kapcsolatainak köszönhetően az 1929-es időközi választásokra még vasúti szabadjegyekhez jutó[58] politikus az 1931. január 11-én megrendezett tarpai zászlóbontó nagygyűlésre csak harmadik nekifutásra kapott engedélyt Kozma Miklós testvérétől, Kozma György főszolgabírótól.[59] A vélhetően Féjával kapcsolatban lévő vidéki lap tudósítása pontosan magyarázza a helyválasztást:

„azért tették a zászlóbontást Tarpára, hogy a párt kuruc tradíciói mellett vallomást tegyenek. A zászlóbontáson [...] Bereg, Szatmár és Szabolcs vármegyék képviseltették magukat. A bihari szervezetek s a budapesti munkásság küldöttsége is eljött. A párt programját Bajcsy-Zsilinszky Endre ismertette a hatalmas tömeg előtt. Elkísérték és fölszólaltak: Ajtay József dr., a »*Magyarság*« főmunkatársa, Kádár Lehel, a »*Reggeli Újság*« főszerkesztője, Demjén István, Féja Géza, Makay

53 Féja (1982): 111.

54 Talpassy ötezer előfizetőről tudósított a *Szabadság* esetében, Budapesten pedig „néhány száz lap fogyott el az árusok állványáról". Talpassy (1975): 40., 91. (Idézet: utóbbi.)

55 Különösen kontrasztos mindez, ha a nemzeti radikálisok lehetőségeit összevetjük a Központi Sajtóvállalat helyzetével. A *Nemzeti Újság* 21–24 000, az *Új Nemzedék* 77–85 000 példányban jelent meg 1934-ben, a vállalat tartozása pedig „összesen 448 ezer pengőre rúgott". Klestenitz Tibor: A Központi Sajtóvállalat Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932–1936) idején. In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2014*. Budapest, MTA BTK, 2015. 204.

56 Sebestény (1988): 135–136.

57 Kodolányi (1968): 374., 407–408.

58 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Bende Máriának. 1929. május 24. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár.

59 Sebestény Sándor: „Honfoglaló útra": Bajcsy-Zsilinszky Endre bihari kapcsolatai. *Debreceni Szemle*, 1983/1. 110–111. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Tarpai zászlóbontás. *Előörs*, 1930. december 27. 2.

János, a bihari kisgazdamozgalom egyik vezére, Szeder János, Lőb István és Illésy Gábor, a beregi pártmozgalom vezetője" is.[60]

A piactéren összegyűlt tömeg kitartóan hallgatta Bajcsy-Zsilinszky közel háromórás beszédét a fogcsikorgató hidegben,[61] jóllehet a szónok a terveket illetően meglehetősen visszafogott volt: „Kérjük a miniszterelnököt, hogy magához méltó munkatársakkal vegye magát körül. [...] Rendszerváltás csak később jöhet, amikor felnő egy hatalmas nemzeti ellenzék"[62] – fogalmazott.

Az első országos pártértekezletet 1931. január 22-én tartották Budapesten.[63] A pártvezér itt inkább logikátlannak, mintsem radikálisnak tűnt: „mi végeredményben nem minisztereket akarunk meneszteni, hanem gyökeres rendszerváltozást kérünk" – hangoztatta elképzeléseit.[64] Az NRP 1931. márciusi értekezletén a kormány földtehermentesítési törvényjavaslatával kapcsolatban igen elismerően nyilatkozott,[65] és az 1931-es kampányában „szabad mozgás"-t kért Bethlen Istvántól nemzeti alapon álló, hangsúlyosan nem destruktív, „becsületes ellenvélemény"-t képviselő pártja számára.[66] 1931. május végi cikkében – a Gaál Gasztonnal összeálló, ezért megalkuvónak mondott kisgazdapártot temetve – úgy fogalmazott, hogy „jóhiszemű, de határozott és komoly, ha nem is gyorsan bekövetkező rendszerváltozást hirdető és előkészítő" ellenzékiség az ő feladatuk.[67] Az NRP „munkás osztályszövetségének" a munkássághoz címzett röplapja is hasonló szellemben fogant. Eszerint „forradalmi mélységű, de békés, szerves, intézményesen biztosított átalakulásra van szükség".[68]

Nem meglepő, hogy a tiszteletteljes hangnem és a szavakkal történő, elég következetlen játék azonnal maliciózus visszhangot váltott ki a baloldalon:

„A kormánytól a szabad mozgás és szervezkedés jogát kéri Bajcsy-Zsilinszky. Ezt Bethlenék minden bizonnyal megadják neki, mert abból a programból, amelyet az értekezleten kifejtett, kiderül, hogy az egész »nemzeti« és »radikális« pártalakításnak más rendeltetése nincs, mint az, hogy a jelenlegi politikai és gazdasági helyzet miatt bekövetkezett elégületlenséget és elkeseredést a kormánynak kedves és hasznos mederbe terelje. Nem hirdet rendszerváltozást, tanulmányozni akarja a helyzetet, és így tovább: ez Zsilinszkyék »nemzeti« és »radikális« programja"[69] – fogalmazott a *Népszava* (nem egészen pontosan).

60 *Esztergom és Vidéke*, 1931. január 22. 3.
61 Sebestény (1988): 49.
62 *Előörs*, 1931. január 18. 2.
63 Vö. *Előörs*, 1931. január 25. 2–3.
64 Idézi: Sebestény (1988): 50.
65 *Budapesti Hírlap*, 1931. március 6. 9. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A „földtehermentesítési" javaslat. *Előörs*, 1931. március 1. 1–2.
66 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A jövő feladatairól. *Előörs*, 1931. január 3. 3–4.; Uő: Kell-e osztályszervezkedés? *Előörs*, 1931. január 10. 1–2.
67 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A „független" Kisgazdamozgalom vége. *Előörs*, 1931. május 31. 1.
68 Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1932. 329. („Minden magyar munkáshoz!")
69 *Népszava*, 1931. január 23. 7.

Az országgyűlés feloszlatása (1931. június 6.) és a választások kiírása meglehetősen váratlanul érte a szervezeteinek kiépítését épp csak megkezdő pártot. Talpassy emlékei szerint Bajcsy-Zsilinszky először kávéházi barátainak Pethő Sándor fémjelezte társaságát szerette volna mozgósítani képviselőjelöltként, kevés sikerrel. A választási ügyeket is koordinálni igyekvő párttitkár visszaemlékezéseiben hosszasan részletezte a „fejvesztett kapkodást",[70] ami a június végén megrendezett országgyűlési választásokat megelőzte. Állítása szerint tömegével érkeztek az NRP székházába a gazdasági helyzet miatt elkeseredett delegációk, akik a *Nemzeti radikalizmus* hatása alatt azonnal képviselőjelöltet kértek a pártközponttól.[71] Talpassy azt sem rejtette véka alá, hogy míg más pártoknál a potenciális jelöltek kilincseltek körzetért, addig a nemzeti radikális jelölés korántsem volt ennyire kapós. Ám nem csak a jelöltállításokra – pontosabban a kiszemeltek becserkészésére – történtek kapkodó kísérletek, de a tömegbázis növelésére is. Ennek megfelelően számos kisebb alakulattal esett szó fúzióról (Országos Független Frontharcos Szövetség, Frontharcosok Egyesült Nemzeti Pártja, Nemzeti Szövetség, Ifjú Magyarok Országos Pártja, Nagyatádi Független Néppárt stb.), a remélt tömegek azonban rendre elmaradtak.[72]

Bajcsy-Zsilinszky Tarpán jelöltette magát, ahol 1929-hez hasonlóan ismét Konkoly-Thege Kálmán nyugalmazott ezredessel kellett farkasszemet néznie egy a korábbiaknál „csendesebb, halkabb, jelentéktelenebb" választáson.[73] Pontosabban inkább a közigazgatás helyi vezetőivel, mivel a nem túl agilis idős rivális tétovaságát még Kozma György főszolgabíró is jelezte feletteseinek. Végül azonban Kozma húzta a rövidebbet, és két nappal a választás előtt át kellett adnia a helyét a valóban erélyesebbnek bizonyuló Horváth Dezsőnek. Horváth rögtön ki is utasított három nemzeti radikális kortest a kerületből, amit Bajcsy-Zsilinszky azonnal szóvá tett a Belügyminisztériumnál. Sztranyavszky Sándor Kozma Györgyhöz telefonált, s – felmondva az 1926-os leckét[74] – ekképp kérte számon a már hivatalban sem lévő főszolgabírót: „bár a tarpai választásnál a hivatalos jelöltet a hatóság minden törvényes eszközzel támogatni tartozik, de Zsilinszky Endrével és barátaival nem lehet úgy bánni, mint a dúvadakkal és kommunistákkal".[75] Sztranyavszky a jelölt öccsét, Zsilinszky Gábort

70 Sebestény (1988): 62.
71 Talpassy (1981): 28–50.
72 Vigh (1992): 129–137. 1932 márciusában a Dénes István vezette Magyarországi Földműves- és Munkáspárttal történtek sikertelen fúziós tárgyalások. Sebestény (1988): 76–79.
73 Borsányi György: Válság és választás – 1931. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Budapest, Napvilág, 2010. 143.
74 Az 1926-os választásokon tapasztalt visszaélések miatt éppen ezekre az érvekre hivatkozott Bajcsy-Zsilinszky: „Hiába vagyok vitéz, úgy bántak velem a választásokon, mintha kommunista csirkefogó volnék". Idézi: Bartha Ákos: Fajvédelem vidéken: Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926). In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Budapest, MTA BTK, 2017. 219.
75 Sebestény (1988): 68.

küldte Tarpára,[76] hogy bátyja hevességét igyekezzen mérsékelni. A higgadtságra szükség is volt. Bár Bajcsy-Zsilinszkyt ezúttal nem bilincselték meg, mint 1929-ben,[77] a kampány nem nélkülözte a látványos show-elemeket. A pártvezért barátja, a neves pilóta, Kaszala Károly vitte repülőgépen Tarpára, ahol lelkes tömeg fogadta a nem mindennapi látványosságot szolgáltató vendégeket.[78] Az MTI bizalmas értesítése szerint a repülőgép épp akkor érkezett a községbe, „amikor Konkoly-Thege programbeszédét mondotta. A hallgatók nagy része otthagyta a gyűlést, s a repülőgép megtekintésére ment. Zsilinszky független kisgazda programmal jó kilátásokkal indul a választási küzdelemben" – tette hozzá a hírszolgálat pártviszonyok tekintetében kissé alulinformált belső munkatársa,[79] akinek az esélyeket illetően azonban igaza lett. Hiába adta tudtul ugyanis a kormánypárti Schandl Károly által szerkesztett *Uj Barázda*, hogy Bajcsy-Zsilinszky „a legképtelenebb agitáció dacára sem tud tábort gyűjteni magának",[80] illetve, hogy Konkoly-Thege „köré csoportosul a tarpai választóközönség",[81] Bajcsy-Zsilinszky Endrét a hatóságok kétségbeesett próbálkozásai – szavazóturnusokkal történő manipulációk, „elveszett" választási jegyzőkönyvek stb. – ellenére 175 szótöbbséggel Tarpa országgyűlési követévé választották, vagyis a politikus öt év kényszerszünet után visszatérhetett a parlamentbe.[82]

Pártjának azonban ez volt az egyetlen sikere. Még a régi kortes, Csizmadia Lajos is elvérzett Derecskén, miképp a párt dombóvári (Sándor Árpád), sarkadi (Demjén István) és záhonyi (Illés Gábor) jelöltje is. Sőt, a legtöbb helyen még az érvényes jelölésig sem jutottak a nemzeti radikálisok.[83]

4. Szövevényes kapcsolati háló

Az országgyűlési képviselőség tárgyalása előtt érdemes egy pillanatra „kimerevíteni a filmet", mert a politikus kapcsolatrendszerének legalább vázlatos áttekintése nélkül a kronologikus történések sem értelmezhetőek. Kiindulópontunk, hogy a harmincas évek első felében már a „Napkeleti bölcsek" jelentették Bajcsy-Zsilinszky állandó asztaltársaságát. Ide tartozott a legitimista Pethő Sándor, a *Magyar Nemzet* későbbi alapító-főszerkesztője, Tombor Jenő és Julier Ferenc, a Tanácsköztársaság két egykori vezérkari főnöke, Csetényi József, a *Pesti Hírlap* közgazdasági rovatának zsidó származású vezetője, de meg kell említeni Ajtay József nyugalmazott közigazgatási bírót, Balla Antal történész-publicistát, Békeffi László színházi szakembert, Lázár Miklós újságírót, valamint a Magyar Revíziós Liga későbbi ügyvezető igazgatóját, Fall Endrét is.[84] Aligha lehet eltúlozni ennek az eleinte a Philadelphiában összegyűlő, később a Duna-part kávéházaiban „vándorló" asztaltársaságnak[85] a hatását Bajcsy-Zsilinszky szellemi útkeresésében, világlátásának formálódásában. Különösen a volt kolozsvári diáktárs hatása lehetett eszméltető. Pedig Bohuniczky Szefi írónő szerint

„Bajcsy-Zsilinszky Endre Pethőnek tökéletes ellentéte volt. Nőies finomság helyett izzó fanatizmust, indulatra kész szenvedélyt rejtett. Keveset beszélt, de akkor mindig úgy, hogy csak neki lehetett igaza. Tévedhetett, de makacsan hitt tévedéseinek igazában. Ez adta arcának megkülönböztetetten becsületes kifejezését. Azok is becsülték, akik vita közben nem árultak vele egy gyékényen. Schöpflin [Aladár] mondta egyszer: – Zsilinszky Bandi inkább regényhős mint politikus,

76 Kapcsolatuk bár nem volt problémáktól mentes, a *Nemzeti Radikalizmus* a Gábor által vezetett Stádium kiadónál jelent meg. Gömbös miniszterelnöksége alatt azonban a fivérek útjai elváltak. „Még a temetésemre sem engedem, hogy eljöjj" – jelentette ki az ellenzéki politikus 1932. október 31-én. A fennmaradt további gyér számú levél alapján viszonyuk még ennél is tovább romlott. Endre hol testvére pénzügyi segítségének elmaradását emlegette fel (az egész család vonatkozásában is), hol sértőnek nevezte Gábor ilyen irányú próbálkozásait. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelt másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár. Mindezek ellenére a Szarvasi Öregdiákok Szövetségének Zsilinszky Mihály tiszteletére megrendezett ünnepségen mindketten részt vettek, többek között Zsilinszky István külügyminisztériumi titkár és Zsilinszky Lajos író társaságában. *Budapesti Hírlap*, 1935. január 8. 10. A fivérek Kenedi Géza temetésén is részt vettek. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 14. (Kenedi volt Zsilinszky Gábor védőügyvédje az 1911-es Áchim-per során.)

77 Ehhez: Bartha Ákos: A fajvédő párttól a nemzeti radikalizmusig: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között. 2. rész. *Századok*, 2017/3. 654–655.

78 A nem mindennapi utazás viszontagságairól Bajcsy-Zsilinszky *A motoros* című lap 1932. szeptember 1-jei számában adott hírt. A cikk szomorú apropója barátjának halála volt, aki repülőbalesetben hunyt el. Surányi Endre: Egy pilóta halálára: Bajcsy-Zsilinszky Endre búcsúja Kaszala Károlytól. *Európai Utas*, 1994/2. 86–88. Kaszala egyébként nem csak repülősként volt ismert; négyhengeres amerikai Henderson motorjának, illetve hozzá illő ruházatának köszönhetően igen feltűnő jelenség volt a korban. Uo. 86.

79 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 428. Magyar Távirati Iroda hírei (1920–1956) [a továbbiakban: MTI]. Bizalmas Értesítések. 1931. június 9. 318. sz. A kor kampányaihoz: Ignácz Károly: Korlátozás és ellenőrzés – Választási kampányok a Horthy-korban. In: Feitl István (szerk.): *Parlamenti választási kampányok Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2016. 57–76.

80 *Uj Barázda*, 1931. június 19. 2.

81 *Uj Barázda*, 1931. június 26. 1. (E beszámoló szerint az ellenzéki jelölt „hetilapjának ingyenpéldányait tömegével osztogatja a kerületben", és „magas személyek" támogatására hivatkozik. Továbbá „azt hirdetik Zsilinszky kortesei, hogy a kormány által az ínségesek rendelkezésére bocsátott hatpengős búzát Zsilinszky »eszközölte ki« a kormánynál és a népjóléti minisztertől neki van megbízása arra, hogy az igénylőket összeírja". Uo.)

82 Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Budapest, Napvilág, 2001. I. köt. 51. Bajcsy-Zsilinszky így nyilatkozott a tarpai választás állítólagos „mulatságos fináléjáról": A szavazást „Tarpán a választási elnök meglepetésszerűen akkor akarta berekeszteni, amikor látta, hogy a kormánytöbbség biztosítva van. – Telefonon sorban megkérdezték a körzeteket, mi a helyzet, és amikor jelentettek, hogy Konkoly-Thegének több szavazata van már együtt, mint nekem, befejezettnek nyilvánították a szavazást. Az összeszámlálásnál azután kiderült a tévedés. Az történt ugyanis, hogy az egyik községből fordítva adták le telefonon a jelentést és a Konkoly-Thege szavazatszámát diktálták be az enyém helyett." *Kis Ujság*, 1931. június 30. 5.

83 Vigh (1992): 131–132.; Sebestény (1988): 68–73. Bajcsy-Zsilinszky szóvá tette lapjában a pártját ért méltánytalanságokat, majd arról értekezett, hogy bár „föltétlenül szavahihető férfiak" szerint Bethlen István miniszterelnök tiltakozott az erőszak miatt, csalódás számára tehetetlensége. Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Céltalan, esztelen és stílustalan erőszak. *Előőrs*, 1931. július 12. 1–2.

84 Vigh (1992): 88. Időnként ellátogatott a törzsasztalhoz P. Ábrahám Dezső, Biernaczky Szilárd, Kelemen Kornél, Ligeti Ernő és Spectator (Krenner Miklós). Uo. Csetényire és Ajtayra a parlamentben is hivatkozott Bajcsy-Zsilinszky. Vö. KN 1931. III. köt. 448. (1931. december 16.)

85 Talpassy (1971): 271.

és sokkal érdekesebb ember, mint amennyi esze van. Jobban mondva eszes, de sok dologban korlátolt. De Bandinak ez áll jól! Úgy vagyok vele, tisztán látom a tévedéseit és mégis tisztelem a korlátoltságát."[86]

Bajcsy-Zsilinszky már az *Előörs* időszakában (1928–1932) helyet biztosított lapjában a fiatalabb nemzedéknek, köztük olyan későbbi nagyságoknak, mint József Attila, Féja Géza, vagy a Féja által felfedezett Szabó Pál. A biharugrai „parasztírónál" Féja egyszer Bajcsy-Zsilinszky társaságában tette tiszteletét. A *Viharsarok* írója által megörökített vizit a politikus széleskörű kapcsolati hálóján túl a népi mozgalom identitásstratégiáihoz[87] is érdekes adalékokkal szolgál:

„Meglepetve néztem körül: civilizált, városias lakásba kerültünk, és ugrai otthonát még írói kibontakozása előtt teremtette meg, mivel igénye támadt ilyenre. Sohasem hivalkodott külsőségekkel, nem viselt paraszti »formaruhát«, a csizmához sem ragaszkodott esőben és szárazon, inkább azt példázta, hogy hová kell a népnek emelkednie."[88]

Féja útjai során – a Bajcsy-Zsilinszky által nagyra becsült[89] – Veres Péternél egy ezzel a stratégiával ellentétes, „archaikus" paraszti karakterrel is megismerkedhetett, jóllehet a magát szociáldemokratának valló „mezei munkás" író ekkorra már a *Századunk* című polgári radikális folyóiratban is felhívta magára a figyelmet.[90] A népiek szerteágazó szocializációját érzékelteti, hogy Féja (memoárjai szerint) a *Szabadság*ban szintén publikáló Erdélyi Józseffel budapesti kávéházak asztalainál vitatkozott.

Féja Géza szerkesztői pozícióját a *Szabadság*nál Simándy Pál és Vér Andor vette át 1933 őszén,[91] majd őket egy – hamarosan Bajcsy-Zsilinszky bizalmasává avanzsáló – másik népi író, Kodolányi János váltotta 1934 áprilisában. Az illegális kommunista múlttal rendelkező, ám erős nemzeti érzelmű író regnálása idején még erősebbé vált a népiek jelenléte a *Szabadság*ban. Tamási Áron – aki nem volt rest Bajcsy-Zsilinszky támogatására az 1935-ös (első) választás alkalmával Tarpára utazni[92] – itt közölte folytatásokban az *Ábel a rengetegben*t, de Kovács Imre is feltűnt egy-egy szociografikus írásával. Bajcsy-Zsilinszky renoméját az írók körében érzékelteti, hogy 1933 novemberében az Írók Gazdasági Egyesülete társelnökké választotta,[93] az 1934-es Margit-szigeten megrendezett íróhetet ő nyitotta meg,[94] majd közvetlenül Móricz Zsigmond után tartott előadást.[95] A népiek 1934 novemberében – Endre napkor – egy *Magyar írók a magyar falu képviselőjének* feliratú töltőtollal lepték meg, amit aztán a politikus 1937-ben – amikor is Féja felmelegítette az Áchim-ügyet – visszaküldött (hogy aztán megenyhülve visszavegye az ajándékot).[96]

Az NRP 1931 elején megválasztott „ideiglenes tagozati vezetői" is politikai „homo novus"-ok voltak. A „polgári osztályszövetségben" találjuk Németh Lajos tábornokot, a MOVE-ból Zsilinszkyt ide is követő Szeder János mérnököt, Demjén István református lelkészt, Szabados István és Biernaczky Szilárd banktisztviselőket, valamint a Bartha Miklós Társaságból is ismert Áfra Nagy János tanárt. A „munkás osztályszövetség" élére két vasesztergályos, a *Népszava* által sikkasztással vádolt[97] Lőb (Laborcz) István és Takács Lajos került, Károlyi Géza autóbusz-kalauz és Miller Ferenc autószerelő társaságában.[98] Itt kell megjegyezni, hogy bár a Szociáldemokrata Párt taktikai okokból hajlandó volt együttműködni az NRP-vel,[99] s annak szabadságjogokért folytatott küzdelmét és náciellenes kiállását üdvözölték,[100] az átállt pártatagoknak és az NRP-ben szintén feltűnő sztrájktörőknek[101] nem bocsátottak meg. Gyanakodva tekintettek Bajcsy-Zsilinszky Mussolini-szimpátiájára is. Egy ízben római forrásukra hivat-

86 BOHUNICZKY Szefi: Schöpflin Aladár és baráti körünk. *Irodalomtörténet*, 1962/1, 108–109.

87 Ehhez részletesen: BARTHA Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből.* Budapest, MTA BTK TTI, 2017. 219–291.

88 FÉJA (1965): 281.

89 vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Mit kezdjünk őstehetségeinkkel? *Magyarország*, 1934. szeptember 15. 3.

90 Vö. LENGYEL Zsolt: Veres Péter pályakezdéséről. *Irodalomismeret*, 2014/4, 31–50.

91 *Szabadság*, 1938. március 19. 14–15. (A jubiláló Szabadság 10 éve). A rendkívül adatdús, rengeteg nevet közlő ünnepi cikk Áfra-Nagy János (datálatlan) szerkesztőségéről is tudósít. Innen ismerhetőek meg továbbá a kiadóhivatali vezetők: Varga Albert, Kertész Dániel, Kass Endre, Ostor Győző.

92 Vö. TAMÁSI Áron: Esemény Beregben. In: VIGH Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984. 209–221.

93 SZALAI Imre: Az IGE (Írók Gazdasági Egyesülete). *Irodalomtörténet*, 1976/2, 391. Egy jellemző anekdota szerint az Íróhéten is mediátorként tevékenykedő Bajcsy-Zsilinszky „a kongresszus befejezése után próbálta »betörni« az írókat, hogy részt vegyenek az Albrecht főherceg által adandó vacsorán, és arra is, hogy az írók estélyi ruhában jelenjenek meg, ismertetvén, hogy hol menynyiért lehet a kívánt öltözékeket kölcsönvenni." (Az írók „zöme mégis nyári ruhában jelent meg".) Uo., 400.

94 *Pesti Napló*, 1934. június 9. 11.

95 *Népszava*, 1934. június 12. 4. A kollektív magyar néplélekről tartott előadásához lásd: vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Irodalom és politika. *Szabadság*, 1934, június 17. 1–2. Móricz a naplójában nagy tisztelettel emlegetett politikus e beszédét „zavarosnak" nevezte. MÓRICZ Zsigmond: *Naplók: 1930–1934.* Noran, 2016. 560. Móricz és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolattörténetéhez: BARTHA Ákos: „...nem érzem magam távol Zsilinszky Endrétől": Móricz Zsigmond és Bajcsy-Zsilinszky Endre kapcsolatához. *Irodalmi Magazin*, 2016/1, 37–40.

96 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Németh Imrének. 1937. március 3. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok 13. doboz.

97 *Népszava*, 1930. november 6. 8.

98 SEBESTÉNY (1988): 48–49.

99 Például az 1935-ös választások alkalmával Miskolcon az NRP arra buzdította híveit, hogy szavazzanak a szociáldemokrata pártra, amit az MSZDP Sajószentpéteren viszonzott. *MTI Magyar Országos Tudósító.* 1935. március 26. 25. kiadás.

100 1931 decemberében Peyer Károly állt ki a volt fajvédőpárti politikus mellett a parlamentben, a házelnök túlbuzgóságára hivatkozva. KN 1931. III. köt. 92. (1931. december 1.) A *Népszava* betiltása miatt a *Szabadság* tiltakozott, amit a szociáldemokrata lap nem is felejtett el. *Népszava*, 1932. április 19. 8. A munkáslap figyelemmel követte az NRP újságjának náciellenes cikkeit (vö. pl. *Népszava*, 1934. augusztus 4. 4.), és az 1935-ös választási botrányt is. Vö. pl. *Népszava*, 1935. május 14. 10. és 1935. szeptember 10. 3.

101 Vö. *Népszava*, 1934. szeptember 24. 3. (A Hofherr és Schrantz gyári kizárás és – a Nemzeti Radikális Párt)

kozva közölték, hogy Zsilinszky a *Lavoro Fascista* olasz lapnak arról nyilatkozott, hogy pártjának 200 000 tagja van és

„kijelentette, hogy fasiszta szellemben akarja újjászervezni pártját és a korporációs parlamentért akar harcolni. A továbbiakban Zsilinszky »a demokrácia haldoklásáról« beszélt és kijelentette, hogy külpolitikájának célja a kizáróan Róma felé való orientálódás. Bejósolja, hogy Mussolini azt teszi majd Európával, amit akar és rövidesen az egész világ fasiszta lesz. Íme, idejutott tehát Zsilinszky és pártja: a nemzeti radikális párt" – tette hozzá a *Népszava* tudósítója.[102]

Bajcsy-Zsilinszky cáfolta idézett szavait[103] és újságírói félreértésre hivatkozott.[104] Az NRP ráadásul Nagybudapesten aktívan próbálkozott „nemzeti útra" terelni a munkásokat, vagyis elszipkázni a szociáldemokrata szavazókat Újpestről, Kispestről és Csepelről (többek között). A nemzeti radikálisok társadalmi nyitottságát illetően jelzésértékű, hogy 1931 júniusában a budafoki Keresztény Polgári Kör nagytermében megtartott pártrendezvényen nemcsak Rékey Ödön mérnök beszélt, de a párt nőcsoportjából felszólalt Szentmiklóssyné Beretvás Ilona gépírónő is.[105] De az NRP-nek képzőművészeti csoportja is volt, melynek élén a katonatisztből jegyzett festővé lett Boromisza Tibor állt. Boromisza nemcsak az őszirózsás forradalom alatt, de a Tanácsköztársaság idején is politikai szerepet vállalt, amiért 1920-ban börtönbe került. A keleti orientációjú, a turanizmus iránt nyitott művésszel a húszas évek végén került kapcsolatba a politikus. Sőt az *Előörs*-ben publikáló festő – aki ekkor épp a pásztorokat tanulmányozta a Hortobágyon – a Magyar Képírók reprezentánsaként a szervezet több tagját be is léptette Bajcsy-Zsilinszky pártjába. Nem lehettek itt magányosak, hiszen két további festőművész, Basilides Barna és az NRP mecénásaként ténykedő Varga Albert szintén a párt meghatározó tagja volt.[106] S bár Boromisza egyik képe Gömbös Gyula szobáját díszítette,[107] Bajcsy-Zsilinszky szövetkezeti mozgalmában, a „nemzeti tejtermékek" beszállítójaként is számított rá.[108]

102 *Népszava*, 1934. október 6. 12. Vö. *MTI Bizalmas Értesítések*, 1934. október 3. 719. sz. és *MTI lapszemle*. Olasz lapszemle. 1934. október 9. 19.

103 *Népszava*, 1934. október 31. 7.

104 *Magyarország*, 1934, október 31. 5.

105 Az ülés elnöke Faragó Fülöp bádogosmester volt. Sebestény (1988): 63.

106 Vigh (1992): 146–147.; Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, Jaffa, 2016. 188–192.

107 A hadügyminiszter Bajcsy-Zsilinszky közvetítésével, hosszas alkudozás után 500 pengőért jutott hozzá az alkotáshoz. Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Boromisza Tibornak. 1930. február 1930. 12. és március 18. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz.

108 Mint egyik levelében fogalmazott: „csak akkor tudnánk igazán eredményt elérni, ha a zsidók által készített másodosztályú túró helyett igazán első osztályút tudna adni" az ügyletbe bevont Bernát gazda. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Boromisza Tibornak. 1930. június 21. Uo. (Vö. az 1930. augusztus 14-i levéllel. Uo.)

Bajcsy-Zsilinszkynek azonban maradt jó adag reputációja a politikai elit körében is.[109] Féja maga részletezte visszaemlékezésében, hogyan járt el érdekében a pártvezér Hóman Bálintnál. Az írónak a kultuszminiszter segítségével sikerült 1932-ben felszabadulnia a tanárkodás napi robotja alól, vagyis egyéves fizetett szabadsághoz jutnia. Bár ennek lejártával Hóman nem vette magához a fiatalembert a minisztérium iskolán kívüli népművelési osztályára (Féja emlékei szerint irodalmi munkássága miatt), a miniszter gondoskodott Zsilinszky védencének tanári elhelyezéséről Pestszenterzsébeten (ezzel egyszersmind megszüntetve esztergomi „száműzetését"). Sőt Hóman heti két plusz szabadnapot biztosított számára „népkönyvtárak részére alkalmas mű" írására. Minthogy pedig a tanárok félárú vasúti jeggyel utazhattak a korban, Féja hozzá is látott az anyaggyűjtéshez, melynek eredménye ismert szociográfiája, a *Viharsarok* lett.[110] Ám a *Szabadság* szerkesztői székét öröklő utódja, Kodolányi János is sokat köszönhetett a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki egyik finnországi útját – Bajcsy-Zsilinszky közbenjárása nyomán – ösztöndíjjal segítette 1938-ban.[111] Sőt Féja viharos fogadtatású nagyszociográfiája és Kodolányi két kötetet eredményező finn útja[112] mellett Kovács Imre – Féja művéhez hasonló reakciót kiváltó – munkája, *A néma forradalom* is kötődik némiképp Bajcsy-Zsilinszkyhez. Az előmunkálatokhoz tartozó tanulmányútról ugyanis, amit a később igencsak cikkcakkos politikai pályát befutó – ez idő tájt kormánypárti képviselő – Matolcsy Mátyással tett meg, a *Szabadság* is közölt beszámolót.[113]

Mindezek ellenére Talpassy Tibor szerint „ez még az a korszak volt, amikor Zsilinszky környezetében ott lebzseltek a leáldozott fajvédő idők Bethlennel le nem paktált elemei".[114] Ám nem csupán a Kádár Lehel–Lendvai István–Zsirkay János trió volt szoros kapcsolatban ekkor még az ellenzéki politikussal, de Féja visszaemlékezése egyenesen Héjjas Iván Nemzeti Radikális Pártba történő belépési szándékáról tudósít, amit csak hosszas vitákat követően, saját

109 Jelzésértékű, hogy 1931. március 15-én beszédet mondott a Társadalmi Egyesületek Szövetségének központi ünnepségén. *8 Órai Ujság*, 1931. március 17. 5. Év végén pedig a szervezet „elnöki tanácsi értekezletén behatóan foglalkozott a magyar mezőgazdaságot érdeklő kérdésekkel", többek között öccse társaságában. *Budapesti Hírlap*, 1931. december 23. 11. Másfél évvel később ugyanakkor – Eckhardt Tiborral „egyidejűleg" – már az ő TESZ-ből történő kilépésről is tudósított a sajtó. *Pesti Napló*, 1933. május 20. 5.

110 Féja (1965): 261–275. Féja végül volt támogatója későbbi romlottságát hangsúlyozta.

111 Kodolányi (1968): 416–418.

112 Vö. Váradi Ildikó: *A parasztpolgárosodás „finn útja". Kodolányi János finnországi tevékenysége és finn útirajzai.* Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2010.

113 *Szabadság*, 1935. július 21. 3. Vö. Kovács Imre: Hulló Magyarország. In: Uő: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest, Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2003. 65. Kormánykapcsolatoknak ez az út sem volt híján. Matolcsy 1937-es, Féja Géza és Kovács Imre védelmében írt, Lázár Andor igazságügy-miniszterhez intézett interpellációjában kiemelte, hogy ő maga Gömbös Gyula miniszterelnök megbízásából ment Sövényházára felmérni az állapotokat. Saját bevallása szerint írásban (táblázatokkal, statisztikai kimutatásokkal) jelentést is tett Vass Elek minisztériumi osztályvezetőnek az uradalomban tapasztalt állapotokról. Parlamenti interpellációjához: Kovács Imre: *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt.* Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989. 189–203.

114 Talpassy (1971): 65.

távozását kilátásba helyezve tudott megakadályozni az író.[115] Ahogyan Féja másik kötetében fogalmazott: „természetesen hordalék is csapódott a Nemzeti Radikális Párthoz, levitézlett képviselők jártak szimatolni, bizonytalan életű értelmiségiek »próbáltak szerencsét«, de Zsilinszky hamar túladott rajtuk."[116] A pártvezér ellenben vitte magával a MOVE vezetőségében elnöksége (1925–1927) alatt pozicionált, a Társadalmi Egyesületek Szövetségében[117] is tevékeny, de ekkor már a hetvenedik életéve felé közelítő bányamérnök-szakírót, Gálócsy Árpádot, aki németellenes érzületei ellenére „a harmincas évek elején a magyar szélsőjobboldali egyesületi élet egyik központi alakja" volt.[118] De az oktobrista múlttal is rendelkező P. Ábrahám Dezsőt, az 1919-es szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnökét is a párt tagjainak sorában találhatjuk a harmincas évek elején.[119] A liberális *Magyarország* még 1931 júliusában is úgy vélekedett, hogy az NRP „a fajvédő párt folytatásának tekinthető",[120] sőt még Talpassy is (a párttag) Rékey Ödön szájába adta, miszerint „híveink többsége régi fajvédőkből leszakadt elégedetlenekből tevődik össze [...], hemzsegnek köztük a volt katonatisztek".[121]

Az idősebb, reformokra kevésbé hajlamos, gyakorta katonai múlttal rendelkező csoport ellensúlyozására hozta létre Féja Géza – a párt második embere[122] – a Márciusi Fiatalok csoportját 1932 márciusában. Az MF először informálisan, majd formálisan is az NRP-hez kötődött és főként a valóságfeltárást tartotta feladatának. A különböző munkacsoportok vezetői között – Féja mellett – olyan személyeket találunk, mint a később neves néprajztudóssá lett Gunda Béla, a később Szekfű Gyula tanítványaként és a *Magyar Nemzet* publicistájaként is ismert Gogolák Lajos, vagy éppen a Bajcsy-Zsilinszky melletti „csendestárs", Simándy Pál. De itt kezdte viharos budapesti karrierjét Sértő Kálmán is. Az ő esete nemcsak Bajcsy-Zsilinszky kiterjedt kapcsolati hálóját, de a kor gyakorta hermetikusan zártnak gondolt értelmiségi csoportjai közti ösvényeket is példázza. A bissei „őstehetséget" Hatvany Lajos vette először szárnyai alá, többek között Földessy Gyula, Ignotus Pál és Bajcsy-Zsilinszky Endre bevonásával, miközben Sértő kéziratai Schöpflin Aladárhoz, majd Illyés Gyulához és Hevesi Andráshoz vándoroltak. Az ifjú költő bemutatásán (1932 májusa) Hatvany és Ignotus is megjelent, sőt Talpassy szerint „Hatvany állandó látogatója volt már ekkor a Márciusi Fiatalok szemináriumainak,

115 Féja (1982): 84–85.
116 Uő (1965): 240.
117 Itt kell megjegyezni, hogy a két Zsilinszky fivér 1931 tavaszán jelen volt a TESZ által Sztranyavszky Sándor államtitkár tiszteletére rendezett „baráti vacsorán". *MTI Napi Hírek*, 1931. március 27. 45. kiadás.
118 Ablonczy (2016): 102. Gálócsy nézeteihez: Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén, 1930–1931. *Századok*, 1977/2. 304.
119 Sebestény (1988): 76.
120 *Magyarország*, 1931. július 5. 4.
121 Talpassy (1975): 91.
122 A Féja iránt egyébként kifejezetten kritikus Talpassy nevezte ekképp „mozgalmi szempontból" az írót. Talpassy (1981): 24.

hangját is hallatta, kezdtük magunk köré [sic] tartozónak tekinteni."[123] Az NRP-aktivista Sértő saját – forráskritikával kezelendő – állítása szerint 1932-ben Kisvárdán korteskedett Bajcsy-Zsilinszky mellett.[124] Az viszont biztos, hogy két évvel később Szombathelyen közösen lépett fel pártvezérével,[125] miközben rendszeresen cikkezett a *Szabadság*ban (is). Mindezek ellenére folyamatosan távolodott itteni jóakaróitól, akik nem vették jó néven, hogy épphogy felfedezett, ám látványos züllésnek indult „őstehetségük" immáron Klár Zoltán támogatását élvezi és bulvárlapokban kamatoztatja népiségét. Ők persze ekkor még nem tudhatták, hogy a következő stáció Fiala Ferenc lesz, hogy a nyilasok házi költőjeként fejezhesse be kalandos földi pályafutását a fiatalon meghalt poéta.[126]

Találni azonban Sértőnél is zavarba ejtőbb „fiatal reménységet" Bajcsy-Zsilinszky közvetlen közelében. Az NRP-től került Gömböshöz az 1919-ben Szegeden – Zsilinszkyhez hasonlóan – Eckhardt Tibor beosztottjaként szolgáló, majd a húszas években Bajcsy-Zsilinszky jogi képviseletét is ellátó Antal István, a Kállay és a Sztójay-kormány későbbi minisztere. Talpassy szerint Antal az említett 1932. októberi válságértekezleten százpengős felajánlással vétette észre magát (megmentendő a pártlapot), noha ekkor már nyomdában volt a másnapi *Budapesti Közlöny*, benne miniszteri tanácsosi kinevezésével, valamint megbízatásával a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetésére.[127]

123 Uo., 268. Hatvany nem lehetett haragtartó típus, hiszen Zsilinszky 1920-ban még defetista, pacifista „héber próféta"-ként értekezett róla. Idézi: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Osiris, 2012. 134. Mindenesetre Hatvany és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolata később sem volt felhőtlen, amit érzékeltet, hogy az NRP 1932 novemberében tartott Ady-megemlékezésén Simándy Pál Hatvanyval szeretett volna beszédet tartatni, ám a pártvezér – állítólag Féja nyomására – kijelentette, hogy „a párt nem engedheti meg, hogy egyik félhivatalosnak tekintett szerve volt oktobrista főelőadóval álljon ki". Sebestyén (1988): 97. Bajcsy-Zsilinszky elismerte a költők politikát előkészítő és befolyásoló szerepét, ám az ellen tiltakozott, „hogy a magyar ifjúság az új magyar politika számára akár Petőfiben, akár Adyban keresse az őseit". Véleménye szerint az ideológia és „rengeteg meg nem emésztett betű" „fojtogatja ezt a szerencsétlen fiatalságot." Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Földessy Gyulának. 1932. december 21. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz.
124 Sértő Kálmán: *Hírért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések.* Medvigy Endre – Tüskés Tibor (szerk.). Budapest, Püski, 1996. 195. Az NRP monográfusa – felsorolva a korteseket – nem tudósít Sértő kisvárdai jelenlétéről. Sebestyén (1988): 84.
125 A kisebb botrányokat sem nélkülöző eseményhez lásd: Békés Márton: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Sértő Kálmán Szombathelyen: egy irodalmi délután a források tükrében. *Vasi Szemle*, 2004/6. 727–744. A sokrétű kapcsolathálót érzékelteti, hogy Bárdosi Németh János emlékei szerint Bajcsy-Zsilinszky fellépésének hírére aktív katonatisztek keresték fel őt és ígértek segítséget a szervezésben. Bárdosi Németh János: Emlékeim Bajcsy-Zsilinszky Endréről. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984. 199.
126 Életpályájához: Bartha Ákos: Egy mélytengeri hal szárazon. Sértő Kálmán – az „urbánus", a népi, a hungarista. *METSZETEK*, 2015/2. 28–50.
127 Talpassy (1971): 17–22. Antal emlékei szerint Gömbös 1932. szeptember közepén tett neki először célzást leendő sajtófőnöki kinevezésére, amit aztán szeptember 30-án konkretizált. Politikai jellegű találkozásaik ugyanakkor már április közepe óta folytak. Gergely Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. Antal István sajtófőnök iratai.* Budapest, Palatinus, 2004. 65., 115., 119.

Bár Antal átállása valószínűleg nem ilyen drámai forgatókönyv szerint zajlott, Bajcsy-Zsilinszky később többször utalt egykori védence NRP-s korszakára.[128] Sőt az is lehet, hogy a hűtlenné lett harcostárs mégsem volt oly szívtelen. Egy – Bajcsy-Zsilinszky iránt kifejezetten ellenséges környezetből származó – információtöredék szerint legalábbis új minőségében negyedévenként 4000 pengővel támogatta volt pártjának lapját.[129]

Egy másik, nemcsak jó tollú, de remek szervező hírében álló fiatalember, Hubay Kálmán, attól a „Gömbös Gyula politikájának szolgálatában álló" miskolci *Magyar Jövő*től került az *Előörs*höz 1931 októberében (tehát nem 1932-ben és nem a *Szabadság*hoz[130]), mely periodika egy forrás szerint az ország legolvasottabb vidéki lapjává emelkedett felelős szerkesztősége idején.[131] A váltást ekképp részletezte Bajcsy-Zsilinszky a már nyilas főorganizátorként működő politikussal vívott (személyeskedésbe fulladó) 1938-as hírlapi csörte során:

„Hubay Kálmán emlékezetem szerint 1931 nyarán, nem sokkal a választás előtt, azzal a hírrel lepett meg, hogy el akarja adni a »*Magyar Jövő*« című miskolci napilap negyedrésznyi résztulajdonjogát és hajlandó ennek lebonyolítása után átvenni az én hetilapomnak, az *Előörs*nek szerkesztését. A hírnek megörültem, mert Hubayt jó technikai és segédszerkesztőnek ismertem és kitűnő szervezőnek" – tette hozzá a pártvezér (mielőtt egykori védence javadalmazását részletezte volna nagy hévvel).[132]

Hubay azonban nem „segédszerkesztő", hanem szerkesztő lett, sőt szinte azonnal az NRP központi főtitkárává emelkedett. Bajcsy-Zsilinszky egyrészt az

128 Antal kinevezést október 14-én hozta a *Budapesti Közlöny* (1932. október 14. 1.). Sem Antal Gömbösre fókuszáló saját visszaemlékezése, sem a kötet Gergely Jenő tollából származó bevezető tanulmánya nem tudósít Antal NRP-s korszakáról. Gergely (2004). Ugyanakkor Bajcsy-Zsilinszky egyik cikkében a sajtófőnök stílusát kritizálva megjegyezte, hogy az NRP-ben egyszerűbben fogalmazott. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mozduljon meg az ellenzék! *Szabadság*, 1935. augusztus 25. 1–2. Antal NRP-s szerepvállalását egy másik cikkében is megerősítette, kormánypárti stílusát „német mintára berendezkedő újmagyar talmudizmusnak" minősítve. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Jobboldal, baloldal. *Szabadság*, 1935, szeptember 22. 1–2.

129 „Antal István említette Medvegynek [Medvegy Elemérnek], hogy amikor ő – Antal – min[iszter] eln[ökségi] sajtófőnök volt, utasításra – talán Gömbös utasítására – negyedévenként 4000 pengőt utalt ki B[ajcsy-] ZS[ilinszky] E[ndre] részére." Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 698. fond. Domokos József. 169. ő. e. (Domokos József töredékes feljegyzései Bajcsy-Zsilinszky Endréről)

130 Vö. Talpassy (1981): 50–68.; Vigh (1992): 135. Bár mind Talpassy, mind (az ő nyomán) Vigh Károly igyekszik bagatellizálni Hubay (a parlamenti almanach által nem érintett) nemzeti radikális korszakát, a későbbi nyilasvezér egy írása már 1929-ben feltűnt az *Előörs*ben (augusztus 24.), 1931. július 12-én pedig ugyanő nyílt levélben vallott hűséget Bajcsy-Zsilinszkynek (miután Tarpán kiutasításáig korteskedett mellette). Az *Előörs* 1931. október 18-i számában közölt kinevezése után gyakran tűnnek fel Hubay vezércikkei a lapban, ahol végig, 1932 márciusáig szerkesztőként szerepelt. Sebestény Sándor ismertette Hubay levélben történő felkínálkozását Bajcsy-Zsilinszkynek, ám mindezt ő is 1932 márciusa utánra datálta. Sebestény (1988): 81–82.

131 Sziklay János – Szász Menyhért (szerk.): *A Magyar Sajtó Évkönyve*. Budapest, Hungária Lloyd, 1937. 49. (Hubay *Előörs*nél töltött időszakának az itt közölt karriervázlatban sincs nyoma.)

132 *Magyarország*, 1938. október 13. 5–6. (Magam védelmében. Bajcsy-Zsilinszky Endre második nyilatkozata)

NRP számára szerény eredményeket hozó 1931-es választások konzekvenciáit igyekezett levonni a vérfrissítéssel, másrészt pedig saját magát szerette volna tehermentesíteni újdonsült képviselői feladatai miatt.[133] Hubay neve a lap fejlécén közvetlenül Bajcsy-Zsilinszkyé alatt szerepelt egészen az utolsó számmal bezárólag (1932. március 20.). A *Szabadság*on azonban már hiába keressük a szignóját. Éppen ekkor (1932. március 19-én) indult ugyanis új lapja Miskolcon, a *Felsőmagyarország*,[134] ahol azonban szintén nem maradt sokáig. Már ebben az évben Budapestre hívta Gömbös Gyula miniszterelnök, „miskolci barátainak tanácsára, akiknek figyelme Hubay felé fordult".[135] 1933-ban így aztán ismét a fővárosban találjuk az *Előörs* hajdani szerkesztőjét, aki ekkor már Gömbös „dömpingsajtóját" szolgálta. Hubay – hasonlóképpen Zsirkay Jánoshoz[136] – alighanem megunta az ellenzékiség keserű kenyerét, és a miniszterelnök politikáját támogató, nagy példányszámban utcára dobott új napilapoknak, először a *Függetlenség*nek, majd az *Esti Ujság*nak lett szerkesztője (hogy aztán a világháború idején a Nyilaskeresztes Párt vezetőjeként tűnjön fel).[137] Hálátlannak azonban jó darabig nem volt mondható. Bajcsy-Zsilinszky legalábbis az 1938-as pengeváltás nyitócikkében is úgy vélekedett, hogy egykori pártfőtitkára Gömbös miniszterelnöksége idején is „páratlan becsületességgel, bátorsággal és korrektséggel" viszonyult hozzá.[138]

Ha főtitkárságig nem is, az NRP nagyválasztmányáig eljutott a Turul Szövetség első országos fővezére, az önálló párt alapításával is próbálkozó Velcsov (Bánsághy) György, aki, mindeközben – egyes rendőri jelentések szerint – a Böszörmény Zoltán-féle Nemzetiszocialista Magyar Munkáspárt vezetőjével is együttműködött.[139]

133 Vö. *Előörs*, 1932. október 18. 2.

134 Godzsák Attila: Hubay Kálmán ifjúkora és miskolci újságírói pályája. *Széphalom: a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*. 2015. 473–474.

135 Haeffler István (szerk.): *Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*. Budapest, 1940. 201. Talpassy emlékei szerint már Gömbös miniszterelnöki kinevezését megelőzően (1929–1932 közt) beszédtéma volt újságíróberkekben egy körvonalazódó új lap, amihez már ekkor sikerült megnyerni Hubayt. Szerinte a szakítást szinte kiprovokáló Hubay a megbeszéltek ellenére „antiszemitaságra ragadtatta magát" Bajcsy-Zsilinszky lapjában. Talpassy (1981): 56.

136 Vö. *Esti Kurír*, 1932. október 8. 1. és Bajcsy-Zsilinszky Endre: Szegény Zsirkay Jánost is eltemették. *Független Magyarország*, 1940. március 4. 3.

137 Hubay nyilas pályájához: Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris, 2013. 128–146.

138 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Kotródjatok… – Nyílt levél Hubay Kálmánhoz –. *Szabadság*, 1938. október 8. 1–2.

139 Sebestény (1988): 75. és Kerepeszki Róbert: A budaörsi csata emlékezete és a királykérdés a két világháború közötti egyetemi ifjúsági mozgalmak politikai gondolkodásában. *Múltunk*, 2011/3. 41.

5. Nemzeti radikalizmus a parlamentben

A parlamentbe öt év kényszerszünet után visszakerülő politikus első – a többi polgári ellenzéki vezetővel egyeztetett[140] – beszédében egyrészt felemlegette a választási visszaéléseket, másrészt ismét a „szerves reformok" mellett tett hitet, amivel szerinte ki lehet fogni a szelet a recesszió demagóg vámszedőinek vitorlájából. Megfogalmazása szerint

„olyan pillanathoz érkeztünk el, amely rendszerváltozást kíván ugyan, rendszerváltozás után kiáltoz, de a rendszerváltozásnak, sajnos, nincsenek meg a tárgyi alapjai. [...] Én nem kívánok többet a m[agyar] kir[ályi] kormánytól, mint azt, hogy azoknak a pártoknak, azoknak a mozgalmaknak, amelyek itt jót akarnak, amelyek másképp akarják megoldani ezeket az elmulasztott problémákat, ezeket a nagy szervezési reformokat [...] az ellenzéknek ezt a kibontakozását ne akadályozza."[141]

Ugyanezt a gondolatot részletezte publicisztikájában, „minimális programot" kérve számon csupán a kormánytól. Mint fogalmazott: „ne zavarjuk a Bethlen-kormányt jó szándékú mentési munkálatai közben, mi ellenzék, hanem inkább segítsük."[142] Bajcsy-Zsilinszky a gazdasági világválság három okát nevezte meg: Trianont, mely „nagy és egészséges gazdasági egységeket apróra tört", az európai mezőgazdasági válságot és „a kapitalizmus európai és világválságát".[143] A válság eszkalálódásakor árverezési moratóriumot, adórendezést, a létminimum biztosítását és a közmunkát jelölte meg szükséges tűzoltásként, a nagyvagyonok megcsapolása mellett.[144] Gazdaságpolitikai terveiben később gyakorta hivatkozott Tyler népszövetségi biztos jelentéseire is.[145]

140 Bajcsy-Zsilinszky felszólalása előtt részt vett egy „konferencián" Friedrich István svábhegyi lakásán, ahol „a házigazdáin kívül jelen volt Kállay Tibor, őrgróf Pallavicini György, Rassay Károly, Bródy Ernő, Magyar Pál, Kun Béla, Dinnyés Lajos, Vázsonyi János, Zsilinszky Endre, Fábián Béla és Lázár Miklós. Az ellenzéki politikusok a felhatalmazási javaslat vitáján való részvétel kérdéséről tanácskoztak és arra a megállapodásra jutottak, hogy a javaslatot ezen a héten átengedik. A felszólalók valamennyien ellenzéki szempontból fogják bírálni a javaslatot és a kormány gazdaságpolitikáját kritika tárgyává teszik. Elhatározták azt is, hagy az ellenzéki felszólalók hangsúlyozni fogják a kormány felelősségét, elhárítják maguktól a felelősségben való részesedésnek még az árnyékát is, viszont abban is megállapodtak, hogy a vitát el nem húzzák, mert nem akarják ezzel megnehezíteni a kibontakozást." *Pesti Napló,* 1931. július 28. 6.

141 KN 1931. I. köt. 270–278. (1931. augusztus 1.)

142 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, „Minimális programot!". *Előörs,* 1931. augusztus 16. 1. Vö.: „Bethlen István kiváló elme és kiváló politikus, elismerem, de régi vágású ember és benne gyökerezik a 67-es múltban. Nem az az ember, nem ahhoz a típushoz tartozik, akiben élt volna az a tudat, hogy a forradalmak után nagy reformpolitikát kell csinálni. [...] Tudja ő meggyőződésem szerint, hogy rossz a magyar birtokmegoszlás, de mindig attól fél, hogy a reformok felfordítják az országot. Én meg azt állítom, hogy a fölfordulás szélére érkeztünk azért, mert a magyar kormány nem csinált reformpolitikát." KN 1931. I. köt. 278. (1931. augusztus 1.)

143 KN 1931. I. köt. 272. (1931. augusztus 1.)

144 Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mentsétek meg lelkeinket! *Előörs,* 1931. szeptember 20. 1.

145 Vö. pl. KN 1931 XVI. köt. 555. (1933. június 2.) és KN 1931 XVIII. köt. 321. (1933. november 29.)

Bajcsy-Zsilinszky a Nemzetpolitikai Társaságban tartott vitaindító előadásában a korban nagy visszhangot kiváltó „sárga könyv"[146] kapcsán is kifejtette gondolatait a világgazdasági krízisről. Szerinte

„a válság fő oka az, hogy a kapitalizmus túlzásba vitte a profitot: a szervezett tőke Magyarországon legyőzte a szervezetlen mezőgazdaságot, a szervezetlen fogyasztóközönséget és a magyar polgári államot. Magyarországon a tőke a nemzet szükségleteivel és érdekeivel ellentétes irányban halad [...]. A válságból szerinte nem vezetheti ki a kapitalizmust a szociáldemokrácia [...]. Épp így nem lehet gyógyszer a bolsevizmus sem, amely Oroszországban relatív eredményeket csak ott tudott elérni, ahol átvette a kapitalista termelés eszközeit. Az európai kapitalizmus csak két országban mutat még életképességet: Franciaországban, ahol a kapitalizmus a kisember védelmére s a polgárság vagyonának helyes, okos kezelésére van beállítva, és Olaszországban, ahol ugyan sok hibája van a fasiszta rendszernek, de helyes utakat tudott mutatni. Zsilinszky véleménye szerint a kapitalizmus válsága organizációs baj, amelyen csak egy új, modem nemzeti állam segíthet."[147]

Hamarosan egy másik Károlyi grófra is reflektálnia kellett, Károlyi Gyula miniszterelnökre, aki hozzá hasonlóan 1919 derekától indította ellenforradalmi karrierjét. Bajcsy-Zsilinszky a szabadságjogok korlátozása miatt először csak dohogott,[148] ám november végén az új kormány tétovaságából kiábrándulva immáron úgy vélte, „a konzervatív politika meghalt: csak egy radikális politika következhet".[149] Ezekben a hónapokban külpolitikai kérdések mellett különösen a gazdaadósságok és a vidéki szegény rétegek kiszolgáltatottságának ügye foglalkoztatta a parlamentben. Immáron elhatárolódott az egységes agrárium – húszas évek első felében általa is vallott – nézetétől,[150] és hitet tett az általános és titkos választójog mellett,[151] amit a területi revízió egyik kulcsának is tartott.[152] Szóvá tette a mamutfizetéseket, az álláshalmozásokat, s „a vénemberek diktatúrájáról" értekezve a „háborús ifjúság" nagyobb politikai szerepvállalását sürgette. Politikai programjának gyúpontjába a radikális földreform került, melynek kivitelezéséhez nem kevés illúziót fűzött.

146 Károlyi Imre: *A kapitalista világrend válsága.* Budapest, Pantheon, 1931.

147 *Pesti Napló,* 1931. október 10. 8.

148 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez. *Előörs,* 1931. október 25. 1–2. Egy újsághír szerint ekkoriban több politikustársával (Fábián Béla, Friedrich István, Gál Jenő, Hegymegi Kiss Pál, Lázár Miklós, Szakács Andor, Tauffer Gábor, Vázsonyi János) egyetemben „szoros együttműködésre lépett" a Kisgazdapárttal. *Pesti Napló,* 1931. október 11. 12.

149 „Itt nyugszik a magyar konzervatív politika, élt 600 gyönyörű évet a honfoglalástól 1526-ig, vegetált 400 évet, 1931-ig." vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Lassú haldoklás, *Előörs.* 1931. november 29. 1. Pár nappal később ugyanezt a gondolatmenetet a parlamentben is előadta, ezzel a konklúzióval: „már csak egy gyökeres, átfogó, forradalmi mélységekig ható átalakulás segíthet. Semmi más." KN 1931. III. köt. 85. (1931. december 1.)

150 Hunyady Ferenc gróf bekiabálására, miszerint „a nagybirtok és kisbirtok érdekellentétét hirdetni bűn a nemzet ellen!", azt reagálta, hogy: „vállalom ezt a bűnt és a jövő engem fog igazolni". KN 1931. IX. köt. 88. (1932. június 3.). Korábbi nézeteihez: Bartha (2017): 207. („Fajvédelem vidéken...")

151 KN 1931. IX. köt. 543. (1932. június 11.).

152 KN 1931. XIV. köt. 577. (1933. április 7.)

„A magyar ifjúság problémáját végképpen, teljesen, gyökeresen csak egy új nagy földreform, egy hatalmas telepítés oldhatja meg, [...] a művelt ifjúság egy tekintélyes része, amely szereti a földet és a fizikai munkát sem veti meg, odaáll gazdálkodni és kisgazdája lesz ennek az országnak, ha másképpen nem tud elhelyezkedni" – fogalmazott.[153]

A budapesti nagypolitika mellett természetesen a pártszervezetek is élték az életüket. Egy főispáni jelentés az NRP-t 1932 márciusában már „kifejezetten kormányellenes" pártnak aposztrofálta, mely a Békés-megyei Csorváson elsősorban a „nyugdíjas tisztviselők körében terjed, akik az erőteljes nyugdíjcsökkentés miatt keseredtek el". A szervezkedés hatására a főszolgabíró a csorvási főjegyzőtől kért jelentést, aki a párt helyi bázisát az alábbi csoportokban látta: „nyugdíjas csendőr és hivatásos katonai altisztek, kevés számú nyugdíjas vasúti altiszt, s a kisgazda társadalom törpebirtokos rétege".[154] Sebestény Sándor pártmonográfiája további szervezetek létrejöttéről is tudósít, sőt a párt elég erősnek érezte magát, hogy 1932-ben két időszaki választáson is megmérettesse magát. Májusban a dárdai kerületben próbáltak szerencsét Tombor Jenővel, ami azért is figyelemre méltó, mert Baranya megye e részén nagyszámú német nemzetiségi népesség lakott. Bajcsy-Zsilinszky a deáki nemzetiségpolitikát hangoztatta körükben, melynek előfeltétele a „pángermán izgatásnak" történő ellenállás.[155] Bár végül itt (is) a kormánypárti jelölt győzött, két hónappal később újra próbálkoztak. A kisvárdai időközi választásnak külön pikantériát adott, hogy a kormánypárt és a kisgazdapárt mellett szállt ringbe harmadik erőként az NRP.[156] Ráadásul a Hunyady Ferenc gróffal kampányoló kisgazdák támogatói közt tűnt fel a régi fajvédő barát, Ulain Ferenc, a *Szózat* Zsilinszky előtti főszerkesztője (1919–1922), akit a kormánypárt hívei kis híján meglincseltek a Nyírségben. A kellő számú ajánlást összegyűjteni képtelen NRP mégsem fogott össze Ulain pártjával, ehelyett a pártvezetés a kisgazdapárt ellen meghirdetett „hadiállapot"[157] szellemében érvénytelen szavazásra buzdította híveit.[158] 1933-ban Megyaszón kísérelték meg a mandátumszerzést a nemzeti radikálisok, de itt sem jártak sikerrel.[159]

153 KN 1931. X. köt. 413. (1932. július 1.)

154 Sebestény (1988): 81.

155 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Baranyai végeken. *Szabadság,* 1932. május 22. 1–2.

156 Sebestény (1988): 82–87. Vigh (1992): 138–141.

157 Az új kisgazdapárt és az NRP megalakulása párhuzamosan, eleinte egymást segítve, bár tisztázatlan körvonalakkal történt. Külön párttá alakulva azonban riválisokká váltak. Bajcsy-Zsilinszky 1930. december 10-én kelt levelében Tildynek megüzente a „politikai háborút". A levelet és Tildy válaszát közli: Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán levélváltása 1930 decemberében. *Kritika,* 1983/1, 21–23.

158 Bethlen „bulvárja" arról tudósított, hogy Kisvárdán „Zsilinszky Endre szintén nagy agitációt fejt ki a nemzeti radikális párt jelöltje érdekében és beszédében élesen szembefordult a többi párttal. A Gaál Gaszton-párt [a kisgazdapárt] ellen irányuló megjegyzései láthatólag megértésre is találtak hallgatóinál." *8 Órai Ujság,* 1932. július 13. 3. Vö. Uo. 1932. július 15. 2. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Szabolcsi portyázásunk okai és eredménye. *Szabadság,* 1932. július 17. 1.

159 Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A megyaszói választókerület magyar népéhez. *Szabadság,* 1933. január 8. 1–2. és Uő: Megyaszói tanulságok. Harc a nagybirtok ellen. *Szabadság,* 1933. január 15. 1–2.

Alighanem a többfrontos munka volt az oka annak a nem mindennapi jelenetsornak, ami az országgyűlés 1932. április 22-i ülésén játszódott le.[160] Bajcsy-Zsilinszky kért szót, ám beszédét nem tudta megtartani.

„Alig hangzott el néhány mondata, egyszerre akadozni kezdett, idegesen nyúlt jegyzeteihez, többször megismételte szavait, majd hirtelen lehajolt. A körülötte lévő képviselők megdöbbenve látták, hogy elszédült és összerogyott a padban. Nagy izgalom támadt. Egymásután ugráltak föl a képviselők és Puky alelnök felfüggesztette az ülést. A folyósokon orvos után szaladlak, mások kiemelték Zsilinszkyt a szűk padból, kigombolták a gallérját és a nyakkendőjét. Néhány perc múlva lassan magához tért a képviselő. Ulain Ferenc és Hodossy Gedeon orvos-képviselő az orvosi szobába vitte Zsilinszkyt, ahol lefektették. »Már teljesen jól érzem magam – mondta –, visszamegyek, mert igen fontos mondanivalóim vannak.« Az arca azonban sápadt volt és verejték lepte. Végre is engedett a kérésnek és elállt attól, hogy beszédét folytassa. A népszerű képviselőt barátai kísérték a lakására, ahol estére már teljesen jól érezte magát a vértolulás okozta rosszullét után."[161]

Az el nem mondott beszéd – pontosabban a pártvezető esete – mégsem csupán negatív hozadékkal bírt a kézi vezérlésű, ismertségében is egyszemélyesnek mondható pártban. A pártvezetés igyekezett politikai tőkét kovácsolni az ügyből, nyilvános levélben kérve nagyobb áldozatvállalást a tagságtól. Mint figyelmeztettek, a „vezér" „végső erejét is kockára tette" a célokért. Levelükből a történelmi analógiák sem maradtak ki: „Elterjedt volna-e a kereszténység, ha az első keresztények fel nem tudták volna cserélni a fényt, a pompát a katakombák félelmetes üregeivel? [...] Testvérek! Adjátok vissza a vezér hitét, munkakedvét és életerejét!" – fogalmaztak.[162] Itt érdemes megemlíteni Sántha György költő Bajcsy-Zsilinszkynek dedikált, népi stílusjegyeket expresszionista képekkel (és némi Ady-ra hajazó manírral) ötvöző versét, amit *A vezérhez* címmel jelentetett meg 1935-ben (Féja Géza előszavával) kiadott kötetében.[163] A fentiekből okkal következtethetünk Bajcsy-Zsilinszky „kultikus jellegű reprezentációjára",[164] noha ő maga a vezérkultusz magyarországi gyökértelenségét hangoztatta egykori barátja, Gömbös Gyula ilyen irányú próbálkozásai idején.[165]

160 Vigh Károly – tévesen – április 6-ról tudósít. Vigh (1992): 133. Vö. KN 1931. VI. köt. 147. (1932. április 22.)

161 *Kis Ujság,* 1932. április 23. 2. Bajcsy-Zsilinszky – jobb híján – lapjában közölte tervezett beszédét a kormány uzsoratörvény-tervezetéről. Figyelemreméltó változás korábbi, hasonló témákat boncolgató publicisztikájához képest, hogy kormánytámogató cikkében nem említi semmilyen formában a zsidóságot. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Uzsora – uzsoratörvény. *Szabadság,* 1932. április 10. 1–2.

162 *Szabadság,* 1932, május 8. 1–2. („Országos harc a szabadságért")

163 Sántha György: A vezérhez. Bajcsy-Zsilinszky Endrének. In: Uő: *Arany homokon nomád felhők alatt.* Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt., 1935. 166–167.

164 Vö. Turbucz Dávid: Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban. In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2014.* Budapest, MTA BTK, 2015. 235–260., különösen: 236.

165 Vö pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Hiányok az ellenzéken. *Szabadság,* 1935. június 9. 1.

A régi, s csak némileg megkopott barátság mellett elsősorban a gazdasági mélypont, pontosabban a vágyott változás az oka, hogy Bajcsy-Zsilinszky kifejezetten pozitívan fogadta Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezését. Bizalmát erősíthette annak emléke, hogy a kivezényelt, Gömbös hadügyminiszter által felügyelt katonaság nem vállalt „semmiféle piszkos kortesmunkát" az 1931-es tarpai választásokon.[166] A pártvezető májusban a parlament nyilvánossága előtt is megemlékezett minderről. Mint fogalmazott:

„Nincs olyan sok katonánk, hogy annak egy részéből korteshadat teremtsünk. A miniszter úr a katonaságnak, tudom, olyan parancsot adott ki a választások alatt, hogy a katonaság ne avatkozzék be és legalább ott, ahol én láttam, nem avatkozott bele semmiféle kortéziába. [...] Én magam is külön köszönetet mondok a miniszter úrnak, hogy a katonaság lelkületét óvja, de kérem, hogy a csendőrséget is, amely elsősorban katonaság, óvja meg a destrukciótól. [...] Egyébként én a belügyminiszter úrban is teljesen megbízom és hiszem, hogy nem fognak előfordulni azok az atrocitások, amelyek a múlt választáskor előfordultak."[167]

A Gömbös-kormány beiktatása (1932. október 1.) után Bajcsy-Zsilinszky deklarációt olvasott fel a pártja nevében. A Gömbös és Bajcsy-Zsilinszky közt feszülő alapvető ellentétet sulykoló nézetek[168] miatt sem haszontalan ezt a beszédet hosszabban idézni:

„A nemzeti radikális párt azzal a rokonszenvvel fogadja a Gömbös-kormány hivatalba lépését és parlamenti bemutatkozását, amely egyenesen jár a miniszterelnök úr erős magyarságának, tiszta egyéniségének és ebben az ideáltalan korban oly ritka idealizmusának; de azzal a várakozással is, amely a tespedés időszaka után kettőzött erőben jelentkezik bennünk a »cselekvés korszakának« s az »új stílusnak« ígérete nyomán. A statárium megszüntetése, a szabad politikai agitáció és szervezkedés mesterséges korlátainak beígért lebontása, a titkos választói jognak, a földteher-rendezésnek, a kamatleszállításnak, az adóreformnak, az adófizetési könnyítéseknek, új munkaalkalmak teremtésének, árszabályozásnak és telepítésnek ígérete: mind abból a gondolatkörből valók, amelyben a nemzeti radikális párt gyors intézkedéseket sürgető idevágó programpontjai mozognak. Különös örömmel és megelégedéssel üdvözöljük a kultuszminiszter úrnak bejelentett középiskola-szervezeti reformját, amely szinte hajszálig egyezik pártunk reformelgondolásával. A kormány programja határozott elszánást és elmozdulást jelent a Bethlen-kormány és még inkább a Károlyi-kormány ama korszerűtlen alapelgondolásával szemben, hogy a mai zavaros idők nem alkalmasak nagyobb társadalom- és államszervezeti változtatásokra, elmozdulást jelent egy hívő lélekkel elgondolt reformpolitika felé. De nem hallgathatjuk el kétségeinket és aggodalmainkat sem. Ezzel szolgálatot vélünk teljesíteni nemcsak a magyar jövendőnek, melynek harcosai vagyunk, hanem a magyar kormánynak is, melynek jóakaratú és nem fölöslegesen gáncsoskodó bírálói kívánunk lenni. A kormány eddigi megnyilatkozásaiból mégsem domborodnak elő egy igazán nagyvonalú reformpolitikának világos és messze-vivő kontúrjai, sem a részletek szerves összefüggésbe, egységes gondolati rendszerbe s gyakorlati munkatervbe nem hangolódnak össze. Pártunk nem tud elképzelni sem igazán nagyvonalú és eredményes reformpolitikát, sem kibontakozást a mai válságból három alapvető nagy kérdésnek megnyugtató megoldódása nélkül. Ezek: 1. a nemcsak titkos, de titkos és általános választói jog, 2. az eddiginél sokkal céltudatosabb és sokkal nagyobb vonalú Duna-völgyi külpolitika, 3. egy nagyon átfogó, gazdaságilag és pénzügyileg szélesen alapozott, legalább 3 millió holdra terjedő s legalább 1000–1500 falu építését jelentő birtokreform és telepítés. E három nagy alapvető kérdésben az új kormánytól sem kaptunk megnyugtató biztatást."[169]

Bajcsy-Zsilinszky tehát – saját, csalóka emlékezete ellenére is[170] – alapvetően bizakodó volt a Gömbös-kormány iránt,[171] noha lehet, hogy csupán kisebbik rosszként tekintett az új kabinetre.[172] A politikus iránt ekkor még távolságtartó *Magyarország*, valamint az *Esti Kurír* mindenesetre már a deklaráció előtt tudni vélte csatlakozását az Egységes Párthoz.[173] Bajcsy-Zsilinszky ezt aznap cáfolta, és „az elterjedt hírekkel szemben" maga kérte „annak a megállapítását", hogy „nem lépett be az egységes pártba, nem is szándékozik belépni s ellenzéki álláspontját, teljes programját, valamint pártját ezután is fenntartja"[174] – olvashatjuk az *Ujság* október 9-i számában. A visszaemlékezések vegyes képet mutatnak. Bár Féja szerint Zsilinszkynek „egy pillanatra sem jutott eszébe a politikai közeledés",[175] Talpassy közlése szerint Gömbös – miután Eckhardttal sikertelenül próbálkozott – miniszteri tárcával próbálta rávenni a kormánypártba történő belépésre Bajcsy-Zsilinszkyt, aki ezt – elvi ellentétek miatt – nem vállalta. A tárgyalásról ellenben tájékoztatta pártja vezetését, sőt meg is szavaztatta a kérdést, tekintettel a *Szabadság* „katasztrofális" anyagi helyzetére.[176] A résztvevők eluta-

166 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: „Történelmi osztályok". „Magyar urak". *Előörs*, 1932, február 7. 1–2.

167 KN 1931. VIII. köt. 281. (1932. május 27.)

168 Vigh (1992): 141.; Uő (2002). Féja és Zilahy szerint Bajcsy-Zsilinszky a politikai nézeteltérések ellenére egészen az 1935-ös választásig megőrizte baráti kapcsolatát Gömbössel. Féja (1982): 115.; Benedek István: Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár*, 1959/4, 257.

169 KN 1931. XI. köt. 107–110. (1932. október 12.) Gömbös meleg szavakkal köszönte meg „Zsilinszky Bandi igen t[isztelt] barátom felszólalását", noha hozzátette, hogy „nem helyeslem Zsilinszky Endre igen t[isztelt] barátomnak deklarációját, mert elébe vágott az eseményeknek. Ma én adom a programot; lehet, hogy valamikor ő fogja adni", de ma még nem ez a helyzet. Uo. 115–116.

170 „Olyan túlságosan általánosnak tudtam ezt a 95 pontot, hogy úgy éreztem: nemcsak nem azonosíthatom azzal magam, hanem szembe kell szállnom vele". Bajcsy-Zsilinszky Endre: Imrédy Béla beszédéről. *Magyarország*, 1939. január 8. 12. Vö. Uő: Mégsem vagyok Kuvik. *Független Magyarország*, 1939. november 13. 3.

171 Bajcsy-Zsilinszky szerint most válik el, hogy Gömbös kacskaringós útja révbe ér-e, vállalva a komoly reformokat. „Bizonyos csak az, hogy jót akar, tehát becsületes szándékát kár volna elgáncsolni [...]. Mi, ellenzéki önállóságunkat egy percre föl nem adva sem fogunk gáncsot vetni Gömbös Gyulának". vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Gömbös Gyula dilemmája. *Szabadság*, 1932. október 4. 1.

172 Ezt látszik megerősíteni a deklaráció napján kelt egyik levele: „tartok tőle, hogy a Gömbös kormányvállalkozása gyors kudarcba fog fulladni és akkor még teljesebb lesz a káosz". Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Juhász Nagy Sándornak. 1932. október 1. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 14. doboz.

173 *Magyarország*, 1932. október 9. 3.; *Esti Kurír*, 1932. október 9. 2.

174 *Ujság*, 1932. október 9. 4.

175 Féja (1965): 327

176 Talpassy (1971): 17–22.

sították a fúziót, s a pártvezér maga is ekképp vélekedett e verzió szerint.[177] (Ekkor történt az Antal kapcsán korábban már említett közadakozás, mely időlegesen megmentette a lapot.)

A deklaráció szövegében jól érzékelhetőek azok a finom utalások, melyek a memoárokban már expressis verbis szerepelnek. Így a *Nemzeti radikalizmus* és az „álmoskönyvként" elhíresült gömbösi 95 pont hasonlóságaira Talpassy és Kodolányi szerint a sajtófőnöki pozícióját az új kormányban is megőrző Antal István „árulása" nyújt magyarázatot, míg Hóman Bálint kultuszminiszter Bajcsy-Zsilinszky által külön kiemelt programjában Féja vélte felfedezni saját, *Előőrs*be írt cikkeit.[178] A kiemelt három kritikus ponthoz, tehát az általános, titkos választójoghoz, a „Duna-völgyi" külpolitikához és a nagyszabású földreformhoz a későbbiek során következetesen ragaszkodott Bajcsy-Zsilinszky, akinek viszonya úgy romlott a miniszterelnökkel, ahogyan bizalma csökkent a reformok megvalósításában.[179] Az optimizmus kétségkívül hamar elillant. 1932 végén már úgy fogalmazott: „új stílusról beszél Magyarország új miniszterelnöke, Gömbös Gyula. De csak beszél. Egyre világosabban látni, hogy nem tudja a történelmi leckét".[180] A miniszterelnök ugyanakkor szintén tétlenséggel vádolta a „délibábok után szaladgáló magyarokat" nagykőrösi beszédében, melynek „téglahordó" metaforája[181] évekkel később is kimutatható Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájában. A vélhetően ugyanekkor kelt NRP-s röpirat pedig címlapján tartotta szükségesnek tudatni, hogy „nem vagyunk kormánypártiak és nem is vagyunk hajlandók a mai rendszert támogatni! [...] Az új miniszterelnöknek, Gömbös Gyulának jó szándékában nem kételkedünk. Kormányát azonban mégsem támogathatjuk, mert programja nem jelent mélyreható, átfogó reformpolitikát", eddigi intézkedései pedig az Egységes Párt szellemében fogantak, vagyis hibásak.[182]

177 Uo., 19. Vö. Uo. 17–20. Másik kötetében Talpassy csupán utalást tett erre: TALPASSY (1975): 84.

178 TALPASSY (1971): 22.; KODOLÁNYI (1968): 404–405.; FÉJA (1965): 269. Antal szerint csupán a munkaterv alkotmányjogi részét fogalmazta ő, azt is „Gömbös intenciója és szája íze szerint", de „mégis a magam meggyőződése, elvi és eszmei felfogása, s az én közjogi és jogbölcseleti stúdiumaim figyelembevételével". GERGELY (2004): 109. Gömbös ugyanakkor alighanem már a húszas évek első felében is adaptálta Zsilinszky – akkori – nézetrendszerének nem egy elemét. VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.* Akadémiai doktori értekezés. Pécs, 2015. 215.

179 Ahogyan maga is fogalmazott: hogyha a kormány „saját 95 pontjának reformgondolatai útján elindul és határozottan indul el, akkor nem ellenzékieskedni fogunk vele szemben, hanem támogatni fogjuk. Addig azonban, amig ez a régi bethleni gazdaságpolitika folyik, csak tiltakozhatunk ellene, addig csak ellenzéki politikát űzhetünk." KN 1931. XIV. köt. 157. (1933. március 17.)

180 vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Karácsonyi merengés az „új stílus"-on. *Szabadság*, 1932. december 25. 1–2. (Vö. „Merre, hová tartasz Te tiszta lelkű, igaz, bátor magyar ember, Gömbös Gyula? Hol hagytad az emberi bátorságod mellől a politikai bátorságodat?" Uo.); Uő: Válságos idők. *Szabadság*, 1933. február 19. 1.

181 „A téglahordozó magyar a kulturális, a gazdasági és a politikai életben is többet ér, mint a tervező, a délibábok után szaladgáló magyar, aki amikor cselekvésre kerül a sor, pipázik és várja, hogy mások végezzék el helyette a munkát". *Budapesti Hírlap*, 1932. december 6. 3.

182 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1932. 329. („Rákóczi és Kossuth Népe! Magyar testvéreink!") Itt jegyezzük meg, hogy az NRP szegedi szervezetének 1932 novemberében megrende-

A kiábrándulás folyamata Bajcsy-Zsilinszky publikációiból és beszédeiből egyaránt jól követhető. Felszólalásaihoz téma gyanánt elsősorban a vidéki pártszervezetek által jelzett panaszok szolgáltak. A pártvezér nem volt rest „a tiszai partvédelmi művek tárgyában" és a „Borsod megyei jogtalanul elbocsátott útkaparók" ügyében is interpellálni.[183] A parlamenti naplóra mindig kényesen figyelve tudatosan akarta a kisemberek sorsát megörökíteni, ezzel – a korban bevett módon[184] – alighanem a másnapi lapoknak és az utókornak is játszott.[185] Határozott külpolitikai állásfoglalásai mellett ennek köszönhető az a – már Vigh Károly által észrevett[186] – tény, hogy felszólalásaira főként a „baloldali padsorok" felől érkeztek tetszésnyilvánítások. A felemlegetett visszásságokat újságreflexiókban, miniszteri válaszokban igyekeztek cáfolni az érintettek, sokszor komoly meggyőzőerővel. Alighanem külön esettanulmányokkal lehetne csak tisztázni, mikor volt szó valóban hatósági mulasztásról, korrupcióról vagy egyéb bűnesetről és mely esetekben kell inkább a pártvezér kétes hitelű, ellenőrizetlen információira gyanakodni (nem beszélve a lehetőségek különböző kombinációiról).

1933 tavaszán újra konfrontálódott Gömbössel a parlament egyik „legszorgalmasabb szónoka".[187] A miniszterelnök ugyanis a *Budapesti Hírlap* március 21-i számában „erélyes nyilatkozattal" utasította rendre azokat, akik a „világnézeti ellentéteket külpolitikai térre viszik át", egyúttal pedig félreérthetetlen célzást tett az ellenzéki politikus egyik megnyilvánulására.[188] Bajcsy-Zsilinszky ominózus – *A Reggel*nek adott – interjújában azt hangoztatta, hogy „ha Hitlerék fegyverrel akarnák kierőszakolni az Anschlusst és az osztrák nép többsége ellenállna, miután ez a béke felfordulását jelentené Európában, nekünk, akár

zett pártgyűlésén Bajcsy-Zsilinszky szegedi (1919-es) gyökereit hangoztatta és „utalt arra, hogy ő is revízió alá vette felfogását, mint Gömbös miniszterelnök. Most látja igazán, hogy nem jó úton járt akkor, amikor a háború után odaállt Bethlen gróf mögé, aki a régi hatvanhetes politikát követte." *MTI Bizalmas Értesítések*, 1932. november 12. 487. sz. Vagyis a politikus itt Bethlentől határolódott el, nem Gömböstől.

183 KN 1931. XII. köt. 277–278., 280–281 (1932. december 14.) 1932-es képviselői beszámolójára Friedrich István, Mojzes János, Andaházy-Kasnya Béla és Lázár Miklós is elkísérte Beregbe. *Ujság*, 1932. június 26. 12.

184 Vö. SIPOS Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás.* Budapest, Napvilág, 2004.

185 Vö. pl.: „Szlepák János törpebirtokos, másfélholdas birtoka van, 200 öles telke, egyszoba-konyhás lakása; 77 pengő 44 fillér a folyó évi adója. Bede József gyümölcsös-kerülő, egész évi fizetése 250 pengő, egy holdja van, egyszoba-konyhás lakása; 66 pengő 60 fillér az évi adója. Varga Elek törpebirtokos, öt gyermeket tart és két öreget, négy és fél holdja van, 700 öles beltelke, egyszoba-konyhás lakása; 93 pengő 33 fillér évi adója van. Mihály József kisgazda, öt gyerek apja, hét hold szántója van, 1200 öl kaszálója, 350 öl szőlője, a telke 700 öles, egyszoba-konyhás lakása van; évi adója 168 [...] pengő. (Jánossy Gábor: Ne folytassa!) De akarom, hogy benne legyen a Naplóban, akármilyen unalmas". KN 1931. XII. köt. 274. (1932. december 14.) Vö. pl. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Akikről mindenki megfeledkezett. *Magyarország*, 1935. június 19. 3.

186 VIGH (1992): 133.

187 Az *Ujság* nevezte így Bajcsy-Zsilinszkyt, Dinnyés Lajost, Farkas Tibort és Malasits Gézát. *Ujság*, 1933. június 11. 9.

188 *Budapesti Hírlap*, 1933. március 12.

fegyverrel is, az osztrákok oldalán a helyünk".[189] A nemzeti radikális képviselő két napon át foglalkozott az üggyel a parlamentben, visszautasítva a „háborús uszítás" vádját. (Jellemző, hogy Gömbös valójában „gyermekes izgatás"-t mondott.[190]) Bajcsy-Zsilinszky azonban érezhette, hogy ezúttal elvetette a sulykot, s igyekezett bagatellizálni az ügyet: „jobban fogok a jövőben vigyázni szavaimra [...] és ha egy merészebb trópusra ragadtatnám magam, akkor [...] oda fogom tenni a gyöngébbek kedvéért, hogy: vigyázat, ez metafora!"[191] – kedélyeskedett.

A kormányba vetett bizalmát a miniszterelnök németországi útja törte meg legélesebben. Gömbös 1933 júniusában „az európai államférfiak közül elsőként látogatta meg Hitlert", jóllehet politikailag „egyáltalán nem történt látványos előrelépés" a felek közt.[192] Sőt 1936 közepéig a magyar diplomácia valóságos „tojástáncot" járt Berlin és Róma között, nehogy az ország elveszítse a komoly érdekellentétekkel terhelt két regionális nagyhatalom valamelyikének jóindulatát.[193] Bajcsy-Zsilinszky ezzel pontosan ellentétes külpolitikát hirdetett: hithű olaszbarátságot és következetes németellenességet. A nemzeti radikális politikus keményen ostorozta az elhamarkodottnak, diplomáciailag károsnak ítélt utat (miként korábban Bethlenét is), mivel szerinte Gömbös denevérként szögeztette magát (s országát) a nácik ajtófélfájához. Ebben a felszólalásában hangzott el profetikus mondata, miszerint „itt német világ nem volt ezer éven át, s itt német világ nem lesz, hogy ezt megakadályozzuk, elmegyünk a golyóig és az akasztófáig!" Bajcsy-Zsilinszky egyenesen lemondásra szólította fel Gömböst, mivel „szerencsétlen utazásával szembehelyezkedett a magyar nemzet életbevágó külpolitikai érdekeivel".[194] A következő év tavaszán magától értetődően vállalt szerepet a Harmadik Birodalom magyar sajtóbeli reprezentációja körül kibontakozott vitában.[195] Ugyanakkor 1934-ben még a miniszterelnök „tiszta szándékáról", lendületet sem nélkülöző politikájáról – és rossz helyzetfelismeréséről – írt,[196] hogy aztán az 1935-ös gyűléstilalom idején már arról értekezzen, hogy „egyre inkább lecsúszóban vagyunk a magyar alkotmányos szellem, az igazi parlamentarizmus alapjairól".[197]

189 *A Reggel*, 1933. március 20. 9. Szavait a parlamentben felolvasta: KN 1931. XIV. köt. 225. (1933. március 22.)

190 KN 1931. XIV. köt. 202. (1933. március 21.) és Uo. 225. (1933. március 22.)

191 KN 1931. XIV. köt. 225. (1933. március 22) Április elején a katonák szerepéről vitatkoztak az országgyűlésben. Gömbös: „a katonának nem az a hivatása, hogy arra vágyakozzék, hogy itt a Házban foglaljon helyet [...] a katonának egészen más hivatása van." KN 1931. XIV. köt. 505. (1933. április 5.). Bajcsy-Zsilinszky reakciója: „én természetesen nem a tényleges tiszteket keveslem a Házban, hanem a háborús nemzedéket egészben véve". KN 1931. XIV. köt. 530. (1933. április 6.).

192 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris. 2010. 242.

193 Kánya Kálmánt idézi: Pritz Pál: Hory András varsói évei. *Századok*, 2016/1. 191.

194 KN 1931 XVII. köt. 357. (1933. június 20. Minkét idézet innen.) Vö. *Friss Újság*, 1933. június 21. 3.

195 Vö. *Budapesti Hírlap*, 1934, március 29. 1. (Az ország érdeke) és *Esti Kurír*, 1934. március 30. 1. (Bajcsy-Zsilinszky Endre nyilatkozata)

196 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Vissza Kossuthoz, előre Kossuthtal! *Magyarország*, 1934. május 25. 3. Egyik vidéki beszédében „azt fejtegette, hogy Gömbös Gyulát jó szándékú és igaz magyar embernek tartja, de a miniszterelnök nem tudja megvalósítani programját, mert ólomsúllyal nehezedik rá egy egészen más gondolkodású politikai párt". *Pesti Hírlap*, 1934. május 12. 3. Hivatalos kapcsolatait jelzi, hogy ez év novemberében Barcza Ernő földművelésügyi államtitkárral utazott Beregbe, bemutatandó a régió súlyos problémáit. Vigh (1992): 140.

Mindezek ellenére Bajcsy-Zsilinszky csupán az 1935-ös választási csatározások után fordult radikálisan és következetesen szembe Gömbössel, nyilvánvaló összefüggésben a miniszterelnök – később tárgyalandó – hitszegésével. A választás után – egy magánlevélben – nemes egyszerűséggel analfabéta „hólyagnak" titulálta egykori barátját,[198] akivel immáron a nyilvánosság előtt sem volt kíméletes:

„Minek nevezhetnénk valóban a szószátyár avatatlanságnak, a politikai barbárságnak, az otromba önimádatnak, a tehetetlen nagyképűségnek, a dinamikus egyhelyben topogásnak, a pozitív semmittevésnek, a konstruktív lélektaposásnak, a sunyi, piszlicsár diktatúrának, a dacos téglahordásnak, a németszolgáló kurucságnak, a jogeszme megtiprásának, a magyar alkotmány nyílt kicsúfolásának, vakmerő kiforgatásának azt a rendszerét, mely kuruc jelszavakkal egy új Bach-korszakot iktatott bele a szomorú magyar történelembe?"[199]

– tette fel a költői kérdést. Az NRP országos intézőbizottságának ülésén pedig úgy értékelt, hogy bár

„Bethlen is kemény választások elé állított, de arra a mérhetetlen durvaságra, amellyel a Gömbös-kormány elnyomott és kiirtott minden neki nem tetsző politikust, nem számíthattam. Útjában voltam a gömbösi külpolitikának, az események azonban bennünket igazolnak. A Gömbös-kormány 3 év alatt semmit sem hozott."[200]

Hosszas gyűlölködésre azonban Gömbös korai halálának következtében nem volt mód. Bajcsy-Zsilinszky nekrológjában „rajongók és törtetők" által megrontott „romantikus politikusként" értékelte Gömböst, aligha sejtve, hogy ő maga is hasonló minősítést („utolsó romantikus") kap jó néhány évtizeddel később Kodolányi Jánostól.[201]

6. Fókuszban a németkérdés

1933. május 9-én – tehát már jócskán Hitler kancellári kinevezése után – a német nemzetiségi politikus, egyetemi tanár, Bleyer Jakab emelkedett szólásra a parlamentben. Felszólalása a német kisebbség kapcsán addig nem tapasztalt indulatokat váltott ki, melyben a nemzeti radikális vezér komoly szerepet játszott. Az

197 *Pesti Hírlap*, 1935. március 2. 5. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Vissza az ősi alkotmányhoz! *Magyarország*, 1935. február 21. 3.

198 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Szabó Lőrincnek. (1935. október 2.) Közli: Lengyel András: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország" kapcsolatához (1935–1936). *Magyar Könyvszemle*, 1980/4. 373.

199 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Borul az ég Gömbös felett. *Szabadság*, 1936. április 12. 1.

200 *Esti Kurír*, 1936. március 24. 10.

201 Kodolányi János: Az utolsó romantikus. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984. 128–156.

ügy előzményéhez tartozik, hogy Bajcsy-Zsilinszkynek már 1929-ben volt egy (sajtóbeli) pengeváltása a villányi körzet kormánypárti képviselőjével. Az igencsak megkeseredett kisebbségi politikus ugyanis – a „deutschungar" Gratz Gusztávval szemben – már az első világháború előtt súlyos feltételeket szabott a honi németség magyarság iránti államhűségéért, a húszas évek közepétől pedig a német „birodalmi hivatalokkal is titkos kapcsolatokat ápolt". Céljai között szerepelt a magyar kormányok sikeres asszimilációs politikájának következtében apadó honi német kisebbség kulturális helyzetének javítása. Bleyer azonban a magyarországi németség képviseletét egyre határozottabban a „német népközösség" („Volksgemeinschaft") kompetenciájának gondolta és 1928-tól rendszeresen informálta – ekképp panaszaival közvetett módon formálta – a német diplomáciát.[202] A hazai németek fokozottabb védelmét a harmincas évek elejétől már Hitler hatalomra jutásától remélte.[203] Bajcsy-Zsilinszkynek Bleyer „árulkodásairól" aligha tudott, helyette indulatos bekiabálásaiban egy marginális ügyet emlegetett fel május 9-én a parlamentben.[204]

Bleyer beszédében a divatosnak mondott „magyar faji gondolatot" szembeállította a honi németség identitásával, sőt a Szent István-i eszmével is és a magyarosítás miatt kétségesnek nevezte a honi németség államhűségét. Ráadásul – 1929-es cikkéhez hasonlóan[205] – a magyar revízió ügyét is ehhez a problémához kötötte.[206] Bajcsy-Zsilinszky nagy sikert arató hozzászólást intézett Bleyer beszédéhez, melyben cáfolni igyekezett a kormánypárti politikust. Egyrészt összehasonlította az ország prosperáló német falvait az elmaradottnak mondott „színmagyar községekkel", másrészt a külhoni magyar kisebbség helyzetét sokkal rosszabbnak ítélte meg, mint amilyennek a magyarországi németségét tételezte.[207] Máshonnan közelített a kérdéshez a Beneš-párti *Lidové Noviny* publicistája, aki szerint Bajcsy-Zsilinszky fellépése „a legjobb bizonyítéka annak, milyen sors várna a nem magyar nemzetiségekre, ha a magyarok háború előtti uralomra jutnának" – szemlézett az MTI.[208]

202 Marchut Réka – Pritz Pál: Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőtérben. Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján. *Regio*, 2017/1, 2016. 5–40. Idézet: 13. Schoen budapesti német követ iratai szerint a kisebbségi politikus előzetesen egyeztetett Gömbössel, aki ezek után eligazítást tartott a kormánypárti frakciónak, hogy a beszédet higgadtan fogadják. Uo.

203 Grósz András: Egy kisebbségpolitikus küzdelmei és vívódásai. Bleyer Jakab parlamenti képviselői tevékenysége (1920–1933). In: Erdődy Gábor (főszerk.): *Mából a tegnapról. Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből.* Budapest, ELTE, 2012. 195–210.

204 KN 1931 XV. köt. (1933. május 9. 211.)

205 Bleyer Jakab: Magyar és német viszony. *Magyar Szemle,* 1929, 1–4. 114–124. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Új helyzet – új magyar politika az új német impériummal szemben. *Előőrs,* 1929. március 2. 1–3.

206 Grósz (2012).

207 KN 1931 XV. köt. 221–222. (1933. május 9.)

208 *MTI Lapszemle.* Csehországi és felvidéki lapok. 1933. május 15. 34–35. Szintén az MTI tudósított róla, hogy „Csabai vitéz címmel Békefi Sándor »emigráns« durva becsmérlő hangú cikket ír Zsilinszky Endréről a Hodzsá-féle Szlovenszky Denikben [...] a Bleyer-ügyről mondott képviselőházi beszéde miatt." Uo. 1933. május 26. 25.

Bleyer a nagy vihart kavart beszéd után Münchenbe utazott, ahol Rudolf Heß-szel folytatott tárgyalásokat a nemzetiszocialisták „Barna Házában". Sikeresebben nem is lehetett volna olajat önteni a tűzre. Az út kitudódott, a feszültségek pedig azonnal kikerültek az utcára.[209] A budapesti egyetemi diákság Bleyer háza előtt kezdett tüntetésbe (majd verekedett össze a Bleyer-szimpatizáns ellentüntetőkkel), a politikus lakását a rendőrség védte, előadásainak megtartását felfüggesztették. A felfokozott hangulat diplomáciai feszültségeket is okozott. A müncheni egyetemi hallgatók tiltakozó táviratot küldtek Budapestre,[210] a magyar diákok nemzeti szövetsége pedig memorandumot intézett a *Völkischer Beobachter* müncheni szerkesztőségéhez. Bleyer beszédét a *Berliner Tageblatt* és a – szintén berlini – *Börsenkurier* is közölte, a *Vossische Zeitung* pedig a felszólaláshoz hozzáfűzte, hogy „az »Igazságot Magyarországnak« nagy és hatásos jelszó igen sokat veszít átütő erejéből, ha Magyarországnak joggal lehet szembekiáltani: Igazságot a magyarországi németségnek" – fogalmaztak nehezen félreérthetően.[211] A budapesti német követ arról is tudósította feletteseit, hogy tudomása szerint a felháborodást tervszerűen készítették elő.[212] A *Népszava* információi szerint „Bécsben az egyetem előtti szokásos szombati diákgyülekezőn a nacionalista diákság Bleyer mellett tüntetett. Berlinben a magyar–német főiskolai vívóverseny alkalmából a német főiskolások kijelentették, hogy társadalmilag nem érintkeznek a magyar főiskolásokkal, amíg Bleyer Jakabnak elégtételt nem szolgáltatnak, mint vívókkal azonban fenntartják az összeköttetést. A magyar főiskolai vívócsapat ezek után nem állt ki a németek elleni mérkőzésre, hanem hazautazott Budapestre."[213] A felfokozott magyarországi érdeklődést érzékelteti, hogy május 16-án a hallgatók mintegy százfős csoportja a parlament előtt igyekezett karzati jegyet szerezni, hogy meghallgathassák Bajcsy-Zsilinszkyt (nem jártak sikerrel).[214] Az ellenzéki politikus felszólalásában tagadta, hogy köze lenne a tüntetésekhez, ám elítélte a rendőrség közbeavatkozásának módját és újra a kisebbségi magyarság ügyére fordította a szót: „nekünk elsősorban biztosítanunk kell a mi kisebbségeink létét, fejlődését, másodsorban pedig követelnünk kell ezeknek az elszakított országrészeknek az autonómiáját".[215] Sőt ekkor már „egy nagyobb szabású revízió" utáni tartós rendezést is csak egy – a nem magyar népességnek

209 Tilkovszky Lóránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság (Tanulmányok a magyarországi németség történetéből).* Pécs, JPTE TK, 1997. 69.

210 *Pesti Napló,* 1933. május 17. 3. A lap szerint a bölcsészkaron kezdődő tüntetés alatt „a tanterem fekete táblájára valamelyik hallgató rárajzolta Bleyer karikatúráját, fölötte a horogkereszttel és Hitler karikatúrájával." Uo.

211 *MTI Napi Hírek,* 1933. május 11. 28. kiadás.

212 Marchut–Pritz (2017): 29.

213 *Népszava,* 1933. május 21. 9.

214 *Pesti Napló,* 1933. május 17. 3.

215 KN 1931 XV. 503–508. (1933. május 17.) Milotay István a hagyományosan jónak mondott német–magyar viszonyt emlegetve igyekezett elsimítani a kellemetlen konfliktust, a zsidóságot nevezve meg fő felbujtóként és a konfliktus első számú haszonélvezőjeként (a kisantant propagandája mellett). Milotay István: A Bleyer-pör lángjainál. *Magyarság,* 1933. május 21. 1–2. Vö. továbbá: M. I.: Egyetemi záptojások. *Magyarság,* 1933. május 17. 1.

szánt – „messzemenő felvidéki, délvidéki, erdélyi autonómia" biztosításával tudta elképzelni a visszacsatolások után.[216]

Az ügynek azonban ennyivel nem volt vége és nem csak az országgyűlésben zajló, pro és kontra egyaránt folyó utóvédharcok miatt. Bleyer ugyanis párbajra hívta ki Bajcsy-Zsilinszkyt.[217] A kormánypárti politikus az első összecsapásnál „homlokán és jobb karján megsebesült", így „harcképtelensége miatt" szinte azonnal beszüntették a párbajt.[218] A lovagias affér fenntartotta a nemzetközi figyelmet az egyrészt magyar–német viszályként, másrészt kisebbségpolitikai jelenségként értelmezett eseménysor iránt. A Bleyer által hangoztatott kritikákra igen fogékony – azokat saját céljaira eredményesen felhasználó – román diplomácia például úgy értesült, hogy az „ultrasoviniszta és germanofób" Bajcsy- Zsilinszky Endre előbb a magyar parlamentben inzultálta Bleyer Jakabot, majd az ezt követő párbajban a kisebbségi politikus testi sérüléseket is szenvedett.[219]

Bleyer bő fél évvel később bekövetkezett halálát azonban nem a párbaj, hanem epegyulladás okozta.[220] Az utódjául behívott Heckenberger Konrád a parlamentben békítő beszédet tartott, melyben a németség államhűségét hangoztatta. Ez a gesztus Bajcsy-Zsilinszkynek „végtelen örömére szolgált", s reményt adott, hogy „vissza fogunk kerülni az ősi magyar vágányokra, ahol a német kisebbség kedvence volt a magyar nemzetnek" – fogalmazott. Ennél is fontosabb, hogy 1934. májusi beszédében kifejtette nézeteit „az ősi magyar nemzet-fogalomról", mely „sohasem volt faji gondolat. Mi az ellen tiltakozunk, hogy a faji jellegű állam gondolatát csempésszék be idegenek", hirdetve, hogy „a határokon túl, az államon túl is mindenki, aki németül beszél, a német nemzethez tartozik" – tette egyértelművé álláspontját,[221] majd határozottan fellépett Huss Richárd nácibarát debreceni professzor[222] és a németbarátnak mondott középiskolai tankönyvek[223] ellen is. S bár Bajcsy-Zsilinszky nagyra becsülte például Gratz Gusztávot, a határon túli német nyelvű napilapok gyakorta csak a németellenes magyar propaganda egyik exponensét látták benne,[224] aki még az 1936-os német–magyar kulturális egyezményt is elítélte, annak aránytalanságai miatt.[225] Talán részben rossz reputációja miatt érezte szükségét, hogy a harmincas évek közepén egyre gyakrabban publikáljon német nyelvű cikkeket a *Pester Lloyd*ban, ahol – nem egyszer Gratz-cal vitatkozva – még az esetleges „magyar–német barátságot" is megpendítette, feltételül szabva ehhez Ausztria függetlenségének szavatolását.[226]

Mindeközben a közélet is felbolydult. Illyés Gyula nevezetes, a *Nyugat*ban közölt „úti jegyzeteinek" a *Pusztulás* címet választotta 1933-ban, ezzel egyúttal meghatározó módon tematizálta is a dunántúli magyarság–németség témakörét. Eszerint a fogyó magyarság két ellenséggel küzd: a fojtogató nagybirtokkal és a mohó „svábokkal", akik az egykézésbe menekült magyarok földjeit szervezett módon felvásárolják. Mindeközben a német falvakat náci-szimpatizáns agitátorok járják, igen nagy sikerrel – hangoztatta az író-költő.[227] Alapos forrásfeldolgozásokból ma már tudjuk, hogy az eltúlzott egykeveszély a harmincas években már épp nem volt akut,[228] a Wandervogel-eket váltó pángermán agitátorokra („horogkeresztes propaganda") pedig a magyar közigazgatás azonnal felfigyelt, s a belügyminiszter már 1934 júniusában elrendelte kitoloncolásukat (más kérdés, hogy mindezt milyen eréllyel hajtották végre).[229] Illyés vészjelzése azonban a maga korában óriási visszhangot váltott ki. Bajcsy-Zsilinszky egyik cikke szerint „a kiváló költő" már 1933 novemberében meglátogatta őt: „Bujtogatni jött engem is, harcra és önvédelemre a szegény, pusztuló dunántúli magyarságért." A lapvezér ekkor még telepítési tervével próbálta megnyugtatni a „forrószívű magyarként" méltatott írót,[230] néhány hónappal később azonban – némi rávezetéssel – már másképp ítélte meg a helyzetet.[231] Ehhez meg kell em-

216 „E területeken minél többet kapunk, vagy szereznénk vissza, annál nagyobb teret kell majd átengednünk a tót, román, szerb, horvát középosztálynak és népnek az egész ország politikai és művelődési igazgatásában". vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A zsidókérdés magyar szemmel. In: *A nagy per.* Soli Deo Gloria, 1933, 43.

217 Vagyis nem Bajcsy-Zsilinszky hívta ki Bleyert, ahogyan az alábbi kötet szerzője állítja: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Budapest, Jelenkor, 2016. 301.

218 *8 Órai Ujság,* 1933. május 21. 7. (Bajcsy-Zsilinszky egyik segédje Dinnyés Lajos kisgazda politikus, későbbi miniszterelnök volt. *Pesti Napló,* 1933. május 12. 9.)

219 Idézi: Marchut–Pritz (2017): 32.

220 *8 Órai Ujság,* 1933. december 7. 5. Bajcsy-Zsilinszky még Bleyer megüresedett egyetemi katedrájának ügyébe is a legmagasabb szinten igyekezett beleszólni. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Gömbös Gyulának. 1933. december 21. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz. és Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Hóman Bálintnak. 1933. december 21. Uo. 13. doboz

221 KN 1931 XXIII. köt. 89. (1934. május 18.)

222 Bajcsy-Zsilinszy Endre: Huss tanár úr alkotmánya. *Szabadság,* 1935. július 21. 1–2.; Uő: Forrásban a belső német kérdés. *Magyarország,* 1935. szeptember 14. 5.

223 Uő: Nagynémet propaganda magyar középiskolai tankönyvben. *Szabadság,* 1935. december 22. 1–2.

224 *Westböhmische Tageszeitung,* 1935. november 14, 1. (Antideutsche Propaganda in Ungarn) Hasonlóan vélekedett az „ismert németgyűlölőről" a *Deutsche Landpost* is. Szemlézi: *MTI lapszemle.* Csehországi német lapszemle. 1934. április 9. 47–48.

225 Tette mindezt Hóman iránti tiszteletét megőrizve. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Aggodalmak az új német-magyar kulturális egyezmény miatt. *Magyarország,* 1936. június 11. 5. Vö. továbbá: Uő: A német birodalmi sajtó a „magyar veszedelem"-ről. *Szabadság,* 1936. február 16. 1–2.

226 Bajcsy-Zsilinszky, Andreas: Die Judenfrage – mit ungarischen Augen gesehen. *Pester Lloyd,* 1933. április 23. 2–3. Vö. továbbá: Uő: Die Gestaltung der deutsch-ungarischen Beziehungen. *Pester Lloyd,* 1935. január 23. 1–2.; Uő: Ungarn und das Dritte Reich. *Pester Lloyd,* 1935. február 2. 6.; Uő: Wohin uns wenden? *Pester Lloyd,* 1935. június 16. 4–5. Az NRP legfontosabb programpontjait német nyelvű röplapon is népszerűsítették. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. 329. („Was fordert die nationalradikale Partei?")

227 Illyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek. *Nyugat,* 1933/17–18.

228 Vö. Koloh Gábor: Az ormánsági „egyke" és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia,* 2013/2–3. 195–213.

229 Vitári Zsolt (szerk.): *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből.* Pécs, Kronosz, 2015. 43. és 539–579. Különösen 560–561.

230 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: „Nemzeti Munkahét" a Felső-Tisza mentén. *Szabadság,* 1933, november 26. 1–2.

231 1934 áprilisában például Illyés és Bajcsy-Zsilinszky is beszélt (Kodolányi Jánoshoz, Matolcsy Mátyáshoz és Kerék Mihályhoz hasonlóan) a Honszeretet Egyesület „dunántúli magyarság pusztulásáról" rendezett ankétján. *Pesti Napló,* 1934. április 1. 20.

líteni, hogy 1934. február elsejétől *Az Est*-lapok irányítói, Vadnai Béla és Salusinszky Imre – a Bajcsy-Zsilinszky által igen kedvelt – Zilahy Lajost tették meg a *Magyarország* főszerkesztőjévé, aki teret engedett a népi íróknak a lap hasábjain (ugyanekkor került a rádió irodalmi osztályának élére Németh László). Illyés a következőképpen számolt be a liberális lap új időszámításáról Fülep Lajosnak címzett, 1934. február 26-án kelt levelében:

„A *Magyarország*ot március elején átveszi Zilahy, nemzetvédő programmal. (Földi bukófélben, a hitközség – érezvén a veszélyt – pénzét hajlandó magyar-mentő vállalkozásba fektetni.) A lap munkatársai Szabó Lőrinc, Kodolányi, Zsilinszky, Féja, mindenki, akinek kebelében hű magyar szív dobog. A program egyik fő-főpontja a Dunántúl elnémetesedésének meggátlása, telepítés, stb. stb. Szóval igen hasonló, amit te is, én is vallhatunk".[232]

A *Magyarország*nál segédszerkesztői állást kapó Szabó Lőrinc éppen Bajcsy-Zsilinszkyt nevesítette egyik levelében, mint új ideológiai orientációt.[233] Így került a laphoz a *Szabadság*tól Féja Géza, aki vidéki riportok megírására kapott megbízást (Talpassy Tiborhoz hasonlóan), illetve Kodolányi János, aki olvasószerkesztői feladatokat látott el. De maga Bajcsy-Zsilinszky is elvállalta a közreműködést. 1936 végéig 121 cikket jelentetett meg a *Magyarország*ban, elsősorban külpolitikai témában vetve papírra gondolatait – pontosabban inkább vágyait –, melyekkel alighanem a magyar diplomáciát is szándékában állt befolyásolni.[234] Mint bemutatkozó cikke első mondataiban kifejtette,

„a német–francia határ több száz éves véres vitája elült [...]. A dühös német–lengyel ellentét csatazaja tíz esztendőre elcsöndesedett, de a friss erejű új lengyel nagyhatalom fölött máris kondulna a lélekharang, ha megtörténnék a hitleri német birodalom betörése a Duna-völgyébe, ezért lengyelek és németek ma a Duna-völgyében néznek egymással farkasszemet."

Ezt követően a francia–olasz közeledést túlértékelve arról értekezett, hogy a magyar diplomácia számára „Berlin felé befútta az utat a hó".[235]

Ezt a szemléletet tükrözi az 1934-es olasz–osztrák–magyar szerződést elemző – beszédes című – cikke, melyben a gazdasági megegyezés vélt politikai hozadékát körvonalazta, az alábbiak szerint: „benne érezzük a római jegyzőkönyvekben a trianoni békeszerződés revíziójának elvét is, kimondatlanul".[236] Később tárgyalandó csalódásai ellenére a *Magyarország* „fontos fóruma volt" Bajcsy-Zsilinszky gondolatainak, mivel a nagy példányszámú napilap többekhez eljuttatta véleményét, mint saját, kis körben terjesztett hetilapja, vagyis a

232 Idézi: Varga Katalin: ...akciónk egészen komoly: Szabó Zoltán levelei Buday Györgyhöz 1934–1935. *Forrás*, 2012/6. 77.

233 „Ismered Zsilinszkyék magyar politikáját, Ilyesmi felé látszik hajlani Zilahy" – fogalmazott Kardos Lászlónak írt, 1934. február 4-i levelében. Idézi: Horányi (2009a): 281.

234 Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre bibliográfiája. Szerk. Bartha Ákos. (Kézirat)

235 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Tavaszi sejtelmek. *Magyarország*, 1934. március 8. 1.

236 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mi van a sorok között? *Magyarország*, 1934. március 20. 3.

Szabadság.[237] Ráadásul sok kortársát meglepő liberális nexusai nem szorítkoztak az egyébként jó kormánykapcsolatokkal rendelkező *Magyarország*ra. Előadásokat tartott a Cobden Szövetségben,[238] vezércikkeket írt az *Ujság*ba[239] és a *Pesti Napló*ba is.[240] Sőt Miklós Andor halálakor a Bajcsy-Zsilinszky által hajdanán vehemensen támadott, hazaárulással vádolt[241] főszerkesztő-tulajdonos előtt rövid nekrológgal tisztelgett a *Szabadság*.[242] Zsilinszky új kapcsolatai, kettős kötődései mindenesetre kiváltották a (szélső)jobboldaliak éles kritikáját, akik innentől fogva a hajdani fajvédő „zsidóbérencségéről" értekeztek.[243]

Az említett, a *Magyarország*nál is szerepet vállaló nemzeti radikális publicisták mindazonáltal továbbra is dolgoztak a *Szabadság*nak. Ennek az együttműködésnek a keretében került sor Bajcsy-Zsilinszky, Kodolányi és Talpassy közös baranyai utazására 1934 tavaszán. A politikus végre meglátogathatta Fülep Lajost Zengővárkonyban,[244] jártak Vajszlón, majd Kákicson is, hogy tiszteletüket tegyék az Ormánság tudósánál, Kiss Gézánál (aki Fülephez hasonlóan református lelkész volt). Mint Talpassy leírásából tudható, Kodolányi tudatosan építette fel az útvonalat és „rendezése tökéletesnek bizonyult. Fokról fokra, gyűrűről gyűrűre haladva jutottunk a legmélyebbre, a pokol fenekére."[245] A hatás nem is maradt el. Kodolányi szerint „Bajcsy-Zsilinszky Endrének a publicisztikai és

237 Horányi Károly: Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front (második közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009/4. 422. Örökös pénzínsége kapcsán jegyezte meg egyik levelében: „Végtelen sok gondot, keserűséget és csalódást szerzett nekem a lap is. Hiába adtuk olcsóbban, sokkal gazdagabb tartalommal, nem terjedt úgy, ahogy kellett volna és az előfizetők sem fizettek." Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Esze Tamásnak. 1934. december 29. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz.

238 Pl. *Ujság*, 1934. január 27. 2. és *Pesti Napló*, 1934. október 14. 10.

239 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Újévi magyar rapszódia. *Ujság*, 1933. december 31. 9.; Uő: Jobb francia–magyar megértés felé. *Ujság*, 1934. január 28, 1–2.; Uő: Az osztrák polgárháború ideiglenes egyenlege. *Ujság*, 1934. február 18. 1–2.

240 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Vita a dunai kérdésről. *Pesti Napló*, 1936. február 29. 5.

241 Vö. Zsilinszky Endre: Hazaárulással vádolom... I–II. *Szózat*, 1921. március 12. 1–2. és március 13. 1–2.

242 „E héten a modern magyar újságírásnak nagy gyásza volt. Miklós Andor, *Az Est* főszerkesztője, rövid szenvedés után, aránylag fiatalon, 54 éves korában meghalt. Miklós Andor közvetlen a háború előtt indította meg *Az Est*et s lapjával meghonosította Magyarországon az úgynevezett bulvárlap-típust, amely eleven riportázsával és kitűnő hírszolgálatával új színt hozott a magyar zsurnalisztikába [...]." *Szabadság*, 1933. december 10. 4.

243 Korai példa gyanánt említhető meg Simon József esete, aki a *Holnap* című diáklapban jelentetett meg írást *A zsidóság és Zsilinszky radikális pártja* címmel. A cikk egyes kitételei miatt Bajcsy-Zsilinszky feljelentette a debreceni tanárjelöltet, akit a cívisváros törvényszéke el is ítélt. *Az Est*, 1935. január 1. 9.

244 „Itt van pl. Zsilinszky a »*Szabadság*«-gal: politikai és gazdasági programja elég jó volna, s mégse tudja a népnek csinálni, pedig ha tudná, övé volna a jövő. De mit csináljak? Már mióta írja Zsilinszky, el akar jönni hozzám megbeszélésre, s mégse jön, én pedig nem mondhatok el neki mindent levélben. Részt nem vennék benne, megtaníthatnám rá, hogyan kell csinálni." Fülep Lajos levele Kner Imrének. Zengővárkony, 1934. február 7. Közli: Sümegi György – Kőhegyi Mihály – Erdész Ádám (szerk.): *Fülep Lajos és Kner Imre levelezése*. Gyula, BML, 1990. 89.

245 Talpassy (1971): 137.

politikai tevékenységében is fordulat volt ez az utazás."[246] A Telkin született író Talpassyval egyetértésben a kommunista meggyőződésűnek mondott Fülepné hatását hangsúlyozza, de ezért talán felesleges lett volna ilyen sokat utazni. Hiszen Féját nem csupán a redakcióban, de Bajcsy-Zsilinszky bizalmasainak sorában is Kodolányi váltotta, akinek előélete és szélsőbaloldal iránti szimpátiája nem lehetett titok a politikus számára – ahogyan az egykekérdést napirenden tartó munkássága sem.[247] Tény viszont, hogy Bajcsy-Zsilinszkyre nagy hatást gyakorolt a túra. Élményeit a *Magyarország* beszédes című új cikksorozatának (*Végig a pusztuló Dunántúlon*) első darabjában osztotta meg az olvasókkal, akik valószínűleg jobban örültek az írásnak, mint a kéretlenül nevesített baranyai vendéglátók a nem várt hírnévnek. Bajcsy-Zsilinszky immáron magáévá téve, s egyúttal kiegészítve az Illyés által is népszerűsített mesternarratívát arról értekezett, hogy „a törzsökös magyarság pusztulása [...] kiterjed szinte az egész Dunántúlra", s gyógymód csakis a radikális földreform, a „nagyarányú telepítés", az „új örökösödési politika", valamint egy „agrárdemokrata" jellegű gazdaságpolitika lehet.[248] 1936-ban két cikket is szentelt egyik vitapartnerének, aki a magyarországi németek gazdasági sikerének hátterében a nagyobb szorgalmat vélte felfedezni.[249] A politikus kétfrontos hadjárata nem maradt visszhangtalan. Az újvidéki *Deutsches Volksblatt* már 1934 tavaszán felháborodottan tette szóvá, hogy

„Bajcsy-Zsilinszky, tót származású képviselő a *Szabadság* című lapjában már hónapok óta a legkíméletlenebbül támadja nemcsak a magyarországi németséget, hanem Nagynémetországot is. Néhány hét óta ez a politikus a *Magyarország*ban hetenként helyez el cikket, amiben a legocsmányabb módon ír mindenről, ami német. A németüldözés már olyan arányokat öltött, mint aminőket a háború előtti legvadabb nemzetiségi üldözés idejében láttunk"

– szörnyülködött a kisebbségi lap munkatársa az MTI részletes tolmácsolásában,[250] és hasonló reakciókat váltott ki a népi vonalra állított *Magyarország* – nevesítve Zilahy és Bajcsy-Zsilinszky – a *Berliner Tageblatt*ból is.[251]

Mindeközben Bajcsy-Zsilinszky másik nyilvános fórumát, a parlamentet is igénybe vette a németkérdés napirenden tartásában. 1934 tavaszán egyszerre interpellált a miniszterelnöknél és a kultuszminiszternél Otto-Albrecht Isbert

246 Kodolányi (1968): 398.

247 Csak a két fő támpont ehhez: Kodolányi János: A hazugság öl. Memorandum Huszár Károlyhoz, a képviselőház alelnökéhez [1927]. In: Kodolányi János – ifj. Kodolányi János: *Baranyai utazás.* Budapest, Magvető, 1963.

248 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: „E szűzi földön valami rág...". *Magyarország,* 1934. április 8. 3–4. Vö. Uő: Mi lesz az egykével? *Magyarország,* 1935. október 3. 5.

249 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Magyar falu – sváb falu. *Magyarország,* 1936. szeptember 11. 11.; Uő: Magyar falu – sváb falu. Földet, földet, földet a magyarnak! *Magyarország,* 1936. szeptember 17. 11.

250 Szemlézi: *MTI lapszemle.* Délszláv lapszemle. 1934. április 3. 52.

251 A két lap vitájához: *MTI lapszemle.* Magyar lapszemle. 1934. április 4. 10.

hírhedt könyve[252] kapcsán, melynek térképmelléklete a magyarországi németséget valós arányainál nagyobbnak tüntette fel, szövegszerűen is tendenciózus módon csoportosítva az adatokat. Bajcsy-Zsilinszky elismerőleg idézte Mályusz Elemért, aki a *Magyar Szemlé*ben mutatott rá Isbert művének gyengéire.[253] Az ellenzéki politikus számon kérte Hómantól, hogyan lehet a berlini egyetem magyar intézetének munkatársa Isbert? Hóman válaszában kifejtette, hogy a nevezett intézet fenntartója a német állam, ekképp nem lehet ráhatása működésére, ugyanakkor sejtetni engedte, hogy a Magyar Szemle Társaság elnökeként és Mályusz mentoraként az idézett cikk jóváhagyásával jelent meg.[254] Bajcsy-Zsilinszky felvetette Bethlen felelősségét is, mivel a korábbi miniszterelnök szerinte teret engedett az ártatlannak tartott Wandervogel mozgalomnak „akik itt bejárják az országot, csinálnak kifejezetten a magyarság ellen irányuló nemzetiségi, illetőleg német nacionalista politikát. Ez a jelenség csak megsokszorozódott azóta, amióta Hitler van uralmon", noha szerinte „ma óvatosabbak, sokkal óvatosabbak, mint régen voltak, de nem szűntek meg ezek a jelenségek".[255] Gömbösnek címzett beszédében a földkérdést nemcsak agrárpolitikai, hanem fajvédelmi és külpolitikai célból is halaszthatatlannak tartotta.

„Ha a miniszterelnök úr valóban fajvédő politikát akar csinálni, és ha a belügyminiszter úr valóban meg akarja menteni a pusztuló dunántúli magyar népet és egyáltalán azt a népet, amelyet fojtogat a nagybirtok, itt az ideje ma, amikor a nagybirtok amúgy sem tud úgy gazdálkodni, hogy [...] végre valahára a telepítést egy hatalmas földbirtokreform gondolatába és tervébe ágyazzuk bele. [...] Ha revíziós politikát csinálunk és nagy külpolitikát akarunk csinálni, akkor adjunk módot arra, hogy a magyar nép valóban magáénak érezze ezt az országot, ezt az államot és a maga nagy belső erejét kifejthesse"

– fogalmazott Bajcsy-Zsilinszky egyik utolsó parlamenti beszédében a világháború előtt,[256] hitet téve a népieknek a „belső revízió" elsőségét hirdető elképzelése mellett.

Az ellenzéki politikus 1935 elején Gratz Gusztávval váltott igen barátságos hangvételű – nyilvános – levelet a *Szabadság* hasábjain. A kisebbségi politikus megállapította, hogy döntő ügyekben „alig van közöttünk nézetkülönbség". Bajcsy-Zsilinszky válaszában hasonlóan szívélyes volt és bejelentette, hogy a

252 Isbert, Otto Albrecht: *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge, Bauernsiedlung und Deutschtum.* Berlin–Leipzig, Julius Beltz–Langensalza, 1931.

253 Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle,* 1932/július. 241–253.

254 KN 1931 XXI. köt. 253–255. (1934. április 18.)

255 KN 1931 XXIII. köt. 89. (1934. május 18.) Valójában ezekben a német ifjúsági kapcsolatokban „a harmincas évekig nem érvényesült egyirányú ideológiai hatás. A német ifjúsági mozgalom sokszínűségének záloga éppen ebben a pluralizmusban rejlett, mely a legtöbb csoportnál politikai síkon is megmutatkozott. Vagyis a csoportok nem tették le a voksukat egyik vagy másik politikai erő mellett, ezt a tagság egyéni megítélésére bízták." Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai.* Doktori (PhD) értekezés. Pécs, 2008. 531. A Wandervogel mozgalom a náci hatalomátvétel után azonban megszűnt, helyettük 1933-tól immáron valóban birodalmi propagandisták érkeztek, eleinte inkognitóban. Vitári (2015): 43.

256 KN 1931 XXIII. köt. 348. (1934. május 29.)

parlamentben javaslatot fog beterjeszteni német nyelvű középiskolák létesítésére.[257] A sovinisztának és németellenesnek mondott képviselő gesztusát még Schnurre budapesti német követségi tanácsos is figyelemre méltónak ítélte Berlinbe írt jelentésében.[258] S bár Bajcsy-Zsilinszky szándékát a választások váratlan kiírása keresztülhúzta, a német nyelvű középiskolák mellett 1936 végén is hitet tett, aligha függetlenül a fokozódó nagynémet agitációtól.[259]

7. Bukás

Nem mondhatni, hogy a parlament feloszlatása után meg nem alkudó küzdelemre buzdító harci szózatot intézett volna híveihez a pártvezér. Bajcsy-Zsilinszky megvetette az „olcsó demagógiát", így nem is hirdetett komolyabb kampányriadót,[260] noha hat kerületben is jelöltet állított.[261] A színfalak mögött azonban már régóta folyt a szövetséges-keresés. Mindenekelőtt két hajdani párttársával, Gömbös Gyulával (NEP) és Eckhardt Tiborral (kisgazdapárt) kellett tisztáznia viszonyát. Mikor 1934 tavaszán Eckhardt Bethlen orientáció nélküli politikája mellett érvelt a *Magyarország* hasábjain és „politikailag kulturálatlan", korábban franciafaló, immáron franciabarát „kávéházi bölcsekről" értekezett,[262] ezt a célzást aligha lehetett félreérteni. Bajcsy-Zsilinszky nem is tette és háromrészes Eckhardt-portréval viszonozta a róla és barátairól történő „kedves" megemlékezést.[263] A nemzeti radikális vezér a kisgazdapárt kiszivárgott választójogi tervezetét is nagy erőkkel kritizálta („általános, egyenlő és titkos választójog kell ide, minden más csak kuruzslás") 1934 őszén, érthető módon, mivel az öt képviselőnél kevesebb honatyát a parlamentbe juttató pártok

257 *Szabadság*, 1935. február 10. 1–2. (Gratz Gusztáv és Bajcsy-Zsilinszky Endre levélváltása a német kérdésben). A Gratz-Bajcsy-Zsilinszky együttműködést megerősíti: Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből. 1919–1989.* Budapest, Kossuth, 1989. 77.

258 Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1968. 94. (1935. február 12-i jelentés)

259 „Okosan – de közös és kölcsönös jóakarattal – elébe kell vágnunk a kívülről szított elégedetlenségnek." Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mi lehet a német lapok támadó cikkei mögött? *Magyarország*, 1936. december 19. 7.

260 Uő: A Nemzeti Radikális Párt harcosaihoz és híveihez! *Szabadság*, 1935. március 10. 1–2.

261 *Magyarország*, 1935. március 20. 2. Igen sajátos volt a teoretikus hajlamú pártvezér 1934-es tarpai beszámolója is. „Én soha senkinek nem ígértem semmit se. Nem is tehettem ezt [...]. Az én kezemben ma nincs hatalom; az én kezemben ma még nincs más fegyver, mint a toll, a szó, a szervezés, a tanítás fegyvere" – fogalmazott. *Pesti Hírlap*, 1934. augusztus 22. 2. Ennek ellenére levelezése szerint helyi potentátokat (rendőrkapitányokat, lelkészeket, espereseket stb.) esetenként sikerrel mozdított el kerületében. Vö. Bajcsy-Zsilinszky levelei Juhász Nagy Sándornak. (1932. október 1. – 1939. július 18.) RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz. 1935. november 1-jén például ekképp biztatta Juhász Nagyot a Baltazár püspöknél történő interveniálásra: „a nagy nemzeti ügynek igen nagy szolgálatot tennétek egész Beregre szóló hatással, ha ezt a pár dúvadat még e szegény nép nyakáról leoperálnátok." Uo.

262 Eckhardt Tibor: Meddig várjunk? *Magyarország*, 1934. március 17. 5.

263 vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Válaszom Eckhardt Tibornak I–III. *Szabadság*, 1934. március 25., 3–4. április 1., 3–4. április 8. 3–4.

mandátumainak visszavonása – ez része volt a tervnek – könnyen saját pártja halálát jelenthette volna.[264]

A háborúskodás bírósági eljárást is eredményezett, köszönhetően Páczner Jenő vitriolos cikkének, melyben elvtelen karrierizmussal vádolta a fajvédőből előbb „agráriussá", majd radikálissá vedlő politikust, aki a háborút is „megúszta" (a szerző „természetesen" nem mulasztotta el felemlegetni Áchim halálát sem). Mint fogalmazott, Bajcsy-Zsilinszky „radikális volt kifelé, öklét rázta jobbfelé, kacsintgatott balfelé, megnyugtatott lefele – markát tartotta hátrafelé. Így aztán a harmincegyes választáson – a kormány csendes jóindulatával – besodródott a parlamentbe" – ismételte meg a kisgazda lap a *Népszava* egykori kritikáját. Ám a cikkíró új – majd a szélsőjobboldalon népszerűvé váló – vádakat is megfogalmazott: eszerint a csélcsapként jellemzett politikus újabban a *Magyarország*ban „konjunktúra cikkeket forgalmaz: a hitlerizmustól ideges pesti zsidóságnak, havi ezerötszázért, csillapító labdacsokat árul". Páczner anyagi vádja igaztalan volt, mivel Bajcsy-Zsilinszky magánlevelezéséből tudható, „külső munkatársként" hatvan pengőt kapott cikkenként, vagyis a fenti összegnek a felét sem kereste meg egy hónapban „csillapító labdacsaiért".[265] Páczner emellett azt is megpendítette, hogy „a »Szabadságnak« a Szabadság térrel is kapcsolata van: a Tébe listája. A Takarékok és Bankok Egyesülete bőkezű adakozó, de engedelmességet követel."[266] Aligha meglepő, hogy a jó hírnevére kényes, pártja függetlenségét féltő politikus a bíróságon keresett elégtételt az őt ért sérelmekért.[267]

Ám személy szerint Eckhardt is igen magas lóról beszélt volt párttársáról, akinek „radikális" politikájától kifejezetten elhatárolódott saját pártjának tartott 1935-ös újévi üdvözlő beszédében. Mint ironikusan fogalmazott:

„egyetlen politikai ellenfelemnek, Zsilinszky Endrének válaszolok, aki szememre vetette, hogy sohasem foglalkozom a támadásaival. (Derültség.) Kijelentem, én nem vagyok radikális és tartózkodunk is a radikális jelszavaktól, amelyek nyugati importcikkek és káros hatásúak lehetnek. Mi a 48-as éveket megelőző reformkorszaknak a szellemében kívánjuk politikánkat folytatni és csak helyteleníteni tudom, ha a radikalizmus ránk licitál. Ugyanúgy, mint csak helyteleníteni lehet azt, ha valaki bármely nagyhatalommal szemben olyan hangot használ, amelyet kis hatalmakkal szemben sem szabad".[268]

264 Uő: Kortesország legyünk? *Magyarország*, 1934. szeptember 2. 3. Hasonlóan nyilvánult meg tavasszal az NRP sárospataki gyűlésén is. *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1934. június 23. 2.

265 Vö. OSZK Kézirattár 28. 105. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Pethő Sándorhoz. 1934. október 21. és Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánosnak. 1934. július 25. Közli: Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Kodolányi Jánoshoz. *Tiszatáj*, 1986/6. 43.

266 Páczner Jenő: Az Erzsébet körúti Dózsa. *Független Kisgazda*, 1934. szeptember 16. 2.

267 Vádirat. 1935. január 12. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 1 doboz.

268 *Pesti Hírlap*, 1935. január 3. 8. Eckhardt Bajcsy-Zsilinszkyt Don Quijote-hoz hasonlította. *Magyarország*, 1935. január 3. o. n.

Természetesen a megszólított ezúttal sem maradt adós. „Radikális vagyok, mert nyolcvanöt év mulasztásait már csak gyors ütemben lehet behozni" – replikázott az NRP vezére.[269] A *Pesti Napló* idézett cikke azonban kommentálta is a vitát, méghozzá figyelemre méltó módon. A névtelen publicista szerint

„a Zsilinszky-féle radikalizmus tehát nem radikalizmus, hanem egyszerűen reformerség a Széchenyi és a Kossuth iskolájából. Ő ott akarja folytatni, ahol azok abbahagyták, hiszen a nyolcvanöt év pontosan az ő idejük óta telt el és fájdalom nélkülük, nemcsak személyük, de drága és ritka kivételekkel szellemük is hiányzott a magyar közéletből. Vagyis... Ami másutt komótos tempójú reform, nálunk radikalizmusnak hat és Zsilinszky Endre is, ha az angol alsóházban vagy a francia kamarában ülne, programjával nagyon szépen elférne a jobboldalon. Például azon az angol jobboldalon, amelynek élén – MacDonald van. Ha tehát Zsilinszky Endre a maga reformtörekvéseit radikalizmusnak mondja, nem fogalomzavarban szenved, hanem egyszerűen hozzáigazodik a mi kis glóbuszunk külön akusztikájához és külön optikájához."[270]

Az Eckhardttal vívott csörték miatt az sem volt különösebben meglepő, hogy Bajcsy-Zsilinszky inkább egyes legitimista csoportokkal fűzte szorosabbra kapcsolatát. Elismerően elemezte Griger Miklós tervezetét,[271] sőt a két disszidens kisgazdával (Dinnyés Lajos, Farkas Tibor) kiegészülő németellenes legitimista képviselőcsoportnak (Griger mellett Pallavicini György és Sigray Antal szerepe kiemelendő körükben) „felajánlotta lapját, a *Szabadság*ot" is.[272] Az MTI szerint Griger Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Dinnyés Lajos és Farkas Tibor „képviselők új ellenzéki szövetséget alakítottak" a parlamentben is. „Belpolitikai tekintetben teljes demokráciát hirdetnek, míg külpolitikai tekintetben francia, illetve angol orientáció híveinek vallják magukat".[273] A másik lehetséges szövetséges a liberális demokrata Rassay Károly volt, aki egységes polgári ellenzék szervezését kezdeményezte 1934 augusztusában, többek közt Bajcsy-Zsilinszkyt is bevonva a végül bárminemű komolyabb megegyezés nélkül befejezett tárgyalásokba. Mivel Eckhardt végül Gömbös mellett kötött ki,[274] kardinális kérdéssé vált a kormánypárthoz való viszony. 1934 decemberében – a *Szabadság* mélypontján – történt az a csupán memoárokból ismert eseménysor, miszerint Gömbös hazafelé igyekezvén a parlamentből kocsijába invitálta volt párttársát, aki másnap is élvezhette a miniszterelnök vendéglátását. A „nagytétényi ajánlat" szerint a marseille-i merénylet miatt kényes helyzetbe került kormány számít Bajcsy-Zsilinszky francia orientációjára és közreműködésére a Bethlen-párti „csáklyások" eltávolításában, mivel ez az egészséges reformok előfeltétele. A változásokhoz jóindulatú, reformokra sarkalló ellenzék szükségeltetik, ezért Gömbös erőszakmentességet ígért a nemzeti radikálisok számára tizenegy kerületben. A jó hírt még aznap – december 9-én – közölte a lap átszervezésének ügyében összegyűlt írókkal Bajcsy-Zsilinszky. Ez a nap igen eseménydús lehetett a Bethlen-udvarban, hiszen míg délelőtt egy népes csapat várta a politikust,[275] addig este – mint korábban már szó volt róla – Zilahy Lajos, Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc és Tamási Áron látta el kézjegyével az említett jegyzőkönyvet. Gömbös saját ígéretét azonban a választások meglepetésszerű kiíratása (1935. március 5.) után „újraértelmezte", s pár nappal a házfeloszlatás után megüzente, hogy amennyiben az NRP csatlakozik a kormánypárthoz, garantálja Zsilinszky helyét –„néhány barátjával" egyetemben – a törvényhozásban. Gömbös tehát 1932 után újra kísérletet tett Bajcsy-Zsilinszky megnyerésére és az NRP bekebelezésére.[276] A pártvezér ismét egyeztetett barátaival, majd ezúttal is elutasította a lehetőséget, mire az ajánlatot közvetítő Szabó Lőrinc kijelentette: „Elvesztél, Bandi!"[277]

A helyzet tisztázódását ismét szövetségkeresés követte. A kínálat meglehetősen szűkös volt, így végül Bajcsy-Zsilinszky az „oktobristáknál", pontosabban Nagy Vince „Kossuth Pártjánál" (Függetlenségi 48-as és Kossuth Párt) és a polgári radikálisok Zsolt Béla körüli csoportjánál kötött ki,[278] „anélkül, hogy a lényeget illetően változtatott volna az 1918. októberi forradalmat, a Jászi-féle »szemétértelmiséget«, Károlyi Mihálynak a »bolsevizmust ránk szabadító« szerepét mélyen elítélő véleményén".[279] Az együttműködés mégsem nélkülözött minden előzményt, olyannyira nem, hogy 1934 tavaszán kis híján fuzionált a két párt. A *Friss Újság* és az *Esti Kurír* már az új alakulat nevét is tudni vélte: Radikális Kossuth Párt.[280] A lapnak azonban négy nappal később korrigálnia

269 *Pesti Napló*, 1935. január 5. 11. Vö. *Magyarország*, 1935. január 5. 9.

270 *Pesti Napló*, 1935. január 5. 11. Mint egyik pártgyűlésén hangsúlyozta Bajcsy-Zsilinszky, „Magyarországon elsősorban a gyors reformpolitika segíthet, ami viszont nagy átalakulásokat kíván." *Ujság*, 1934. szeptember 18. 4.

271 Vö. pl. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Halvaszületett választójogi tervezetek. *Szabadság*, 1934. október 6. 1.

272 Sebestény (1988): 133–134.

273 *MTI Magyar lapszemle*. 1934. október 29. 11.

274 Eckhardt 1935 januárjában már újságcímlapon vallotta, hogy „a nagy elvekben teljes megegyezésre jutott" Gömbössel. *Magyarország*, 1935. január 3. o. n.

275 Kertész Dániel emlékei szerint délelőtt jelen voltak: Tamási Áron, Németh László, Zilahy Lajos, Illyés Gyula, Kodolányi János, Féja Géza, Szabó Lőrinc, Németh Imre, Kertész Dániel. Kertész Dániel: Juhász Nagy Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátságáról. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Budapest, Magvető, 1984. 122.

276 „Antal Pista széltében beszélte, hogy még Eckhardt Tibor és én kellenék a rendszerbe, hogy egész más »hadihelyzetet« lehessen csinálni" – fogalmazott később Bajcsy-Zsilinszky egy levélben. Idézi: Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. *Századok*, 1972/4–5. 958.

277 Talpassy (1971): 24–30.

278 „A Gömbössel folytatott sikertelen tárgyalások után az Abbázia kávéház egy asztalánál mintegy húszan összegyűltünk, Zsilinszky, Rupert Rezső, liberálisok, demokraták, népiek, urbánusok, és közös listában állapodtuk meg." Féja (1982): 117.

279 Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky pályaképe. *História*, 1995/1, 33–34. Annyiban mégis változott Bajcsy-Zsilinszky gondolatrendszere, hogy eltűnt retorikájából a tőrdöféslegenda, a bukást komplexebb módon magyarázta. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Amit megtagadtam. *Magyarország*, 1935. március 30. 5. Ennek ellenére a polgári radikálisokról még 1938-ban is így nyilatkozott: „Nem igaz, hogy a népnyúzás a magyar történelem alaphangja, amint azt a századforduló körül idegen szellemű és idétlen féltudósok, a Jászi-fele szociológiai iskola s a nyomába kelt zsidólázadás a szentistváni eszme ellen elhitetni és bizonyítani próbálta." Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egyetlen út: a magyar paraszt*. Budapest, Kelet Népe, 1938. 18.

280 *Friss Újság*, 1934. május 25. 8.; *Esti Kurír*, 1934. május 25. 2. A fúziót lebonyolító pártgyűlésre már a meghívókat is elkezdték kiküldeni. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele dr. Lenthe Lajosnak.

kellett magát, a részletekről – a tárgyalók közt feszülő, ekkor még kibékíthetetlennek tűnő elvi ellentétetekről – Féja Géza is beszámolt utólag.[281] A lényeget tekintve emlékeit megerősíti Bajcsy-Zsilinszky „A Nemzeti Radikális Párt minden szervezetének" címzett, 1934 júniusában kelt levele, melyben kifejtette, hogy egyrészt a vidéki szervezetek a fúzió ellen foglaltak állást, másrészt a Kossuth Párt vezetői „az októberi forradalom olyan mértékű elítélését, aminőt én kívántam az ügy érdekében, nem voltak hajlandók megtenni".[282] Egy évvel később már legalább egy közös lista tekintetében egyezségre jutottak a felek. Mint a *8 Órai Ujság* március közepén tudósított róla, az NRP és a Függetlenségi Kossuth Párt közt a főváros

„budai választókerületben a listavezető vitéz dr. Bajcsy-Zsilinszky Endre volt országgyűlési képviselő, második dr. Nagy Vince volt belügyminiszter, majd Rékey Ödön mérnök, Csathó Pál szövetkezeti igazgató és Simonidesz Lajos evangélikus lelkész, író következnek. Az északi kerületben listavezető Ruppert Rezső, további jelöltek vitéz dr. Bajcsy-Zsilinszky Endre, dr. Nagy Vince, Király Aladár nyugalmazott főispán, Rékey Ödön és Zsolt Béla. A déli választókerületben a listavezető dr. Nagy Vince, utána vitéz dr. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Buza Barna volt földmívelésügyi miniszter, Kodolányi János író, Ruppert Rezső és Dietz Károly nyugalmazott rendőrfőkapitány következnek. Miskolcon vitéz dr. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Ruppert Rezső a két egyesült párt jelöltjei."[283]

Bajcsy-Zsilinszky a március 20-án tartott budai választási gyűlésen is a szövetség közös jövőbeli céljait emlegette inkább, noha kifejtette, hogy „a trianoni sírt nem 18-ban ásták meg, hanem már 1867-ben".[284] Ezt a gondolatmenetet néhány nappal később részletesen is kibontotta egy kampányrendezvényen: „Ha a 67-es politika Kossuth politikáját folytatta volna, s betetőzte volna ezt a politikát egy nagy földreformmal, akkor 18-ban nem összeomlás következett volna, hanem nagyszerű demokratikus fellendülés" – fejtegette sajátos nézeteit, és egyúttal „megtagadta" az ellenforradalom tizenöt évét is (de nem magát az

1934. május 22. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 12. doboz.

281 Féja szerint ő maga vette rá Bajcsy-Zsilinszkyt a tárgyalásokra. Féja (1982): 114–115. A korabeli sajtó szerint ezek „a tárgyalások az utolsó pillanatban meghiúsultak, mert Zsilinszky cikket irt, amelyben elítélte az októberi forradalmat". *Friss Újság*, 1934. május 29. 6. Ilyen – a szerző eredeti szándékai szerint egyébként épp az összefogás érdekében írt – cikkek: vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Vissza Kossuthoz, előre Kossuthtal! *Magyarország*, 1934. május 25. 3. (Vö. „Az októberi forradalom bűnei beletorkoltak a bolsevizmusba."); Uő: Kik fogjanak össze? *Szabadság*, 1934. március 17. 1. (Vö. „Linder Bélától kikövezett út vezetett Kun Béláig.") Nagy Vince nem tárgyalta ezeket a súrlódásokat a „heves vérű, rapszodikus gondolkodású" politikusról is megemlékező memoárjában. Nagy Vince: *Októbertől októberig*. Budapest, Európa–História, 1991. 227.

282 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele „a Nemzeti Radikális Párt minden szervezetének!" 1934. június 9. RETÖRKI Archívum. Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok. 14. doboz.

283 *8 Órai Ujság*, 1935. március 13. 2.

284 *Magyarország*, 1935. március 22. 5.

ellenforradalmat).[285] A pártvezér Tarpa mellett Derecskén is jelöltette magát, valamint felkerült a budai lista élére. Az „ősellenséggel" történő összeállás egyrészt zavart okozott saját pártján belül,[286] másrészt nagy felhördülést váltott ki a jobboldalon, egy visszaemlékezés pedig még Mackensen német követ Bajcsy-Zsilinszky és Griger Miklós képviselőségének megakadályozásáért történő interveniálásáról is tudósít.[287] „Az viszont dokumentálisan is bizonyítható – maga Zsilinszky említi egyik levelében –, hogy Gömbös közvetett úton még az utolsó percben felajánlotta neki a *Budapesti Hírlap* főszerkesztői állását, vagy a varsói követi kinevezést, ha behódolna."[288] Ez azonban nem következett be, Bajcsy-Zsilinszky ragaszkodott saját pártjához, így meglehetősen kegyetlen választási harc vette kezdetét. A feltételek természetesen egyenlőtlenek voltak, hiszen míg a kormánypárt szinte minden eszközt bevethetett a „megtévedt fiú" ellen, addig a nemzeti radikálisok jóval szerényebb eszközökkel dolgozhattak. A módszereket illetően azonban ők sem válogattak, ha hihetünk Talpassy Tibor történetének a Budapest déli kerületében történt ipari mértékű ajánlási hamisítást illetően.[289]

A kormánypárt Tarpán egy ismeretlen „reformnemzedékest"[290] jelölt Kenyeres Miklós személyében, akiről a *Szabadság* már a választás előtt elkezdett kompromittáló anyagokat publikálni. Ezt megelőzően („hetekkel a választás előtt") Bajcsy-Zsilinszky bizalmasan tudtára adta a miniszterelnöknek és a belügyminiszternek értesüléseit, ám a kormány nem vonultatta vissza Kenyerest.[291] Az ellenzéki politikusnak bizonyára nem lett volna ellenére egy csöndes, botránymentes és mindenekelőtt ellenjelölt nélküli szavazás, ehelyett azonban az

285 Közli: *Szabadág*, 1935. március 31. 1. Vö. *Kis Ujság*, 1935. március 27. 4. („Megtagadom ezt a tizenöt évet, amelyhez semmi közöm sincs.")

286 Talpassy (1971): 109–110.

287 Talpassy Tibor – Pásint Ödön értesülésére hivatkozva – arról írt, hogy „1935. február 1-én Mackensen német nagykövet Hitlernek azzal a pökhendi követelésével tért vissza Berlinből: minden eszközzel meg kell akadályozni, hogy Griger Miklós és Zsilinszky visszajusson a képviselőházba." Uo., 29. A német követ intervencióját tényként közli a legfrissebb magyar sajtótörténeti áttekintés is. Buzinkay (2016): 349.

288 Sebestyén (1988): 152.

289 Talpassy (1975): 108–109. A szokatlan siker a sajtónak is feltűnt: „A fővárosban a radikális párt egészen új keletű. Mozgalma a párt vezérének egyéniségénél fogva mégis figyelmet ébresztett, ami kitűnik abból is, hogy a minden különösebb korteshad nélkül és teljesen pénztelenül dolgozó párt ajánlási ívein egymásután sorakoznak fel az aláírások." *Friss Újság*, 1935. március 19. 5. A pártszövetségnek végül mégsem sikerült összegyűjteni a kellő mennyiségű ajánlást a déli kerületben. *Esti Kurir*, 1932. április 2. 4. A legfrissebb szakirodalom megerősíteni látszik Talpassy emlékeit, mivel az 1935-ös fővárosi országgyűlési választást megelőző ajánlásgyűjtést komoly mérvű visszaélések tarkították. Ignácz Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2013. 110–111.

290 A Gömböst támogató fiatalokat tömörítő csoportról egyébként is igen negatív véleménnyel volt. Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Hát ez a „reformnemzedék"? *Magyarország*, 1935. március 1. 3.

291 *Magyarország*, 1935. május 14. o. n. „Bajcsy-Zsilinszky Endre a választások során három ízben is akart beszélni a miniszterelnökkel, aki azonban más irányú elfoglaltsága folytán nem fogadhatta". Az ellenzéki politikus ezért levelet írt Gömbösnek. *Kis Ujság*, 1935. május 19. 3. A *Szabadság* közölte is a választások előtt 11 nappal keltezett levelet. *Szabadság*, 1935. május 19. 1–2.

ügy kiszivárogtatása következett be – későbbi újságközlések szerint már márciustól keringtek hírek Kenyeres „pettyes" múltjáról. A nemzeti radikálisok úgy érezték, nem lehet tovább várni, így egy héttel a választás előtt[292] Vér Andor vezetésével – és a születési anyakönyvekért Máramarosszigetre is elutazó Patkós György közreműködésével – megindították a sajtóhadjáratot. Hamarosan szalagcímek tudatták, hogy a kormánypárti jelölt egy zsidó rabbi fia, a valódi vezetékneve Kaufmann, mérnöki diplomája nincsen és a szénkormánybiztosságon is visszaélések fűződtek nevéhez.[293] A másik oldalon napirenden volt Bajcsy-Zsilinszky főkorteseinek (Tamási Áron, Féja Géza, Buza Barna, Nagy Ernő) kiutasítása és megfélemlítése, aminek következtében a pártvezér Kozmánál és Gömbösnél tiltakozott táviratilag. Nem sok eredménnyel tehette mindezt, mert hamarosan egy református istentiszteletet is megzavartak a túlbuzgó csendőrök.[294] S bár március közepén a *Kis Ujság* még azt adta hírül, hogy „vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre a legesélyesebb jelölt, megválasztását biztosra veszik",[295] a NRP jelöltjei pedig „mindenütt jól állanak",[296] végül Kenyeres Miklós 1919, míg Bajcsy-Zsilinszky 1510 érvényes szavazatot kapott, vagyis a kormánypárti jelölt került be a törvényhozásba.[297]

Ráadásul hiába kampányolt a Biharban igen népszerű Juhász Nagy Sándor is mellette,[298] Bajcsy-Zsilinszky másik körzetében, Derecskén is elbukott Miskolczy István NEP-jelölt ellenében.[299] A többi kerületben sem jártak nagyobb szerencsével a nemzeti radikálisok, sőt a választási szövetség is összesen egy mandátumot eredményezett: Budapest északi kerületében jutott képviselőséghez a Kossuth Párt vezére, Rupert Rezső.[300]

292 A közlések megindításának időzítésében Bajcsy-Zsilinszky kávéházi törzsasztalának („napkeleti bölcsek") egyik prominense, Ajtay József segédkezett, aki közigazgatási bíró volt. TALPASSY (1975): 112–113.

293 *Szabadság*, 1935. március 24. 7. A születési bizonyítványt fakszimilében közli: *Szabadság*, 1935. május 26. 1.

294 *8 Órai Ujság*, 1935. március 24. 6. Vö. SIPOS Lajos: *Tamási Áron. Élet- és pályarajz.* Budapest, Elektra, 2006. 97.

295 *Kis Ujság*, 1935. március 13. 4.

296 Uo., 1935. március 17. 5.

297 SEBESTÉNY (1988): 154. Vö. HUBAI (2001): I. köt. 58.

298 FÉJA (1965): 352.

299 Miskolczy meggyőző fölénnyel győzött (6150:2763 arányban). Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára. Bihar Vármegye T. H. Bizottsága Központi Választmányának iratai. Szavazási jegyzőkönyvek: 1935. A–ZS. IV. B. 403. 13. Szavazási jegyzőkönyvek: 1935. A–ZS. IV. B. 403. 13. A hivatalos dokumentum nem tudósít komolyabb visszaélésekről. A kampány során azonban itt is napirenden voltak a kiutasítások. Bajcsy-Zsilinszky egy vértesi inzultus után Kozmánál interveniált, mivel „a csendőrök fellépése velem szemben nagymértékben tiszteletlen, a néppel szemben durva volt" – fogalmazott. *8 Órai Ujság*, 1935. március 28. 12. A vele szimpatizáló *Kis Ujság* szerint „Szilágyi Lajos főispán és Ercsey Péter közjegyző, választási elnök áll a korteshadjárat élén, Ercsey a választási elnök, akit eskü kötelez a pártatlanságra, bejárja a kerületeket és mindenhol beszédeket mond a hivatalos jelölt érdekében. Beszédeiben a vádak egész áradatát zúdítja Bajcsy-Zsilinszky Endrére." *Kis Ujság*, 1933. március 23. 3.

300 SEBESTÉNY (1988): 147–156.

Szabó Lőrinc üzenete tehát valósággá lett. Amikor Gömbös számára „nyilvánvalóvá vált, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem hajlandó elveit és pártja függetlenségét feladni, büntetett: hatósági erőszakkal és választási csalással akadályozta meg, hogy Zsilinszky ismét választást nyerjen a tarpai kerületben".[301] Még a *Manchester Guardian* is foglalkozott a politikussal, megállapítva, hogy Magyarországon „a külpolitikai irányzat valószínűleg nyíltabban németbarát lesz, mivel ennek fő ellenzője, Zsilinszky, a választások alkalmával kibukott".[302] A mérkőzésnek azonban még nem volt vége, mivel Kenyeres-Kaufmann ellen folytatódott a „hajsza".[303] Közölték Tabéry Gézának eredetileg a nagyváradi *Szabadság*ban megjelent riportját, melyben a kormánypárti politikus határon túli rokonai tagadták meg antiszemitává „fajzott" vérüket.[304] Kenyeres továbbra is tagadott,[305] ám május közepén kilépett az ellene belső nyomozást folytató NEP-ből.[306] S bár a karaktergyilkosság a két világháború közti politikában bevett módszer volt (maga Bajcsy-Zsilinszky sem ódzkodott tőle[307]), az 1935-ös ügy valóságos sajtóháborút és több lovagias eljárást eredményezett, valamint a parlamentben is téma lett. Bajcsy-Zsilinszky Péchy László volt főispánnak pisztollyal, míg Horváth Dezső főszolgabírónak karddal szolgáltatott elégtételt, volt világháborús katonatársával, Mecsér Andrással pedig békésen intézték el az ügyet.[308] Ez utóbbi volt a ritkábbik eset a hajdani huszárfőhadnagynál. Habitusát inkább jellemzi a Horváth-affér rendezése, ahol

„a tízmenetes párbaj második menetében Bajcsy-Zsilinszky erős laposvágást mért Horváth fejére. Az orvosok a sebet bekötözték s azután a felek folytatták a küzdelmet. A harmadik, negyedik és ötödik menetben mindketten megsebesültek. A kilencedik menetben Horváth Zsilinszkyt egész a falig szorította és szemének sarkán megsebesítette. A tizedik menetben az orvosok mindkét félnél megállapították a végkimerülést, mire a párbaj véget ért. A felek nem békültek ki."[309]

301 VONYÓ (2015): 365.

302 Szemlézi: *MTI Bizalmas Értesítések*, 1935. április 7. 273. sz.

303 Vö. pl. *Szabadság*, 1935. április 28. 1–2. (Kenyeres Miklós néven választották Tarpa képviselőjévé Kaufmann Mózest) BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Büntető feljelentés Kenyeres-Kaufmann Miklós-Mózes reformképviselő ellen. Hamis névhasználat, címbitorlás, többrendbeli csalás és okirathamisítás miatt. *Szabadság*, 1935. május 12. 1–2. A cikk előzménye, hogy Kenyeres „szemenszedett rágalmaknak" nevezte a *Szabadság* vádjait és ő maga is elégtétellel fenyegetőzött. *Budapesti Hírlap*, 1935. április 28. 4. Végül azonban Bajcsy-Zsilinszky tett újabb feljelentést ellene (hamis eskü miatt). *Az Est*, 1935. május 19. 2.

304 *Szabadság*, 1935. május 5. 5.

305 Nyilatkozatát közli: *Budapesti Hírlap*, 1935. május 5. 16.

306 *Pesti Hírlap*, 1935. május 18. 3.

307 Az 1931-es választások idején Bíró Imre Boldizsár kisgazdapárti képviselőjelöltről közölt cikket az *Előörs*, „kiderítve", hogy az illető zsidó és Berger Jékevnek hívják valójában. A Kenyeres-Kaufmann-ügyhöz hasonlóan a delikvens születési anyakönyvi kivonatát is közölték. *Előörs*, 1931. június 7. 3.

308 A fenti sorrendben: *Magyarország*, 1935. június 9. 13.; *Magyarország*, 1935. június 20. 4.; *Az Est*, 1935. május 23. 12. A Péchy-ügyből kifolyólag Bajcsy-Zsilinszky 14 nap fogházat kapott, ami még külföldön is feltűnést keltett. *(Wiener) Sporttagblatt*, 1936. június 18. 8. A politikus azzal védekezett, hogy „társadalmi kényszer hatása alatt állott". *8 Órai Ujság*, 1936. június 18. 6.

309 *Keleti Újság*, 1935. június 21. 9.

A bukást azonban nemcsak ő nyelte le nehezen. A kisgazdapárti Dinnyés Lajos Kozma Miklós belügyminiszternél interpellált az országgyűlésben,[310] ahol még az a furcsaság is megesett, hogy Peyer Károly szociáldemokrata vezér titulálta „galíciainak" a kompromittálódott NEP képviselőt (Kenyeres-Kaufmannt).[311]

A parlamentből ismét kibukó, elkeseredett politikus a vitézi szék elfogult magatartása, kormánypárti korteskedése miatt – a tapasztalat visszaélések okán már korábban felkeresett[312] – Igmándy Hegyessy Géza testőrezredeshez, a Vitézi Rend ügyvezető törzskapitányához címzett nyílt levelében „letette vitézi rangját", hozzáfűzve, hogy „változatlan hűséggel vagyok Kormányzó Urunk legmagasabb személye iránt".[313] Tette bár nem volt egyedülálló, de mindenképpen ritka és eseményszámba menő gesztusnak számított.[314] Néhány nappal később Zilahy Lajos Áfonya utcai villájában találkozott a miniszterelnök a reformer írókkal, megalapozandó az általa kezdeményezett „új szellemi frontot".[315] Bár a találkozó néhány közismert anekdotán kívül és a körülötte kerekedő, hihetetlen utóhatású értelmiségi fenekedést leszámítva semmit sem eredményezett, Bajcsy-Zsilinszky aligha vette jó néven a miniszterelnökkel történő kacérkodást (még ha néhányan a megjelentek közül fel is emlegették parlamentből történő kibuktatását), s nemes egyszerűséggel „reformnyavalygásnak" minősítette lapjában a próbálkozást.[316] Mint 1937-ben Németh Imrének keserűen írta, „miután elestem, ezek a barátaim egyetlen szót sem mondottak a nagy nyilvánosság előtt az én esetemről, holott jórészt tudták, engem félelemből es idegen kommandóra mészárolt le a hatalom."[317]

* * *

310 KN 1935 I. köt. 359–263. (1935. május 25.)

311 KN 1935 I. köt. 240. (1935. május 20.) „A közvéleményt megosztó", pótválasztást eredményező „különös választási csaláshoz" dióhéjban: Sipos Péter: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010.* Budapest, Napvilág, 2010. 176. Jogi szempontból: Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 423–424.

312 *Kis Ujság,* 1935. március 30. 3. („Zsilinszky panasztávirata a Vitézi Szék kapitányához").

313 Bajcsy-Zsilinszky Endre: „Leteszem vitézi rangomat". Bajcsy-Zsilinszky Endre levele vitéz Igmándy Hegyessy Géza testőrezredeshez, a Vitézi Rend ügyvezető törzskapitányához. *Szabadság,* 1935. április 7. 1–2. Az idézet csupán azért érdekes, mert Vigh Károly szerint bár „a levél formailag a testőrezredeshez szólt, de valódi címzettje maga Horthy Miklós volt". Vigh (1992): 163.

314 Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945.* Máriabesnyő, Attraktor, 2013. 27–28.

315 Bár az elnevezés később nagybetűvel – szinte szervezetként – vált ismertté, Zilahy patetikus hangú felhívásában nem így szerepelt. Zilahy Lajos: Új szellemi frontot! *Pesti Napló,* 1935. április 14. 15. Az Áfonya utcai találkozón Móricz Zsigmond, Féja Géza, Illyés Gyula, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és Németh Imre vett részt. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* New York, Püski, 1983. 172.

316 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Reformnyavalygás. *Szabadság,* 1935. április 21. 1–2.

317 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Németh Imrének. (1937. február 8.) Idézi: Horányi (2009b): 417.

A kör tehát bezárult: Bajcsy-Zsilinszky Endre – akiben az új szellemi front kísérlete nem okozott maradandó sérelmeket[318] – 1935 áprilisára ismét a parlamenten kívül találta magát, s csak a közigazgatási bíróság által elrendelt pótválasztás sikerében reménykedhetett (hiába, mint utóbb kiderült).[319] Megmaradt hetilapja, a *Szabadság* – bár ezen 1936 októberétől osztozni kényszerült az orgánum szanálására érkező Serényi Gusztávval – és továbbra is rendszeresen publikált a *Magyarországba*, vagyis gondolatait egy napi- és egy hetilapban is rendszeresen kifejthette. Ez akár ideálisnak is mondható állapot egy publicista számára – de nem egy olyan közéleti szereplőnek, aki az újságírásra elsősorban mint politikai működésének szócsövére tekint. Ennek következtében már a kortársak sem lepődtek meg igazán, amikor a sorvadásnak indult Nemzeti Radikális Párt 1936 novemberében beolvadt abba a Kisgazdapártba, mely ellen éveken át heves küzdelmeket folytatott, s melynek vezetőjét – Eckhardt Tibort – Bajcsy-Zsilinszky maga is élesen támadta. Az egykori pártvezérnek következő mandátumára azonban egészen 1939-ig kellett várnia. A második világháború előestéjén a „baráti" Harmadik Birodalom egyre agresszívabb politikáját érzékelve és a magyarországi szélsőjobboldal előretörésének ellensúlyozására Teleki Pál miniszterelnök engedett számára „szabad futást" Tarpán.

318 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Utazás a Bartha Miklós Társaság körül. *Szabadság,* 1937. március 7. 1–2.

319 A pótválasztáshoz, illetve Kenyeres-Kaufmann későbbi sorsához: Bartha Ákos: A Nemzeti Radikális Párt és sajtója. *Magyar Könyvszemle,* 2017/3. 333–335. Bajcsy-Zsilinszky híveivel ezt a választást is megtámadta a közigazgatási bíróságon (sikertelenül). Ruszoly (1980): 403–404.

Józef Piłsudski halála és temetése a korabeli magyar sajtó tükrében[1]

„Nehéz helyzetekben mindig csak a lengyel nemzet érdekeit tartotta szem előtt"

Turbucz Dávid[2]

Józef Piłsudski neve nem volt ismeretlen a két világháború között Európában. Ennek egyik általánosabb oka az volt, hogy az egyes európai országok vezetőivel más európai országokban is foglalkozott a tömegkommunikáció, a politikusok így máshol is részei lehettek a közbeszédnek. Az akkori Európában ráadásul ehhez az is hozzájárult, illetve a helyzetet speciálissá tette, hogy szinte mindegyik államban megjelent, tehát igen elterjedt volt a vezérkultusz jelensége, amely növelte az érdeklődést a rendkívülinek nevezett politikai és/vagy katonai vezetők iránt.[3] E vezetők, vezérek közé tartozott Piłsudski is.[4] A világháború után Európa perifériáján – a vezérkultuszok jelenségével is összefüggésben – megerősödött a tekintélytisztelet. A tekintély védelmének különféle eszközei álltak rendelkezésre. Lehetett egy konkrét intézmény vagy akár egy személy tekintélyét jogszabályokon keresztül védeni, de a közbeszéd elemzése is sokat elárul arról, hogyan viszonyultak a kortársak egy adott tekintélyhez.[5]

Magyarországon a Józef Piłsudskival összefüggő cikkek már jóval 1935 előtt megjelentek. Az első világháború alatt és különösen azt követően a magyar napilapok tájékoztatták olvasóikat a vele kapcsolatos alapvető hírekről. A korabeli magyar sajtó szerepe azonban nem korlátozódott kizárólag a tájékoztatásra,

---

1 A tanulmány a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság támogatásával készült.

2 Tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. E-mail: turbucz.david@btk.mta.hu.

3 A korabeli vezérkultuszokhoz lásd például: von der Goltz, Anna: *Hindenburg. Power, Myth, and the Rise of the Nazis*. Oxford, Oxford University Press, 2009.; Petrakis, Marina: *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*. London–New York, Tauris Academic Studies, 2006.; Kershaw, Ian: *The 'Hitler Myth'. Image and Reality in the Third Reich*. Oxford, Oxford University Press, 2001.; Plamper, Jan: *The Stalin Cult. A Study in the Alchemy of Power*. New Haven–London, Yale University Press, 2012.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.

4 A Piłsudski személye körüli vezérkultuszról részletesen Hein, Heidi: *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*. Marburg, Verlag Herder-Institut, 2002. A Piłsudski-kultusz bizonyos vonatkozásaihoz lásd: Petneki Áron: Feltétel nélkül hódolni kell Piłsudski emléke előtt. A Piłsudski-kultusz néhány eleme. *Egyházfórum*, 2015/2. 1–20.; Petneki Áron: A Piłsudski-kultusz. *Rubicon*, 2016/5–6. 46–51.

5 Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, Argumentum, 2011. 115–117.

mivel Piłsudski személyét és tevékenységét kommentálták, magyarázták is, amely mindenekelőtt, de nem kizárólagosan, pozitív értékeléseket jelentett.[6] E tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogy Piłsudski 1935. május 12-én bekövetkezett halála és a néhány nappal későbbi temetése alkalmával milyen álláspontok jelentek meg róla az eltérő politikai orientációjú magyar napilapokban. Arra is kitérek, hogyan tudósítottak az elemzett orgánumok Józef Piłsudski haláláról és temetéséről. A radikális jobboldali *Függetlenség*, a konzervatív *Budapesti Hírlap, 8 Órai Újság, Nemzeti Újság*, a liberális *Pesti Napló, Pesti Hírlap* és a szociáldemokrata *Népszava* cikkeit használtam fel az elemzéshez.

A tudósítások bemutatása és elemzése

1935. május elején a magyar napilapok Józef Piłsudski külföldi útjáról tájékoztatták olvasóikat.[7] Ezt követően Hory András, az új varsói magyar követ megbízólevelének átadásáról is szóltak hírek. A magyar követ, nyilvánvalóan diplomáciai gesztusként méltatta Piłsudski érdemeit, mivel értékelése szerint ezek tették lehetővé, hogy Lengyelország meghatározó európai hatalommá vált az első világháborút követően.[8] Néhány nappal később jelentek csak meg a magyar lapokban az első hírek Piłsudski betegségéről, aki megromlott egészségi állapota miatt nem tudta fogadni a francia külügyminisztert.[9] Ám – mivel további részleteket a napilapok nem közöltek – napokkal később váratlan lehetett a kortársak számára a haláláról szóló hír. A *Népszava* ráadásul semmit sem írt erről május első felében.

A magyar napilapok 1935. május 14-én számoltak be Józef Piłsudski két nappal korábbi haláláról. A hivatalos közlemény szerint vasárnap este 8 óra 45 perckor halt meg Varsóban azt követően, hogy hónapokon át küzdött gyomor- és májrákkal. Május 11-én állapota rosszabbodott: „erős bélvérzés támadt, amelynek következtében a szívműködés rendkívül meggyöngült".[10] A magyar nyilvánosság tehát csak a halála után kapott részletesebb tájékoztatást a betegségéről. A május 14-i tudósításokból több további részlet is megismerhető volt.[11]

6 Piłsudski magyarországi megítéléséről részletesebben Turbucz Dávid: Piłsudski megítélése Magyarországon a két világháború között. *Történelmi Szemle*, 2017/1. 145–162. Az átfogó elemzésnek a Piłsudski haláláról és temetéséről szóló részét az itt olvasható tanulmányom alapján írtam meg.

7 Piłsudski külföldi útja. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 1. 4.

8 Hory András új varsói követünk a lengyel államfőnél. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 3. 5.

9 Piłudski betegsége miatt nem fogadhatja Lavalt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 10. 2.; Pilsudski nem fogadja Lavalt. *Pesti Napló*, 1935. május 10. 6.; Fagyosan fogadják Lavalt Varsóban. *8 Órai Újság*, 1935. május 11. 1.; Laval francia külügyminiszter megérkezett Varsóba. *Pesti Hírlap*, 1935. május 11. 2.

10 Hivatalos közlemény Pilsudski haláláról. *Budapesti Hírlap* 1935. május 14. 1.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K428 MTI „kőnyomatos" Hírek, a) sorozat, napi tudósítások, 1920–1944. [a továbbiakban: MNL OL K 428 a)] 1935. május 13. 3.

11 A marsall halála előtt rendelkezett, mi történjék halála után. *Pesti Napló*, 1935. május 14. 5.; Gyomor- és májrák ölte meg Pilsudszkit. *8 Órai Újság*, 1935. május 14. 3.; Pilsudszky József tábornagy meghalt. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 5.; Egész Európa gyászolja a lengyel nemzet legendás hősét. *Függetlenség*, 1935. május 14. 3.; Pilsudski tábornagy meghalt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 14.

Például, hogy halálának hírét a lengyel rádió közölte elsőként.[12] A lengyel nemzet így értesült arról, hogy „a lengyel hős, az új lengyel állam erőskezű vezére, a lengyel nemzet atyja hatvannyolc éves korában meghalt".[13] A halálhírrel összefüggésben más ehhez hasonló kijelentés és szófordulat is olvasható volt, amelyek a lengyelországi Piłsudski-kultusz főbb üzeneteinek tekinthetők. Piłsudski kultusza tehát hazáján kívül is létezett. A fentiekhez hasonló állítások között megtaláljuk még a „hős katona rendíthetetlen bátorságára" tett utalásokat, amelyek kifejezték, hogy Piłsudski az utolsó pillanatig „jajszó nélkül" küzdött, nem veszítette el eszméletét, végül „megállt a legnemesebb lengyel szív dobbanása".[14] A május 14-i írásokban jellemezték még a „feltámadt lengyel birodalom megteremtőjeként", „sokat üldözött nagy lengyel hazafiként", a lengyelek „újabb kori történetének legnagyobb embereként" és „nemzeti hősként" is.[15] A Piłsudski-kép elemzésére a későbbiekben, amikor egyes magyar lapok vezércikkeit mutatom be, részletes keretek között vissza fogok térni.

A tudósítások kitértek arra, hogyan gyászolták őt Lengyelországban és Európa más pontjain.[16] A lengyel minisztertanács május 12-én este országos gyászt rendelt el, majd Mościcki köztársasági elnök és a miniszterek lerótták kegyeletüket Piłsudski bebalzsamozott és felravatalozott holtteste előtt a Belvedere palotában.[17] Az államfő kiáltványa a „lángeszű" Piłsudski érdemeit taglalta: az ország „felszabadítását", függetlenségének megszerzését, hatalmának „feltámasztását", a hadsereg megszervezését. Emiatt szerinte „történelmünk legnagyobb embere volt".[18] A „legfőbb vezért", a nemzeti tekintélyt a lengyel hadsereg – a vonatkozó hadseregparancs alapján – is gyászolta. Ennek rendelkezései értelmében az államfő kiáltványát felolvasták a csapatok előtt, az ezre-

2. A halálának okával kapcsolatos információk a későbbi cikkekben is szerepeltek. Lásd például: Hétfőn temetik Pilsudskit. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 4.; Krakkóba szállították a halott Pilsudskit. *Nemzeti Újság*, 1935. május 18. 8.

12 Pilsudszky József tábornagy meghalt. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 5.

13 Pilsudski tábornagy meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 1. (az idézet itt olvasható); Egész Európa gyászolja a lengyel nemzet legendás hősét. *Függetlenség*, 1935. május 14. 3.

14 Pilsudski tábornagy meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 1.

15 Gyomor- és májrák ölte meg Pilsudszkit. *8 Órai Újság*, 1935. május 14. 3.; Pilsudszky József tábornagy meghalt. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 5.; Egész Európa gyászolja a lengyel nemzet legendás hősét. *Függetlenség*, 1935. május 14. 3.; Pilsudski tábornagy meghalt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 14. 2.

16 Piłsudski temetéséről – lengyel források alapján – részletesen Hein (2002): 63–82. Heidi Hein alapos elemzése alapján értékelem azt, hogy a magyar napilapok tudósításai mennyire voltak pontosak.

17 Pilsudski tábornagy meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 1.; A marsall halála előtt rendelkezett, mi történjék halála után. *Pesti Napló*, 1935. május 14. 5.; Gyomor- és májrák ölte meg Pilsudszkit. *8 Órai Újság*, 1935. május 14. 3.; Pilsudszky József tábornagy meghalt. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 5.; Egész Európa gyászolja a lengyel nemzet legendás hősét. *Függetlenség*, 1935. május 14. 3.; Pilsudski tábornagy meghalt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 14. 2.; MNL OL K 428 a) 1935. május 13. 16. és 26., május 14. 4.

18 A köztársasági elnök üzenete a nemzethez. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 1–2.; Az elnök üzenete a nemzethez. *Pesti Napló*, 1935. május 14. 5. A lengyel történelem legnagyobb alakja üzenetéhez lásd: Hein (2002): 286–290.

dek zászlaira gyászfátyolt erősítettek, és a tisztikar tagjai fekete színű karszalagot viseltek.[19] Halálának másnapján a kormány arról döntött, hogy Piłsudskit a nemzet halottjának tekinti és az állami gyász hat hétig fog tartani.[20]

A magyar tudósítások szerint „egész Lengyelország mély gyászt öltött", a középületeken és még a magánházakon is gyászlobogókat lehetett látni. „Mélyen megható – írja a *Nemzeti Újság* – az a nemzeti gyász, amely egész Lengyelországban kibontakozott a keddi napon. A hatalmas ország minden városában és minden kisközségében fekete zászlók lengenek, elhallgatott a vigasság, a zene, színházak, mozik zárva vannak".[21] A Belvedere palota előtt gyászolók jelentek meg. A magyar lapok folyamatosan írtak arról, hogy az átlagemberektől kezdve katonák, politikusok, diplomaták, testületek, illetve ezek küldöttségei látogattak el az ottani ravatalhoz, hogy „utolsó tiszteletadásban részesítse Lengyelország legnagyobb fiát".[22] A *Budapesti Hírlap* „tízezrek néma zarándokútjáról" írt.[23] „Megrázó képet mutatott a palota előtt néma csendben álló nők és férfiak sok ezernyi tömege. A hajnali virradásban ott álltak a férfiak levett kalappal és a szinte kísérteties csendet csak néha törte meg itt-ott a fel-felszakadó zokogás" – tudósított a *Függetlenség*.[24] A palotából 15-én este szállították át Piłsudski holttestét a varsói székesegyházba.[25] „Az utcákon – írta például a *Budapesti Hírlap* –, amerre a gyászmenet elhaladt, óriási embertömegek álltak levett kalappal s igen sokan térdet hajtottak, amikor a koporsót vivő ágyútalp elhaladt előttük. A házakat fekete girlandok díszítettek s az összes lámpákat gyászfátyollal vonták be".[26] Hasonló állítások a *Nemzeti Újság*, a *Pesti Napló* és a *Pesti Hírlap* tudósításában is találhatók.[27] Amint a gyászmenet elérte a székesegyházat, megszólaltak a varsói templomok harangjai.[28]

A magyar tudósításokban olvashatók voltak idézetek és tartalmi összegzések a lengyel lapok cikkeiből. A lengyel sajtó szerint – állította a *Pesti Napló* – Józef Piłsudski „a lengyel államnak valósággal megalapítója volt", és emiatt is „minden idők legnagyobb lengyelének" nevezték. Szinte mindegyik cikk, amely a lengyel sajtóban akkor megjelent, kiemelte, hogy a lengyel nemzet méltó lesz a jövőben mindahhoz, amit Piłsudski elért, így azon az úton fognak továbbhaladni, amelyen a vezérüket követve az első világháború után elindultak.[29] A *Kurjer Warsawski* hasábjain többek között a következőket lehetett olvasni:

„[...] eltávozott az az ember, aki elsőnek emelte fel a zászlót a függetlenség fegyveres kivívására és akinek vezetése alatt keletkeztek Lengyelország mai határai, ő hozta létre az ország jelenlegi kormányzatát és ő volt, aki kilenc éve intézte a nemzet sorsát. Az az időszak, amelyben élt, az ő nevét fogja viselni. Az egész nemzettel meghajlunk e nagy lengyel és a függetlenséget fegyverrel kivívó nagy hadvezér előtt".[30]

A *Népszava*, annak ellenére, hogy meglehetősen szűkszavúan számolt be a Piłsudski halálával és temetésével kapcsolatos hírekről, egyik rövid cikkében – kommentár nélkül – kitért arra, hogy az egyik varsói napilapot, a *Gazeta Warsawskat* sok olvasó bojkottálja, mert „Piłsudski halála alkalmából nem jelent meg gyászkeretben és nem emlékezett meg külön Piłsudski haláláról".[31] A *Népszava* e cikke kutatásaim szerint az egyetlen példa, amely ilyen esetről beszámolt. Ennek oka az lehetett, hogy a Józef Piłsudski személyét negatívan értékelő napilap munkatársai így kívánták kifejezni, hogy az elhunytról nem mindenki gondolkodik kizárólag elismerően.

A lengyel kormány döntése értelmében – írták a magyar napilapok – május 16-ától a varsói Szent János-székesegyházban tiszteleghettek a ravatal előtt a lengyelek. Az első tájékoztatás úgy szólt, hogy az ünnepélyes gyászistentiszteletre szombaton kerül sor, amely után Krakkóba szállítják Piłsudski koporsóját. Május 20-án, hétfőn a Wavelben helyezik majd örök nyugalomra az elhunyt politikust – tudták meg az újságolvasók május 15-én.[32] A *Függetlenség* úgy értesült, hogy kedden kerül majd sor a temetésre.[33] A következő napon további információk kerültek nyilvánosságra, ráadásul kiderült, hogy módosultak a temetéssel kapcsolatos tervek. A *Függetlenség*, a *Nemzeti Újság és* a *Budapesti Hírlap* május 16-án azt írta, hogy szombaton, május 18-án lesz a temetés, míg egy nappal korábban a hétfői, illetve a keddi napot említették. Cikkeik csak rövid magyarázatot adtak a változásra: módosult a program. A pontos okra viszont nem derült fény.[34] A tudósítások szerint a megváltozott tervek értelmében szombat helyett egy nappal korábban, május 17-én, pénteken tartják Varsóban a gyászistentiszteletet, amelyet katonai díszmenet követ. Ennek végállomása Varsó ka-

19 A hadseregparancs. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.; Pilsudski tábornagy meghalt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 14. 2.

20 A marsall tudományos célra hagyta agyvelejét. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.; Hein (2002): 65–66.

21 Vasárnap temetik Pilsudskit. *Nemzeti Újság*, 1935. május 15. 3.

22 Piłsudski tábornagy a Belvedere palota ravatalán. *Pesti Napló*, 1935. május 15. 6.; Pilsudski marsall a ravatalon. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 16. 6. (Az idézet itt olvasható.); Vasárnap temetik Pilsudskit. *Nemzeti Újság*, 1935. május 15. 3.

23 Hétfőn temetik Pilsudskit. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 4.

24 Egész Európa gyászolja a lengyel nemzet legendás hősét. *Függetlenség*, 1935. május 14. 3.

25 Hein (2002): 68–69.

26 Pilsudski marsall a ravatalon. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 16. 6. A szakirodalom szerint 300–400 ezer fő gyűlt össze a koporsó átszállítása közben Hein (2002): 69.

27 Gyászpompába vitte húsz tiszt Pilsudski koporsóját. *Pesti Napló*, 1935. május 16. 2.; Pilsudski tábornagy a ravatalon. *Pesti Hírlap*, 1935. május 16. 7.; Százezrek vonulnak el Pilsudski koporsója előtt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 16. 7.; Pilsudskit, Lengyelország nagy halottját... *Nemzeti Újság*, 1935. május 17. 3.

28 MNL OL K 428 a) 1935. május 16. 1.; Hein (2002): 69.

29 Az uralkodó rendszer főpillére kidőlt. *Pesti Napló*, 1935. május 14. 6.; MNL OL K 428 a) 1935. május 13. 48.

30 A gyászba borult nemzet. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.

31 Pilsudski holtteste Krakkóban. *Népszava*, 1935. május 18. 2.

32 Hétfőn temetik Piłsudskit. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 4.; Lemond a lengyel államfő. *8 Órai Újság*, 1935. május 15. 1.; Pilsudszky József tábornagy meghalt. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 5.; Vasárnap temetik Pilsudskit. *Nemzeti Újság*, 1935. május 15. 3.; MNL OL K 428 a) 1935. május 15. 4., 8., 11.

33 Kedden temetik Pilsudszki tábornagyot a krakkói királyi vár kriptájában. *Függetlenség*, 1935. május 15. 4.

34 Lásd például: Pilsudski tábornagy a ravatalon. *Pesti Hírlap*, 1935. május 16. 7.

tonai dísztere, a Makotow-mező. A tüzérségi dísztűz után – folytatódtak a lapok előzetes tájékoztatásai – különvonat szállítja „a nemzet halottját" Krakkóba.[35]

A varsói gyászszertartásról 18-án jelentek meg a magyar napilapokban az első tudósítások. Az azt megelőző éjszakán a beszámolók szerint körülbelül százezer fő jelent meg a székesegyháznál, hogy – mint a *Budapesti Hírlap* fogalmazott – „még egyszer láthassák a nagy halottat".[36] A *Függetlenség* tudósítása szerint „Varsó nem aludt azon az éjszakán s mindenki ott tolongott a székesegyház előtt".[37] A gyászmisén, amelyet a varsói érsek celebrált, csak a meghívottak vehettek részt. Ennek végeztével, harangzúgással indult meg a becslések szerint félmilliós gyászmenet.[38] Részletes leírást közölt a *Függetlenség*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* és a *Nemzeti Újság*. A *Pesti Napló* és a *8 Órai Újság* erről különösebben nem írt. Az ezüstkoporsót ágyútalpra helyezték, amit tizenkét fehér ló vontatott. „Amerre a menet elhaladt – tudósított a *Nemzeti Újság* –, a házak erkélyein, sőt még a fákon is emberek tömegei szorongtak, hogy utolsó tiszteletadásban részesítsék halott marsalljukat".[39] A varsói Makotow-mezőn – Lengyelország függetlenségének évfordulóján, a november 11-én tartott díszfelvonulások helyszínén[40] – került sor „a lengyel hadsereg megteremtőjének és vezérének koporsója előtti" díszmenetre, amely „a nemzeti hős utolsó útjának" egyik kiemelt, szimbolikus állomása volt.[41] A lengyel politikai, katonai és vallási előkelőségek a külföldi államok képviselőivel együtt különvonattal utaztak Varsóból a temetés helyszínére, Krakkóba.

A krakkói gyászünnepség programjáról először május 17-én tájékozódhattak az újságok olvasói.[42] A magyar lapok május 19-i számai számoltak be eltérő terjedelemben a lengyel „nemzet atyja" – ahogy a *Budapesti Hírlap* tudósításá-

35 Pilsudski marsall a ravatalon. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 16. 6.; Szombaton temetik Pilsudskit. *Népszava*, 1935. május 16. 5.; A lengyel hadsereg gyászmenetben elvonul... *8 Órai Újság*, 1935. május 16. 5.; Világraszóló pompával temetik el szombaton Pilsudski marsallt. *Függetlenség*, 1935. május 16. 4.

36 Lengyelország temet. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 18. 6.

37 Varsó megrendítő búcsúja a halott Pilsudski tábornagytól. *Függetlenség*, 1935. május 18. 6.

38 A május 17-i varsói szertartáshoz lásd: Lengyelország temet. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 18. 6.; Pilsudski marsall utolsó díszszemlére. *Pesti Napló*, 1935. május 18. 9.; Pilsudski holtteste Krakkóban. *Népszava*, 1935. május 18. 2.; Pilsudski utolsó útja Varsóban. *Pesti Hírlap*, 1935. május 18. 3.; Varsó megrendítő búcsúja a halott Pilsudski tábornagytól. *Függetlenség*, 1935. május 18. 6.; Krakkóba szállították a halott Pilsudskit. *Nemzeti Újság*, 1935. május 18. 8.; MNL OL K 428 a) 1935. május 17. 7., 13., 29.

39 Krakkóba szállították a halott Pilsudskit. *Nemzeti Újság*, 1935. május 18. 8.

40 Hein (2002): 71.

41 Pilsudski marsall utolsó díszszemléje. *Pesti Napló*, 1935. május 18. 9.; Ma temeti Lengyelország Pilsudszki marsallt. *8 Órai Újság*, 1935. május 18. 4.; Pilsudski utolsó útja Varsóban. *Pesti Hírlap*, 1935. május 18. 3.

42 Lásd például: Lengyelország minden harangja egyszerre kondul meg Pilsudski temetésén.; *Budapesti Hírlap*, 1935. május 17. 2.; Szombaton este temetik Pilsduski tábornagyot. *Népszava*, 1935. május 17. 10.; Pilsudski-emlékművet emelnek Varsóban. *Függetlenség*, 1935. május 17. 2.; Pilsudskit, Lengyelország nagy halottját... *Nemzeti Újság*, 1935. május 17. 3. MNL OL K 428 a) 1935. május 16. 12.

nak alcímében szerepelt – temetéséről.[43] A jobboldali radikális, konzervatív és liberális orientációjú orgánumok közül ezzel többen is nagy terjedelemben foglalkoztak.[44] A legrészletesebb tudósítást a *Budapesti Hírlap* közölte. Ezzel szemben a *Népszava* a 16. oldalon, néhány sorban számolt be a gyászszertartásról.[45] A részletesebb tudósítások közül a *Budapesti Hírlapé*, a *Nemzeti Újságé*, a *8 Órai Újságé* és a *Pesti Hírlapé* foglalta össze a Varsó és Krakkó közötti úttal kapcsolatos fontosabb információkat. A *Budapesti Hírlap* szerint, de más példa is említhető lenne még, a gyászvonat útvonalán „beláthatatlan embertömegek gyűltek össze, hogy megadják az utolsó végtisztességet Lengyelország halott marsalljának".[46] A gyász kifejezésének ez az aktusa is azt hangsúlyozta – a lengyel kormányzati propaganda főbb céljaival összhangban –, hogy az egész lengyel nemzet tiszteleg az elhunyt vezér előtt.[47] A magyar sajtó tudósításai is ilyen tartalmú értékeléseket közvetítettek. Amikor megérkezett Krakkóba a különvonat, megszólalt az összes krakkói templom harangja – erről mindegyik lap írt. A pályaudvarról a gyászmenet a Wawelbe, a székesegyházba vonult, ahol a köztársasági elnök mondott beszédet. A május 12-i kiáltványához hasonlóan ebben is kifejezte, hogy az elhunytnak köszönhető Lengyelország függetlenségének és nemzeti nagyságának visszaállítása. Kiemelt pozíciója miatt az államfő megszólalása jelentősebb hatást gyakorolhatott, mint az újságírók értékelései. A már addig kialakult Piłsudski-képet tovább erősíthette, mert „a személyét és teljesítményét" ő is „kritikátlan módon túlértékelte és egy mitikus aurával vett körül".[48] Ignacy Mościcki beszédéből az alábbi gondolatokat érdemes idézni:

„Megtanított minket [Piłsudski – T. D.], akiket a rabszolgaság kicsinyhitűvé tett, arra, hogy miként kell megvédeni a becsületet. Felébresztette bennünk hitünket saját erőnkben. Megmutatta nekünk, hogyan hozzunk le a földre a magasabb régiókban szárnyaló büszke álmainkat és hogyan egyeztessük azokat össze a nyers valósággal. Ő volt az, aki szabadságot, határokat és erőt adott Lengyelországnak és neki köszönhetjük, hogy tisztelnek minket. Tettei az egész nemzetben, még az ország legmesszebb fekvő vidékein is, meggyújtották a nagyság felé való vágyakozás szikráját".[49]

43 Eltemették Pilsudski marsallt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 3.

44 Eltemették Pilsudski marsallt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 3–4.; Életét a hazának... *Budapesti Hírlap*, 1935. május 22. 7.; Eltemették Pilsudski marsallt. *Pesti Napló*, 1935. május 19. 11.; Pilszudszky utolsó útja. *8 Órai Újság*, 1935. május 19. 1–2.; Megrendítő gyászpompával eltemették Krakkóban Pilsudski marsallt. *Függetlenség*, 1935. május 19. 5.; Eltemették Pilsudski marsallt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 19. 3.

45 Eltemették Pilsudskit. *Népszava*, 1935. május 19. 16.

46 Eltemették Pilsudski marsallt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 3.

47 Hein (2002): 72., 75–76.

48 Uo. 77.

49 Eltemették Pilsudski marsallt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 3.; Pilsudskit óriási gyászpompával temették el Krakkóban. *Pesti Hírlap*, 1935. május 19. 1. A köztársasági elnök beszédét a Pesti Hírlap és a *Budapesti Hírlap* idézte a legnagyobb terjedelemben. A *Pesti Napló* a beszédnek csak egy részletét közölte, így többek között ezt a gondolatot: Piłsudski „széttörte Lengyelország megbilincselt kezein a béklyókat és kardot kovácsolt". Eltemették Pilsudski marsallt. *Pesti Napló*, 1935. május 19. 11. A *Nemzeti Újság* sem idézte teljes terjedelmében a köztársasági elnök beszédét. Ebből a tudósításból kiderül, hogy az államfő az elhunytat „szívünk királyának" és „akaratunk urának" tekintette, mert „egymásután hódította meg a szíveket és a lelkeket, míg végül az

A koporsót a fenti beszéd után, harangzúgás és éneklés kíséretében vitte be a lengyel tábornoki kar néhány tagja a székesegyházba. Ezt követte 101 ágyúlövés. A gyászbeszédből nem szerepelt idézet a tudósításokban és tartalmi összefoglaló sem.[50] Amikor egy órakor a koporsó lekerült a királyi sírboltba, ami szintén jelezte Piłsudski jelentőségét,[51] „Lengyelország háromperces néma csenddel hódolt az elhunyt Piłsudski tábornagy emlékének".[52]

A magyar filmhíradó is foglalkozott a krakkói gyászszertartással. A 75 másodperces összeállítás a rendelkezésre álló időkeret miatt röviden tudósított az eseményekről, amely a sajtóban leírtakat kiegészítve hozhatta közelebb a történteket. Ennek a bejátszásnak a hangulatát az alábbi állítás alapozta meg: „A Lengyelországot újjáteremtő szabadsághősnek, Pilsudski marsallnak földi maradványait milliók részvéte kísérte el a krakkói királyi sírboltba".[53]

A magyar sajtó kitért arra, hogy Magyarországon és számos más európai államban hogyan reagáltak Piłsudski halálhírére. A napilapok közölték Horthy Miklós kormányzó és Gömbös Gyula miniszterelnök részvéttáviratait. Horthy a lengyel köztársasági elnöknek, Gömbös pedig a lengyel kormányfőnek fejezte ki a magyarság részvétét, illetve ismerte el Piłsudski érdemeit.[54] Hasonlóan járt el Kánya Kálmán külügyminiszter is.[55] Gömbös Gyula a képviselőház május 13-i ülésén is utalt Piłsudski halálára. Szerinte a „lengyel haza újjáépítőjét" a magyar nemzet egésze is gyászolja.[56] A kormányfőt támogató *Függetlenség* hosszabban idézte a miniszterelnök vonatkozó gondolatait: „a lengyel nemzet elvesztette legkiválóbb fiát, újjászületésének állami léte újbóli megalapozásának, a Gondviselés által küldetése tudatában levő bölcs, acélosan kemény, hivatott vezérét, Pilsudski marsallt".[57] A lengyel napilapok nem feledkeztek meg a magyar államfő, a miniszterelnök és a külügyminiszter táviratairól, kiemelve, hogy „az egész magyar nemzet osztozik Lengyelország gyászában".[58] Május 14-én Sztranyavszky Sándor házelnök emlékezett Piłsudski személyére, akit többek

országot bíborpalástba borította és az egész országot osztatlanul lelkének birodalmába vezette". Eltemették Pilsudski marsallt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 19. 3. A *8 Órai Újság* és a *Függetlenség* nem idézte ezt a beszédet. Pulsudszky utolsó útja. *8 Órai Újság*, 1935. május 19. 1.; Megrendítő gyászpompával eltemették Krakkóban Pilsudski marsallt. *Függetlenség*, 1935. május 19. 5.; MNL OL K 428 a) 1935. május 18. 7–8., 10., 21., 26., 28.

50 Lásd például: Pilsudskit óriási gyászpompával temették el Krakóban. *Pesti Hírlap*, 1935. május 19. 1.; Megrendítő gyászpompával eltemették Krakkóban Pilsudski marsallt. *Függetlenség*, 1935. május 19. 5.

51 Petneki (2015): 12.

52 Eltemették Pilsudski marsallt. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 4.

53 Piłsudski marsall utolsó útja a krakkói királyi sírboltba: http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1461 (letöltve 2016. május 8-án).

54 A kormányzó részvéte. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.; Gömbös Gyula részvéttávirata. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.; Pilsudszky József tábornagy meghalt. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14.; 5. Egész Európa gyászolja a lengyel nemzet legendás hősét. *Függetlenség*, 1935. május 14. 3. Ezeket a táviratokat a többi napilap is közölte. Pilsudski tábornagy meghalt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 14. 2.

55 Kánya Kálmán részvétnyilvánítása. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.

56 A miniszterelnök kegyeletes megemlékezése Piłsudskiról. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 6.

57 Pilsudski marsall emlékezete a magyar képviselőház előtt. *Függetlenség*, 1935. május 15. 4.

58 Hóry András volt az első diplomata, aki részvétét nyilvánította. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 4.

között a lengyelek „kiválasztott vezéreként" méltatott.[59] A kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja május 14-i pártértekezletén is sor került megemlékezésre. Ivády Béla pártelnök a „magyar ügy" (területi revízió) támogatójaként is jellemezte az elhunyt politikust.[60] Rövidesen megjelentek a hírek arról is, hogy a magyar államot kik képviselik a temetési szertartáson. A kormányzó képviseletében Nánássy-Megay Ernő altábornagy utazott Lengyelországba. A magyar honvédséget egy küldöttség reprezentálta.[61] A krakkói szertartással egy időben került sor a Mátyás-templomban a gyászmisére, amelyet Serédi Jusztinián hercegprímás celebrált. A misén részt vett Horthy Miklós mellett többek között a miniszterelnök, a kormány több tagja, az Országgyűlés és a honvédség reprezentánsai és a diplomáciai testületek tagjai is.[62] Egy lengyel kormánytámogató lap, a *Kurjer Poranny* szerint a magyar sajtó úgy gyászolt, mintha „Magyarország a saját vezetőjét veszítette volna el".[63]

Benito Mussolini és Adolf Hitler is méltatta táviratában Piłsudski, a lengyel állam „megalkotójának" személyét és tevékenységét.[64] Mussolini minderről más alkalommal és keretek között is beszélt. Az olasz szenátus május 14-i ülésén a következőket mondta: „Piłsudski volt az új Lengyelország megalapítója. Az új Lengyelországot állandó küzdelemben hősi kitartással hozta létre".[65] Anglia és Franciaország részéről sem maradt el a részvétnyilvánítás. A főbb európai lapok is beszámoltak Piłsudski haláláról, és értékelték azt, amit életében tett, kiemelve ‚rendkívüliségét' és ‚korszakalkotó' jelentőségét.[66] A magyar lapok tudósításai szerint szinte minden mérvadó európai politikai vezető kifejezte együttérzését. A lengyel és szovjet viszony ismeretében nem meglepő, hogy a Szovjetunió részéről erre nem került sor. Május 16-án közölték először a magyar lapok a temetés kapcsán az egyes külföldi küldöttségek részvételére

59 A képviselőház mélységes részvétét és testvéri együttérzését küldi a lengyel nemzetnek... *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 1.; A Ház megemlékezése a lengyel nemzet gyászáról. *Pesti Napló*, 1935. május 15. 4.; A magyar képviselőház részvéte Pilsudski halála alkalmából. *Pesti Hírlap*, 1935. május 15. 5.; *Képviselőházi Napló 1935–1939*. I. köt. 1935. május 14. (11. ülés) 119.

60 A párt kegyeletes megemlékezése Pilsudskiról. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 1.

61 A kormányzó és a honvédség kiküldöttei a temetésen. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 16. 6.; A magyar küldöttség megérkezett Varsóba. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 17. 2.; Magyar küldöttség Pilsudski temetésén. *Pesti Napló*, 1935. május 16. 2.; Pilsudski tábornagy a ravatalon. *Pesti Hírlap*, 1935. május 16. 7.; Világraszóló pompával temetik el szombaton Pilsudski marsallt. *Függetlenség*, 1935. május 16. 4.

62 A kormányzó a budapesti gyászmisén. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 4.; Rekviem a Mátyás-templomban. *8 Órai Újság*, 1935. május 19. 1–2.; Pilsudskit óriási gyászpompával temették el Krakóban. *Pesti Hírlap*, 1935. május 19. 1–2.; Megrendítő gyászpompával eltemették Krakkóban Pilsudski marsallt. *Függetlenség*, 1935. május 19. 5.; Eltemették Pilsudski marsallt. *Nemzeti Újság*, 1935. május 19. 3.

63 Magyarország részvétének lengyel visszhangja. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 21. 8.

64 Hitler részvéttávirata. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2.; Mussolini a marsall a katonai és polgári erényeiről. *Pesti Napló*, 1935. május 14. 5.; A német nép együtt gyászol a lengyellel. *8 Órai Újság*, 1935. május 14. 3.

65 Mussolini megemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 15. 4.

66 A világ gyásza. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 3.

vonatkozó híreket.[67] A magyar tudósítások tehát hangsúlyozták, hogy egyrészt a lengyel és a magyar nemzet egésze gyászolta az elhunytat, de azt is, hogy erre Európa-szerte sor került.

A magyar napilapok Piłsudski halálával és temetésével rendszeresen foglalkoztak, azonban ennek mértékében kimutathatók eltérések. A *Budapesti Hírlap* a május 14-i számának első három oldalát teljesen a halálhírnek és ez erre adott reakcióknak szentelte. A *Pesti Napló* valamivel több mint három oldalt szánt erre, a *Pesti Hírlap*, a *Függetlenség*, a *Nemzeti Újság* és a *8 Órai Újság* egy oldal terjedelemben tudósított. A *Népszava* ennél jóval kisebb terjedelemben, egy cikkben foglalkozott május 14-én a témával. A május 14-i szám 6. oldalán ugyan közölt egy fényképet Piłsudskiról, amely képaláírásában a „Lengyelország diktátora" szavak szerepeltek.[68] Május 15-én a *Budapesti Hírlap* két oldal terjedelemben foglalkozott a témával. A *Pesti Napló* 15-én hasonló terjedelemben és tartalommal írt a temetéssel kapcsolatos fejleményekről és részben a Piłsudski haláláról még nem közölt információkról. A *Pesti Hírlap* egy oldalas tudósítást adott közre. A *Függetlenség* május 15-e után rövidebb, de a lényeges részletekre kitérő tudósításokat közölt. A *Nemzeti Újság* 15-ét követő tudósításainak terjedelme sem érte el az egy oldalt. A *8 Órai Újság* május 15-e után szintén röviden ismertette a fejleményeket úgy, hogy mindenre nem is tért ki. Május 16-a és 18-a között a Piłsudski temetésével foglalkozó cikkek terjedelme a *Budapesti Hírlap*ban már kevesebb volt, mint egy oldal. Május 19-én, amikor a temetésről szóló tudósítása megjelent, egy oldal terjedelemben foglalkozott a lap az eseménnyel. A liberális *Pesti Napló* május 16-án fél oldalt szánt annak, hogy az olvasóit – a saját tudósítója által küldött információk alapján – tájékoztassa a fejleményekről. Május 17-én, 18-án és 19-én is hasonló terjedelemben foglalkozott a napilap a temetési előkészületekkel. A *Pesti Hírlap* május 16-án, 17-én és 18-án kevesebb mint egy oldal terjedelmet szánt a tudósításra, így tett 19-én is, azonban ennek a cikknek hossza – a tudósítás a krakkói szertartásról – hosszabb volt, mint az azt megelőző napokban publikált írásoké. A szociáldemokrata *Népszava* május 15-én sem fektetett különösebb súlyt arra, hogy részletesen tájékoztassa olvasóit, csak néhány lényegi információ található meg a temetéssel kapcsolatos tervekről.[69] Ez mondható el a következő napokról is: röviden, néhány sorban tudósított csak az eseményekről, beleértve a temetést is.

A vezércikkek és méltatások elemzése

A tudósítások mellett méltató cikkek, vezércikkek is megjelentek az elemzett napilapok hasábjain. Ezek a cikkek főként életrajzi adatokat tartalmaztak, amelyekhez egyértelműen pozitív, időnként jelentősen túlzó, egyoldalú állításokat társítottak. Az akkor megjelent cikkek főként az elhunyt rendkívüliségét és nemzeti elkötelezettségét emelték ki, amelyekből az újságírók szerint a kiemel-

67 Külföldi küldöttségek. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 16. 6.

68 *Népszava*, 1935. május 15. 6.

69 Pilsudski a ravatalon. *Népszava*, 1935. május 15. 7.

kedő tettei következtek. Már a tudósításokból kiemelt idézetek is rávilágítottak a Piłsudski-kép néhány tartalmi jellemzőjére. Most ennek az idealizált képnek az elemzésére kerül sor.

Az egyik gyakran előforduló értékelés szerint Piłsudski kizárólag nemzetének érdekeire volt tekintettel. A *Budapesti Hírlap* cikke fél oldalban foglalta össze, hogy ki is volt az elhunyt, hogyan lehet a szerepét és a tevékenységét értékelni. Nem ismert, hogy ki írta ezt a cikket, amelynek első főbb állítása szerint a politikus „halhatatlanná" vált a néhány nappal korábban bekövetkezett halálával.

„Meghalt Piłsudski tábornagy, a háború után poraiból megélemedett és gyorsan nagyhatalommá erősödött Lengyelország megteremtője. A háború után feltűnt új államférfi típusának egyik legragyogóbb megszemélyesítője, aki a katona és a politikus minden remek tulajdonságát, értékét a legszerencsésebb egyensúlyban egyesítette magában egy szuggesztív egyéniség átütőerejű varázsával."[70]

Ez a rövid értékelés rámutat arra: már a kortársakat is foglalkoztatta az a kérdés, hogy az első világháborút követően miként változott meg a politikai vezetés jellege Európában. Erre utal a „háború után feltűnt új államférfi típusa" kijelentés.[71] Ezzel kapcsolatban már akkor is születtek tudományos szempontból értékelhető elemzések.[72] Piłsudski halála után ezzel szemben a magyar sajtóban inkább a kortársak ‚hódolata' nyilvánult meg és nem a tudományos igényű értékelés, amit ez az idézet is jelez. Ezt a ‚hódolatot' azonban félrevezető lenne teljesen őszintének tekinteni. Mivel a magyarországi jogszabályok nem szabályozták, hogyan is kell értékelni Józef Piłsudski személyét, így kötelező elvárásnak nem kellett az újságíróknak megfelelni.[73] Azonban a korszellemet átitatta az ‚erős kezű' vezérek iránti ‚hódolat', amelyet azok az újságírók sem tehettek teljes mértékben zárójelbe, akik ezzel nem tudtak őszintén azonosulni. Mivel nem ismert, hogy kik írták a Piłsudskival kapcsolatos cikkeket, így nem lehetséges arra a kérdésre válaszolni, hogy a szerző mennyiben azonosult azzal, amit a nyilvánosság számára megfogalmazott. Elemzésemben így erre a kérdés-

70 Meghalt a marsall. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 1.

71 Piłsudski temetését követően a *Budapesti Hírlap* egy – az elhunyt nemzeti elkötelezettségét hangsúlyozó („a nemzeti hős, aki népét kivezette a rabságból") – méltatást publikált. A május 22-i cikk első mondata így szólt: „Az egyik nemzet »Führernek« a másik »Ducénak«, vezérnek nevezi történelmének élő nagy alakját. Pilsudski marsallt, a lengyel nemzet vezérét és honmentőjét a nép nagyapjának nevezte". Ez az idézet szintén rámutat arra, hogy a kortársak tisztában voltak azzal, hogy a politikai vezetők új típusa jelent meg az európai államokban. Életét a hazának... *Budapesti Hírlap*, 1935. május 22. 7.

72 Lásd például: Hertzler, O. J.: Crises and Dictatorships. *American Sociological Review*, 1940/2. 157–169. Lásd még: Turbucz (2015): 37. A kortárs vezérkultuszokhoz lásd a második jegyzetben hivatkozott szakirodalmat.

73 Lengyelországban eltérő volt a jogi környezet. Petneki (2015): 5–6.; Jerzy Kochanovski: Horthy und Piłsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen. In: Oberländer, Erwin (hrsg.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteurope 1919–1944*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinan Schöningh, 2001. 53–63.

re nem fektetek hangsúlyt, inkább azt kívánom összegezni, hogy az újságolvasók mit olvashattak az elhunytról 1935 májusában.

Piłsudskinak egyetlen célja volt az életében, visszatérve a *Budapesti Hírlap* 1935. május 14-i vezércikkére: „elnyomott nemzetének felszabadítása". E törekvése meghatározta az egész életét. Ez gyermekkorában alakult ki, amikor lengyelül beszélt a vilnai orosz gimnáziumban. Büntetésének hatására „rádöbben nemzetének elnyomott sorsára". Onnantól kezdve nemzetének szolgálata volt az életcélja – a szerző értékelése szerint. Annak ellenére volt így, hogy túl sok reménye nem lehetett nemzete felszabadítására. A szibériai száműzetése sem törte meg. A világháború kitörésekor felismerte, hogy elérkezett a lehetőség Lengyelország függetlenségének visszaszerzésére. Az orosz hadsereggel szemben a központi hatalmak oldalán irányította a függetlenségi harcot. A *Budapesti Hírlap* vezércikke elhivatott, eltökélt államférfiként mutatta be, aki mindig, minden körülmények között a nemzete érdekeit tartotta lényegesnek. A fentiekkel összhangban a méltatás szerzője szerint az áldozathozatal is fontos eleme volt személyiségének. Piłsudski kulcsszereplője volt a független Lengyelország megteremtésének, így a fentieknek volt valóságalapja, de mindez mégis eltúlozva jelent meg ebben a cikkben.[74] A cikk szerint a világháború után visszavonult a politikától, hogy „a felszabadult nemzet önmaga igyekezzék országa dolgát intézni" – arra azonban nem tért ki, hogy alapvetően nem ez volt Piłsudski legfontosabb motivációja, hanem az, hogy szűknek tekintette az államfői jogkörét.[75] Ez is jelzi, hogy a lap olvasói nem kiegyensúlyozottságra törekvő értékelést olvashattak, hanem egyoldalúan pozitív hangvételű összegzést. A szerző szerint ezzel összefüggésben – ettől eltérő magyarázatot ugyanis ebben a megközelítésben nem lehetett adni – 1926 májusában azért vállalt újra politikai szerepet, mert látta, hogy rossz irányba halad a lengyelek sorsa. Emiatt véget vetett a visszavonulásának és „erős kézzel és céltudatosan visszavezette az országot a helyes útra" – emelte ki lengyel nemzetet szolgáló hazafi képét erősítendő az újságíró. Ezen interpretáció keretei között teljesen logikus következtetésnek tekinthető az alábbi: „Piłsudski élete a mai Lengyelország története. Lengyelország megteremtése és szilárd megalapozása jórészt személyes munkájának eredménye és annak a kiváló gárdának érdeme, amelyiknek minden tagja hűséges tanítványa".[76]

A *Függetlenség* május 14-i vezércikkének (szintén) ismeretlen szerzője azt hangsúlyozta, mint jól látható, nem egyedüliként, hogy Piłsudski élete „egyetlen nagy, szent áldozat volt a lengyel haza oltárán". Az, hogy a szívét külön temetik el édesanyja sírja mellé, azt is jelzi, hogy a „szívét az örök édesanya, a nemzet lábai elé helyezi". A háború előtt, alatt és azt követően is sok áldozatot hozott – az akkor elterjedt értelmezés szerint – nemzetéért.

74 Ehhez lásd: Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 162–175.; Szokolay Katalin: A Piłsudski-jelenség. *Múltunk*, 1999/1. 10–27.

75 Szokolay (1999): 27–38.

76 Meghalt a marsall. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 1.

„És áldozat volt élete akkor is, amikor megvalósulva látta álmát: a független és szabad lengyel nemzetet. Törékeny vállaira nehezedett az országépítés és országszervezés mérhetetlen gondja és felelőssége, ő lett a lengyel nép bálványa és vezérlő csillaga s mindezt a rettentő felelősséget bámulatos akaraterővel, ijesztően éles elmével, példátlan eréllyel és szívjósággal hordozta. Egy országot szerzett vissza népének, de önmagának soha nem szerzett más földi jót, mint egy kis házacskát a Sulejóweknek nevezett kicsiny falucskájában. De szerzett megbecsülést önmagának, tiszteletet nemzetének s ez a legnagyobb dísz, amit államférfiú és hős egy élet áldozataival elérhet".[77]

Nemzeti elkötelezettségének hangsúlyozása a többi elemzett lap cikkeiből sem maradt ki. Ehhez társult az akkori vezérképek lényegének, a vezér ‚rendkívüli' személyiségének, tetteinek bemutatása, amely a *Budapesti Hírlap* részletesen elemzett írásából sem hiányzott. A lengyelországi Piłsudski-kultusz hatásával magyarázható, ahogy az elhunytat 1935 májusában Magyarországon jellemezték. A magyar sajtóban közvetített Piłsudski-kép ugyanis a Lengyelországban hivatalos értelmezéssel volt összhangban.[78] A *Nemzeti Újság* május 14-i, fényképpel illusztrált vezércikke Lengyelország „megteremtőjeként" és „védelmezőjeként" méltatta az elhunytat. E cikkben a főbb életrajzi adatok annak igazolását szolgálták, hogy kizárólag rajta múlott hazája függetlenségének visszanyerése. Az 1920-as lengyel–szovjet háború kapcsán ezt olvashatjuk:

„[...] egy újonnan született állam fiatal és gyakorlatlan hadseregével, hiányos és szedett-vedett felszereléssel megvédi Lengyelországot és megvédi Európát a brutális orosz előretöréstől, megvédi a vörös generalisszimuszok ellen. Ekkor már Európa előtt is úgy tűnhetett fel, mint valami egekig érő óriás, széles vállaival s az őt jellemző négyszögletű, kemény fejével sötéten és titokzatosan rajzolódva bele az európai égalj vörös felhőibe. Azonban legnagyobb talán akkor volt, mikor Lengyelország megteremtése és megvédése után vissza tudott vonulni a hatalomtól és meg tudta várni, hogy mindentől és mindenkitől, így tőle is függetlenül: kibontakozzanak az új ország belső erői".

A kedvezőtlen fejlemények hatására visszatért a politikába, rendet teremtett, kiemelte hazáját „saját belső erőinek kezdeti káoszából".[79] Piłsudski rendkívüliségét, nemzeti elkötelezettségét nemcsak a *Nemzeti Újság* hangsúlyozta. A *8 Órai Újság* vezércikke szerint is kizárólag az ő személyének köszönhető Lengyelország nagysága és szabadsága.

„Tevékeny szelleme, katonai tehetsége és diplomáciai művészete virágzó, erős és nagybefolyású nagyhatalommá emelte Lengyelországot, mely az elnyomatás évszázadaiban legendás szabadsághősöket szült, de a világháborúig és Pilsudszki fellépéséig csak dicsőséget tudott aratni, reális eredmény nélkül. Pilsudszki maga volt a realitás. Volt összeesküvő és gerillaharcos, diplomata és katona, megjárta Oroszország börtöneit és a németországi internálótábort, de minden szerepében, elbukásában és felemelkedésében pozitív eszközökkel tört a független Lengyelország visszaállítására".[80]

77 Pilsudski. *Függetlenség*, 1935. május 14. 1.

78 A Piłsudski-kultuszhoz lásd a 3. jegyzetben hivatkozott szakirodalmat.

79 Pilsudski József tábornagy. *Nemzeti Újság*, 1935. május 14. 1–2.

80 A marsall. *8 Órai Újság*, 1935. május 14. 1.

A *Pesti Hírlap* május 14-én jelentette meg az elhunyt megkerülhetetlen szerepét és jelentőségét hangsúlyozó vezércikkét, amely Lengyelország megteremtésével kapcsolatban emelte ki Piłsudski érdemeit. Az 1920-as lengyel–szovjet háború alatti szerepe miatt „lengyel Napóleonnak" nevezték, illetőleg „csodaként" értékelték ekkor elért eredményeit. „Lengyelország ezzel kimenekült a harapófogóból és a mai gazdag, természeti és lelki kincsekben egyaránt bővelkedő Lengyelország ennek a született hadvezérnek intéző keze alatt félve tisztelt birodalommá fejlődött". A *Pesti Hírlap* szerint „azzal, hogy egy hatalmas Lengyelországot ékelt be Oroszország és Európa közé, valósággal a nyugati civilizációt mentette meg",[81] Józef Piłsudski jelentőségét tehát nemcsak a lengyel nemzet, hanem egész Európa szempontjából hangsúlyozta.[82] Ennek a cikknek egy másik fontos üzenete – ráadásul a személyes névmással („ő") kiemelt rendkívüliségével összekapcsolódva – szintén a nemzeti elkötelezettségével függött össze.

„Ő adta vissza az újra egyesített lengyel nemzet öntudatát, ő adta vissza a lengyel lélek nemzeti tartalmát, ő akadályozta meg hatalmas szavával a régi lengyel országgyűlések már-már visszatérő egyenetlenségének kísértő szellemét, ő adta vissza Lengyelországnak a Báthoryak fényét, ő rázta le az antant gyámkodását, ő mondotta, hogy Lengyelország a lengyeleké. Ez a kemény diktátor, aki nem egyszer utasította vissza az államfői méltóságot s maradt egyszerű miniszter, a világ előtt másfél évtized óta Lengyelország büszke reprezentánsa. Ő szabta meg országának belpolitikáját és külpolitikai irányát. Nehéz helyzetekben mindig csak a lengyel nemzet érdekeit tartotta szem előtt".[83]

A *Pesti Napló* vezércikkének Rátz Kálmán kormánypárti országgyűlési képviselő a szerzője. A kezdő gondolata szerint a történelem menetének alakulására igen jelentős hatással vannak „egyes kiváló személyiségek". Közéjük sorolható Piłsudski is, „a lengyel történelem legdicsőbb alakja, akit a Végzet a legválságosabb időkben állított népének élére, hogy megmentse, feltámassza a szétdarabolt lengyel hazát". Az oroszellenes küzdelem, a lengyel „feltámadás" vezéreként mutatta be ez a szerző is Piłsudski személyét. Rátz kitért életének ismertetésére, így azon eseményekre, amelyekről ezekben a napokban szinte mindegyik magyar napilapban lehetett olvasni. Közöttük megtaláljuk a háború alatti szerepét, a Lengyel Légió megalakítását, az 1914–1918 közötti harcokat, majd a hadsereg megerősítését és az 1920-as lengyel–szovjet háborút. Ez utóbbi kapcsán olvashatjuk, hogy „ezekben a válságos időkben nyilatkozott meg igazán Piłsudski nagysága és népszerűsége". A lengyel–szovjet háborút a „presztízse" nyerte meg, mert „mágnesként vonzotta magához a lengyel népet".[84] Annak ellenére, hogy létrejött a független állam, Piłsudski feladata még nem ért véget, mert a belpolitikai helyzet az 1920-as években indokolttá tette,

81 Pilsudszky. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 1.
82 A *Budapesti Hírlap*ban olvasható egyik értékelés szerint 1920-ban „Piłsudski megmentette Lengyelországot, de [...] megmentette Európát is [a bolsevizmustól], amely ekkor háborús sebeiből meg nem gyógyult ki". Piłsudski József életútja. *Budapesti Hírlap*, 1935. május 14. 2–3.
83 Pilsudszky. *Pesti Hírlap*, 1935. május 14. 1.
84 A marsall halála. *Pesti Napló*, 1935. május 14. 1.

hogy újra szerepet vállaljon, hogy „hazáját megmentse a romlástól". Ennek lett az eredménye a hatalomátvétel 1926-ban. A vezércikk szerzője megemlékező írását egy személyes búcsúval zárta: „És mi, magyar katonák, akik ismertük őt és tetteit, akik láttuk őt hősnek és nagy államférfinak, megrendült szívvel tisztelgünk sírja előtt."[85]

A *Népszava* csak egy rövid életrajzi cikket közölt Lengyelország elhunyt „diktátoráról". Eszerint eleinte oroszellenes, de szocialista érzelmű politikus volt, majd a háborút követően szakított addigi politikai szövetségeseivel és a lengyel állam „diktátorává" vált. Ez a cikk összességében negatív értékelést adott Piłsudski személyéről. A szerző feltételezése szerint az „erős akaratú" és „erőskezű diktátor" halála (ezeket a jelzőket értelemszerűen nem pozitív összefüggésben alkalmazta az ismeretlen újságíró) „változást hoz a fasizmus rendszere felé állandóan gyors iramban haladó Lengyelország belső életében, ezzel együtt a külpolitikájában is".[86]

Összegzés

Józef Piłsudski 1935. május 12-i halálával és a néhány nappal későbbi temetésével a magyar sajtó rendszeresen foglalkozott. E tanulmány megírásához felhasznált és elemzett politikai napilapok, amelyek politikai irányultsága egymástól eltérő volt, ugyan nem azonos keretek között tettek ennek eleget, azonban az olvasóik még így is tájékozódhattak a történtekről. Az egyetlen markáns kivétel a *Népszava* volt, amely csak néhány alapvető információt közölt azokkal, akik (csak) ebből a lapból tájékozódtak. Ráadásul ebben a napilapban negatív értékelések voltak találhatók. A filmhíradóban közölt információk mennyisége – a műfaji meghatározottságok miatt – minimális mértékű volt. A tanulmányban jelzett pontatlanságok kivételével ezek a tudósítások megbízhatónak tekinthetők.[87] A Piłsudski személyével és tevékenységével kapcsolatos értékelések esetében is hasonló a helyzet, bár ezzel kapcsolatban nem a pontosság szó a legmegfelelőbb. Ezek a méltatások ugyanis egyoldalú, túlzó és több esetben valótlan állításokat tartalmaztak, ilyen értelemben pontosnak nem tekinthetők, azonban lényegüket tekintve megegyeztek a lengyelországi hivatalos értékeléssel, tehát pontosan visszaadták azt. Ugyanis a magyar sajtóban megjelent cikkekben is azok a szófordulatok, jelzők és főbb állítások szerepeltek, mint a lengyel napilapokban vagy a különféle propagandakiadványban.[88] Ez egyrészt arra mutat, hogy a Piłsudski-kultusz Lengyelország határain kívül is létezett és hatott. Másrészt, általánosságban nézve ezt a kérdést, az mondható el, hogy az 1935. május 14-e és 20-a között az elemzett napilapokban publikált írások főbb üzenete valójában – Piłsudski példáján keresztül – a rendkívüliként ábrázolt, a minden körülmények között nemzetüket szolgáló politikai vezetők

85 Uo. 2.
86 Pilsudski. *Népszava*, 1935. május 14. 3.
87 Hein (2002): 63–82.
88 Ehhez szintén lásd Heidi Hein előző lábjegyzetben hivatkozott monográfiáját.

tisztelete volt. Ezzel állt összhangban, hogy a lengyel nemzet egésze tett így – a tudósítások szerint – 1935 májusában. Mivel a nemzet szimbólumaként ábrázolt vezéreket, vezetőket példaként állították a kortársak az adott társadalom elé, így Lengyelország mellett Magyarországon is olyan követendő mintaként jelent meg Piłsudski, aki feltételek nélkül a nemzetét szolgálta.

A katolikus egyház a baloldali sajtó tükrében 1945 és 1948 között

Sz. Nagy Gábor*

„Ahol nem vagyunk mi, ott az ellenség."
(A tanú, 1969)

A tanulmány célja, hogy a *Szabad Nép* és a *Népszava* írásain keresztül bemutassa, hogyan és milyen formában jelent meg a katolikus egyház a munkáspártok politikai diskurzusában. Az itt elemzett írások legfontosabb metszete, hogy vagy egy, az adott időszak politikai közbeszédében megjelenő téma, vagy egy politikai, társadalmi, gazdasági vagy kulturális történés kapcsán említik az egyházat. Ez lehet akár néhány általános gondolat, de ahogy látni fogjuk, van, hogy a cikk fő gondolatmenete a katolikus egyházzal[1] fonódik össze.

A tanulmányban tárgyalandó írások szinte teljes egészében lefedik az egyház 1945 utáni történetének legfontosabb csomópontjait, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a *Szabad Népben* és a *Népszavában* megjelenő írások csak egyfajta narratíváját adják a kérdéskörnek, illetve az egyház és az állam közötti kapcsolatnak is. Ugyanakkor a tanulmánynak nem célja, hogy az egyház oldaláról is bemutassa ezen csomópontok narratíváját. Írásomban a két munkáspárti központi napilap egyházzal foglalkozó cikkein keresztül mutatom be, hogy a politikatörténeti eseményekbe ágyazott, egyházzal kapcsolatos állásfoglalások hogyan jelentkeztek a munkáspárti sajtóban. Ebben a részben, ha szükséges, bővebben kifejtem az adott pillanat történeti kontextusát is.

A tanulmány az 1945. április 1. és 1948. június 18. közötti időszakot öleli fel. Mind a két időpont egyaránt fontos pillanata volt a politika- és az egyháztörténetnek. Április 1-jén a Magyar Kommunista Párt főtitkára, Rákosi Mátyás jegyzett vezércikket a földreform felgyorsításának szükségességéről, míg a záró dátum több szempontból is emblematikus: 1948. június 18-án a kommunisták fő ideológusának tartott Révai József értékelte a nem állami iskolák államosítását. Ekkor már két napja annak, hogy a *Szabad Nép* a Magyar Dolgozók Pártjának központi napilapjaként, a *Népszava* pedig a Szabad Szakszervezetek központi lapjaként jelent meg.

* Történész-levéltáros, PhD-hallgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. E-mail: sz.nagy.gabor@gmail.com.

1 A továbbiakban, ha külön nem jelölöm, az *egyház* kifejezés alatt a római katolikus egyházat értem.

1. A földreform és az egyház

1945 áprilisában a legfontosabb politikai feladat a földreform végrehajtása volt. Ebben a koalíciós pártok között nem volt vita, azonban az látszott, hogy a Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt mellett a Nemzeti Parasztpárt tekintette ezt igazán fontosnak, noha a Kisgazdapárt sem akadályozta a reformot, hiszen ez már a két háború közötti időszakban is fontos kisgazda programpont volt. A *Szabad Nép*ben és a *Népszavá*ban is egy-egy olyan vezércikk jelent meg, amelyben a földreform kapcsán az egyház is szóba került. A Rákosi Mátyás jegyezte vezércikk külön kiemelte, hogy azok az egyházi személyek (főként a falusi papok), akiknek a megélhetése függ a földtől, nincsenek kizárva a földosztásból.[2] A *Népszava* ezzel szemben arra mutatott rá, hogy az egyház birtokainak feldarabolásával annak befolyását sikerült csökkenteni.[3]

Losonczi Géza *A magyar demokrácia főfrontjáról* című írásában kiemelte, a földreform jelentősége abban is áll, hogy ez bizonyítja a demokrácia meglétét, hiszen nem az állam, hanem a nép által megválasztott földigénylő bizottságok végzik a földosztást. Ebben nemcsak a demokratikus pártok vesznek részt, hanem az is előfordult, hogy „[a] Demokratikus Ifjúsági Szövetség harminc tagja egy katolikus vallásoktató vezetésével megjelent a földigénylő bizottságnál és felajánlotta segítségét".[4]

Rákosi Mátyás 1945. április 2-án, húsvéthétfőn a pártok hódmezővásárhelyi nagygyűlésén beszélt a földosztás addigi tapasztalatairól. Kiemelte, hogy mindenkinek földet kell juttatni, aki rászorul, függetlenül attól, hogy földbirtokos volt-e az elmúlt rendszerben vagy sem. Példaként hozta fel, hogy több helységben (például Mágócson) nem akartak a helyi papnak földet adni, pedig ő is rászoruló volt, hiszen másként nem bírta volna fenntartani magát. Rákosi szerint ezt nem lehet megtenni, hiszen „[a]hol az eklézsia szegény, ahol a pap vagy templom szükségére földet igényelnek, ott az adott szegény keretek között ki kell ezt az igénylést elégíteni."[5]

1945. április 8-án tartott közös gyűlést Kalocsán a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt. A téma továbbra is a földreform megvalósítása és a földosztás során felmerült problémák megoldása volt. Balogh István, a kisgazdapárt politikusa, a Miniszterelnökség államtitkára – és katolikus pap – kijelentette, hogy a földosztás nem fogja a katolikus egyházat megrogyasztani, „mert annak eszméjét nem az 1000, vagy 10 000 hold tartotta fenn". Gerő Ernő pedig elmondta: a Magyar Kommunista Párt egyetért azzal, hogy a nagy egyházi birtokokat kisajátítsák, ugyanakkor azt is elfogadja, „hogy olyan egyházi célok, melyek fenntartása kívánatos, a rendelet végrehajtása során kárt ne szenvedjenek".[6]

2 Rákosi Mátyás: Meg kell gyorsítani a földreform ütemét! *Szabad Nép*, 1945. április 1. 1.
3 A magyar föld. *Népszava*, 1945. április 6. 1.
4 Losonczi Géza: A magyar demokrácia főfrontjáról. *Szabad Nép*, 1945. április 1. 3.
5 Rákosi Mátyás a földről és a demokráciáról. *Szabad Nép*, 1945. április 8. 3.
6 A reakció elszenvedte első nagy vereségét. *Szabad Nép*, 1945. április 10. 3.

A *Szabad Nép* A hűbérúr hangja. Hogyan osztaná a földet a Zirci Apátság uradalmának jószágkormányzója? című írásában Hagyó-Kovács Gyulának a földreformmal szembehelyezkedő tevékenységéről szólt. A lap szerint Hagyó-Kovács „feudális gondolkozású jószágigazgató", aki egy olyan beadvánnyal fordult az előszállási Községi Földigénylő Bizottsághoz, amelyben „kioktató, támadó hangon igyekszik elszabotálni az igazságos földosztást". A jószágigazgató törekvése arra irányul, hogy az egyházi földek nagyrészt érintetlenül maradjanak, a mezőgazdasági munkák továbbra is az egyház javát szolgálják, és a felosztandó földről egyedül ő és bizalmasai dönthessenek. A felosztandó földekből a gazdasági cselédségnek minimális részt juttatna (903 főnek összesen 14 kataszteri holdat), míg a 25 jelenlegi és nyugdíjas gazdatiszt részére fejenként 50 holdat adna. Az egyháziak részére a már meglévők mellé további földterületeket adna át (plébánosoknak 80, kántornak és sekrestyésnek 20-20 holdat), valamint további két plébániát is alapítana. Az Apátsághoz tartozó 12 már meglévő plébánia fenntartására és a kegyúri költségek fedezésére 100-100 holdat tartana meg. Végezetül a jószágigazgató – aki a lap szerint „valóban nem tesz tanúságot szerzetesi szerénységről és alázatosságról" – „200 holdra jelenti be igényét. 14-szer annyit követel, mint cselédei, tízszer annyit, mint amennyit a kántornak szánt és kétszer annyit, mint egy egész plébánia!" A lap szerint Hagyó-Kovács Gyula személyében „a reakciónak veszedelmes, agresszív és konok képviselőjével van dolgunk, akinek a magyar földből egy rög sem jár". A Földosztó Bizottság azonban nem vette figyelembe a beadványt és megkezdte az uradalom területén a földosztást.[7]

A *Szabad Nép* munkatársának kezébe került az a beadvány, amelyben a székesfehérvári püspökség szinte a teljes sárkeresztúri szántóföldjét visszaköveteli. A beadvány kilenc pontban indokolja meg a kérelmet (például antifasiszta érdemekre hivatkozva), hogy miért is szükséges a számára az 1354 kataszteri holdból 1350. A Fejér megyei Földbirtokrendező Tanács azért döntött a szántóterület felosztása mellett, mert a környéken élők számára kevés földterület áll rendelkezésre, a püspökségben pedig máshol is van birtoka. A lap ironikusan jegyzi meg, hogy hiányzik a tizedik pont, pedig azzal talán még több földet is visszaigényelhettek volna, mint amennyi felosztásra került.[8]

Rákosi Mátyás Zalaegerszegen tartott nagygyűlésén ismét kiemelten foglalkozott a kommunista párt és az egyház viszonyával, és hangsúlyozta, hogy a földreform során a kommunista párt, ahogy az egész országban, úgy Zala megyében is sok, tizenöt esetben juttatta földhöz az egyházat.[9]

7 A hűbérúr hangja. Hogyan osztaná a földet a Zirci Apátság uradalmának jószágkormányzója? *Szabad Nép*, 1945. május 19. 3. Hagyó-Kovács Gyuláról lásd Cúthné Gyóni Eszter: *„Nem harcolunk, de nem is búcsúzunk...". A Ciszterci Rend Zirci Apátságának története a második világháború végétől Endrédy Vendel apát haláláig.* Budapest, 2017. 43–55., a földosztásról a Zirci Apátság területén lásd 68–78., a témával kapcsolatban különösen a 68–72.
8 1354 holdas felosztott birtokából 1350 holdat visszaigényel a fehérvári püspökség. *Szabad Nép*, 1945. július 1. 4.
9 F. B.: A Hároméves Terv mutatja a szebb jövő felé vezető utat. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 25. 1.

Markos György a *Szabad Nép* 1945. november 18-i számában kétoldalas írásában vette számba azokat a nagybirtokos, arisztokrata családokat, amelyeket a földreform során a legnagyobb birtokoktól fosztottak meg. Markos írásában ezeket a családokat csak idézőjeles magyaroknak nevezte, hiszen nem munkájukkal, hanem „hazaárulással" szerezték meg a földjeiket. Markos ennek a szám szerint ötven család vezetőjének az egyházat és kiváltképpen a katolikus egyházat tette meg, amely a legnagyobb földbirtokosa volt az országnak a majdnem 900 ezer holdjával. Az arisztokrácia, a földbirtokosok pedig igen sok szállal kötődtek az egyházhoz, hiszen sokuk magas pozíciót töltött be az egyházon belül. Nem is csoda ezek után, írta Markos, hogy Mindszenty József hercegprímás olyan hévvel támadta pásztorlevelében a földreformot. Azonban nem csak földbirtokos volt az egyház, hanem érdekelt volt 1945 előtt és után is különböző vállalatokban (bank, ipar, bányászat). Ilyen hatalmat érthetően nem akarnak a kezükből kiengedni, ezért mindent megtesznek, hogy továbbra is a hatalomban maradhassanak.[10]

2. A múlt és a jelen

A *Népszava* április 8-án megjelent írásában azok felelősségét feszegette, akik nem tettek semmit a világháború alatt, pedig lett volna lehetőségük rá. A szerző, Erdődy János a Bibliát citálta rögtön írása elején: „a langyosakat kiköpi szájából az Úr".[11] Majd a különböző társadalmi csoportok felelősségét felemlítve ezt írta: „Pap voltál és némán tűrted, hogy vallásod alaptételeit véres csizmával sárba tapossák a géppisztolyos tömeggyilkosok".[12]

A témánkat érintő következő vezércikkben az egyház csak az ügyben érintett egyik papja miatt került elő. De ha már így történt, akkor azt a szerző, Erdődy János egy magasabb, általánosabb szintre emelte. Az írás apropóját Kun András, azaz Kun páter háború alatti tevékenysége adta.[13] Ennek kapcsán Erdődy leszögezte, hogy a szocialisták nem ellenségei az egyháznak, noha azt beismeri, hogy a materialisták számára „[k]ülönös és csodálatos látvány [...] bármelyik vallás lelkésze", hiszen teljesen másfelé keresik a lelki békét. Ugyanakkor nem vitatkoznak velük ebben, egészen addig, amíg a vallás és az egyház nem szól bele a napi politikába. Erdődy leszögezi, hogy

10 Markos György: Az ötven család. *Szabad Nép*, 1945. november 18. 1–2.

11 Helyesen: „De mivel langyos vagy, se hideg, se meleg, kivetlek a számból." (Jel 3.16.)

12 Erdődy János: Langyosok. *Népszava*, 1945. április 8. 1.

13 Kun András a német megszállás után lépett be a Nyilaskeresztes Pártba, majd aktívan részt vett a nyilas hatalomátvétel előkészítésében és lebonyolításában. A nyilas időszakban főként a Városmajorban működött, ahol számtalan törvénytelenséget követett el. Nagy szerepe volt az 1944 decembere és 1945 januárja között végrehajtott Duna-parti nyilas tömeggyilkosságok előkészítésében és lebonyolításában. A háború után a népbíróság 1945 áprilisában halálra ítélte, és miután fellebbezését elutasították, szeptember 19-én kivégezték. Csonka Laura: Kun András a Népbíróság előtt. *Archívnet*, 2014/5. http://www.archivnet.hu/politika/kun_andras_a_nepbirosag_elott.html (letöltve 2017. december 10-én).

„Bonyolult és nehéz kérdés a társadalom és az egyházak viszonya. Becsületes és mindenkit megnyugtató helyzet felé törekszünk – az ilyen törekvéseket nagyon gátolja, ha politikai tényezők a vallás benső ügyeibe nyúlnak; rossz vért szül azonban az is, ha egyházi férfiak félremagyarázható módon avatkoznak politikai kérdésekbe". Ugyanis „[a] vallás és a politika tudománya nagyon különbözik egymástól és a túlvilág felé tekintő ember könnyen szakadékba zuhanhat a politika göröngyös útján. Ezen a földön a miénkhez hasonló szemre van szükség, amely kutatva és vizsgálón figyeli a földet, az anyagot, munkájának, a társadalom építésének anyagát" – zárta írását a szerző.[14]

3. Az egyház szerepe az 1945. évi választásokban

1945 nyarától az ország a nemzetgyűlési választásokra készült, és ez a sajtóban is kiemelt szerepet kapott. Ennek kapcsán, és Mindszenty József választási körlevele okán a munkáspárti lapok különös figyelmet fordítottak arra, hogy az egyház vajon beavatkozik-e a választásokba azzal, hogy egy adott párt felé próbálja terelni a hívet. Noha a Magyar Katolikus Püspökkari Tanács többször is jelezte, hogy nem támogat egyetlen politikai pártot sem, azért időnként a sajtóban megjelentek olyan hírek, amelyek ennek az ellenkezőjét állították. A *Szabad Nép* vezércikkében a lap maga is elismerte azt a tényt, hogy a püspöki kar kifejezetten megtiltotta az egyházi személyeknek, hogy egy adott párt mellett szólaljanak fel és ezzel a híveket befolyásolják, mégis akadtak a lap szerint olyan, egy-egy paphoz köthető akciók, amelyek szembementek a felsőbb klérus tiltásával. A *Szabad Nép* természetesen határozottan tiltakozott ez ellen, hiszen meggyőződése szerint a politikai életbe az egyház nem avatkozhat be, ahogy az állam sem avatkozhat be az egyház életébe.[15] Szakasits Árpád, a Szociáldemokrata Párt főtitkára is hasonló véleményt fogalmazott meg a *Népszava* hasábjain.[16] A két munkáspárt által hangoztatott álláspont az állam és az egyház teljes szétválasztására irányult, amely a kommunista és a szociáldemokrata pártok programjában folyamatosan jelen volt. A választások után pedig a *Szabad Nép* vezércikkét jegyző Révai József külön kiemelte, hogy a klérus és főként Mindszenty tevékenysége sem volt elegendő ahhoz, hogy az egyház a kommunisták ellen fordítsa a szavazásra jogosultak millióit.[17]

A választások után, 1945 decemberében a sajtó a társadalmi és a politikai szereplők felelősségét állította a középpontba, amely felelősségvállalás egyre inkább szükséges a demokratikus újjáépítés folyamatában. Száva István a *Népszava* hasábjain arra hívta fel a figyelmet, hogy a demokrácia alappillére a politikai szabadságjogok biztosítása, így a vallásszabadságé is, azonban azt is tudatosítani kell a közvéleményben, hogy az ezzel visszaélőkkel szemben fel kell

14 Erdődy János: „Krisztus szent nevében: Tűz!". *Népszava*, 1945. szeptember 5. 1. [Kun András a kivégzéseket a címben szereplő vezényszóval hajtatta végre a nyilasuralom alatt.] Erről lásd uo.

15 A hívők szavazata. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 29. 1.

16 Szakasits Árpád: Egy hét múlva... *Népszava*, 1945. október 28. 1.

17 Révai József: Kiálltuk a próbát! *Szabad Nép*, 1945. november 6. 1. Szinte ugyanerre a következtetésre jut a mádi esettel kapcsolatban, a választásokat is érintve: A mádi eset – és ami belőle következik. *Szabad Nép*, 1945. november 11. 1.

lépni.[18] Losonczy Géza pedig azt tette szóvá a *Szabad Nép* december 16-i számában, hogy a katolikus egyház még mindig mélyen beágyazódik az oktatásba és az ifjúsági szövetségekbe is, „[t]ermészetesen a sovinizmus, az antiszemitizmus és az antibolsevizmus vonalán, a hírhedt Mindszenty-féle nagybirtokmentő pásztorlevél időszerű kellékeivel felszerelve", és ez fontos figyelmeztetés a demokratikus átalakulásban érdekelt egyházi és politikai körök számára is.[19]

4. 1945 narratívája és Mindszenty

A katolikus egyház számára az 1945-es év rengeteg nehézséget hozott. A földreform miatt az egyház elveszítette legfőbb bevételi forrását, és ez a gazdasági destabilizáció jelentős negatív hatással volt az egyházi intézményrendszerek ellátására is, amelyet értelemszerűen az állam volt kénytelen magára vállalni, ám ezzel az egyházat függőségi helyzetbe hozta. Ugyanakkor már 1945-ben kiderült, hogy az egyház és az új hatalmi elit együttélése nem lesz súrlódásoktól mentes.

Erre, a hatalom és az egyház közötti ellentétes évértékelésre mutatott rá Horváth Márton is az 1946. január 6-án megjelent írásában. Horváth értékelésében 1945 az újrakezdés éve, a demokratikus társadalmi berendezkedés megteremtésének az időszaka volt, amely ugyanakkor jól mutatta azt is, hogy ezen átalakulással szemben ott állnak a Horthy-korszak hívei, a régi elit tagjai, köztük a klérus vezetői is, élükön Mindszenty Józseffel, aki „[e]zért tünteti fel a demokrácia első évét [...] holmi tatárdúlásnak, történelmünk egyik legszörnyűbb csapásának".[20] Szabó István január 3-i írása ezt az értékelést a Mindszenty által elmondott szilveszteri rádióbeszéd tükrében tette meg. Az értékelés érdekessége, hogy Szabó sem titkolja a hibákat, a nehézségeket, ugyanakkor az 1945. évet, ahogy azt Horváth Márton is, az első lépcsőfoknak tekintette egy magasabb cél elérésének folyamatában, míg Mindszentynek és a demokratikus átalakulás ellenzőinek „országunk számtalan hibája jó alkalom és ürügy arra, hogy kifejezze idegenkedését a demokrácia iránt. Mindszenty József érzékeny a kis dolgok iránt, a részletek iránt melyek nyilvánvalóan rosszak, de érzéketlen a nagyok iránt, a demokrácia szelleme és eszméje iránt".[21]

Néhány nappal a rádióbeszéd után, 1946. január 5-én a hercegprímás Ries István igazságügy-miniszterhez levelet intézett, amelyben arra kérte, hogy vizsgálja felül a politikai okokból bebörtönzöttek ügyét. A levél majdnem két hétig rejtve maradt a nyilvánosság előtt, azonban január 20-án Szabó István a *Népszava* hasábjain egy hosszú írást szentelt az ügynek. Mindszenty levelének lényeges állítása az volt, hogy senkit nem lehet elítélni olyan bűnért, amely az elkövetés időpontjában hatályos jogszabály szerint nem bűntett. Mindszenty emellett azt is kijelentette: egy demokráciában megengedhetet-

18 Száva István: A demokrácia gyermekbetegségei. *Népszava*, 1945. december 14. 1.
19 Losonczy Géza: A magyar ifjúság két arca. *Szabad Nép*, 1945. december 16. 1.
20 Horváth Márton. Szívós harcban. *Szabad Nép*, 1946. január 6. 1.
21 Szabó István: Az ellenzéki hercegprímás. *Népszava*, 1946. január 3. 1.

len, hogy valakit azért ítéljenek el, mert valamely párt tagja volt. Szabó szerint ezzel a levéllel ismét bizonyítást nyert az, hogy „Mindszenty a gyilkosok és rablók patrónusa...".[22]

5. A köztársasági törvény

1946 januárjának legfontosabb aktusa a köztársasági államforma jogi megteremtése volt. Ez politikai értelemben is fontos lépés volt, hiszen a háború utáni Magyarországon nemcsak valami *mellett*, hanem valamivel *szemben* is pozicionálták önmagukat a politikai pártok, másrészt pedig a velük szövetséges vagy ellentétes társadalmi alakulatokat is állásfoglalásra késztették.

A köztársaság kikiáltásának és törvénybe foglalásának felmerülése, majd nemzetgyűlési vitája során a koalíciós pártok egyhangúlag a köztársaság mellett tették le a voksukat.[23] Ez pedig ismét jó alkalom volt arra, hogy a Horthy-korszakban vélt vagy valós politikai hatalmat birtoklókat úgy állítsák be, mint akik a köztársasági eszme ellenségei, tehát demokráciaellenesek, és így kizárják őket a demokratikus közéletből és azok intézményeiből.

A január 11-i *Szabad Nép* szerkesztőségi írásában a köztársaság-ellenes legitimistákkal szembeni harc fontosságáról volt szó. A lap szerint a legitimisták csoportja nem számottevő és önmagukban nem képesek elérni céljaikat, azonban reakciós politikájukkal a legszegényebb és emiatt leginkább tudatlanságban élő területek lakóit képesek befolyásolni, ahol „a reakciós földesúri és egyházi hatásoktól inkább fertőzött parasztságának egy része" él. A Habsburg-uralom helyreállítása még így sem lehet elérhető cél, azonban a köztársaság kikiáltásának politikai eszközökkel történő megakadályozása igen: mégpedig úgy, hogy ezt a Nemzetgyűlésben igyekeznek a békekötés utánra időzíteni.[24]

A lap egy másik cikke szerint a Nemzetgyűlés előtt komoly feladatok állnak a választások után. Az 1945. év nehézségei a politikai pártok között is konfliktusokat szültek, de a választások után lehetőség nyílik arra, hogy ezeket rendezzék, és ehhez alapvető cél az új alkotmány elfogadása és a köztársasági eszme gyakorlati megvalósítása. Azonban szembe kell nézniük azzal, hogy a demokratikus átalakulás ellenzéke „új rohamra rendezte sorait s a klerikális reakció reverendája mögé bújva végzi a kulisszák mögött a maga egységbontó aknamunkáját, amikor a nemzetgyűlés elé kerül az új, demokratikus alkotmány".[25]

Losonczy Géza szerint ez a jogszabály a demokratikus átalakulás első, de igen fontos lépcsőfoka. Az elmúlt évszázadokban folytatott szabadságharcok ebben az alkotmányban sűrűsödnek össze. Ezt a harcot a magyar kommunisták

22 Szabó István: A hercegprímáshoz. *Népszava*, 1946. január 20. 1–2.
23 Palasik Mária: *Parlamentarizmustól a diktatúráig, 1944–1949*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2017. (A magyar országgyűlések története) 225–236.
24 Éljen a köztársaság. *Szabad Nép*, 1946. január 11. 1.
25 A Nemzetgyűlés. *Szabad Nép*, 1946. január 25. 1.

megalakulásuk óta támogatták, akár az illegalitásban, akár a háború után legális pártjukban. Azonban a köztársasági eszmének vannak ellenségei.

„A reakció köztársaság-ellenes propagandájának szócsöve főként a főpapság legitimista része, amely az egyház és a vallásszabadság védősáncai mögé húzódva, nyílt és leplezetlen Habsburg-párti agitációt folytat. Mindszenty hercegprímás múlt vasárnapi szentbeszédében átlátszó történelmi analógiák fölhasználásával a szószéket ismét korteshordóvá változtatta és a királyságot minden szemérem félretételével úgy vetítette részben bigott, részben reakciós hallgatóságának szeme elé, mint az ország felemelkedésének zálogát!".[26]

A baloldali lapok elbeszélései szerint ez a támadás nem nyílt, hanem leplezett politikai eszközökkel történik: az ellenfelek a köztársaság kikiáltásának időszerűtlenségét tárják a közvélemény elé, arra számítva, hogy a köztársasági gondolat az idő múlásával elenyészik. Ezért a demokratikus pártoknak mindent meg kell tenniük azért, hogy a támadást visszaverjék és ennek fonákságát a közvélemény elé tárják.

6. A demokratikus átalakulás és újjáépítés kérdései 1946 elején

Az ország 1946 elején nehéz helyzetben volt, a gazdasági és a társadalmi feszültségek éreztették hatásukat a mindennapokban. Ezért a politikai pártoknak Horváth Zoltán szerint nagy felelőssége van abban, hogy ne szítsák tovább az ellentéteket, hanem igyekezzenek közösen tenni azért, hogy a demokráciaellenes erőkkel szemben hallassák a hangjukat és a közvélemény felé egységet mutassanak, jelezve, hogy képesek felülemelkedni a problémákon. Ezért „[s]zembe kell nézni a valósággal s látni kell, hogy itt benn, az országban templomi szószéktől vezérigazgatói íróasztalig mindenhol gyilkos fegyvereket élesítenek a demokrácia ellen. Ez ellen a már-már nyílt támadás ellen védekezünk s védjük a demokráciát, amíg lehet türelemmel és munkával — *ha majd nem lehet, akkor öklöllel is*".[27]

A társadalmi feszültségekre szintén jó példa a február elején történt tüntetés is. A budapesti Örökimádás templomában elmondott Mindszenty-beszéd után a templomból kijövő tömeg Szálasi Ferencet és Imrédy Bélát éltette. A *Népszava* értelmezése szerint ez egyrészt a beszéd tartalma miatt történt, másrészt pedig tudatosan készültek a provokációra. A február 10-én történtek ezért túlmutatnak az egyházon és Mindszentyn, hiszen ismételten a demokratikus állam ellen történt támadás. Azonban

„[a] magyar reakció, álljon mögötte akár Mindszenty hercegprímás, akár más, súlyos tévedésnek esik áldozatul, ha azt hiszi, hogy elérkezett az órája. Magyarországból többé nem csinálnak otthont a reakciónak és a nemzetközi összeesküvésnek. A magyar demokrácia türelmes és önmérséklő volt mindeddig. A magyar munkástömegek csodálatraméltó fegyelemmel viselték a nélkülözést és

26 Losonczy Géza: Magyar köztársaság. *Szabad Nép*, 1946. január 27. 1.
27 Horváth Zoltán: Nemzeti szabadalom. *Népszava*, 1946. január 12. 1.

szenvedést és csak szocialista öntudatuk ereje tartotta vissza őket attól, hogy a megmegújuló provokációra megmutassák erejüket. Súlyosan téved azonban mindenki, aki ezt az önfegyelmet erőtlenségnek értékeli. Vegye tudomásul a magyar reakció, hogy az egész ország dolgozó népe készen áll és *nekünk, munkáspártoknak nem megindítanunk kell ezt a lavinát, hanem csak engedélyt kell adni arra, hogy a munkásság akcióba lépjen*".[28]

A *Népszava* tehát a támadásra az ellentámadással való fenyegetéssel válaszolt, amely természetesen nem segítette az egyház és a baloldali pártok (és az állam) közötti megbékélést. De persze nem is ez volt a cél.

1946. február 16-án a Magyar Kommunista Párt nagygyűlést tartott Budapesten. A *Szabad Nép* aznapi számában felvezette mindazokat a témákat, amelyről Rákosi Mátyás pártfőtitkár beszélni fog. A lap elismerte, hogy az ország még mindig súlyos gazdasági helyzetben van, és a társadalmi, politikai átalakulások sem mennek zökkenőmentesen, noha az újjáépítés során jelentős eredményeket értek el. Ugyanakkor ezek az eredmények csak lassan fejtik ki pozitív hatásukat és a nehézségek felnagyításával a demokratikus átalakulás ellenségei folyamatosan támadás alatt tartják a kormányt. A régi politikai elit pedig

„[p]olitikai segédcsapatokat is szervez magának: a demokrácia többségi pártjának azóta hivatalosan is megcáfolt vezérszónoka és Mindszenty hercegprímás tevékenysége mutatják, hogy nem csekély eredménnyel. Aknamunkáját a demokrácia gazdasági és politikai alapjai ellen, különösen megkönnyíti az a körülmény, hogy az államapparátusban csekély kivétellel szinte teljesen bent ülnek a reakciós rendszer emberei, akik szoros kapcsolatokat tartanak fenn a reakció gazdasági és politikai vezető köreivel és betegesen megduzzadt létszámukkal súlyosan terhelik koldusszegény országunk nehéz helyzetét".

A lap szerint tehát a demokrácia ellenségei nemcsak az államhatalom külső, hanem legbelső köreiben is ott ülnek: az egyház mellett a kisgazdapárt vezető politikusai közül többen is folyamatos harcot vívnak az átalakulást kívánó munkáspártokkal.[29]

A *Szabad Nép* narratívája szerint a demokratikus erők, tehát a munkáspártok és azt ezt támadók közötti harc egyre inkább eldurvult 1946 februárjára. A „reakció" nyílt támadásai a demokrácia ellen azt a látszatot kelthették, hogy a kormány és a demokratikus pártok nem képesek megvédeni az eddig elért eredményeket. Horváth Márton szerint ennek köszönhető az, hogy a „reakció elbízta magát", és a korábbinál is hevesebben és nyilvánvalóbban támadta a demokratikus rendszert. Mi is történt Horváth interpretációjában? „Az elmúlt hetekben a fasizmus, sovinizmus, antiszemitizmus szennyes áradata itt-ott előszivárgott a föld alól, sőt a főpapi ornátus, templomi szószék vagy a nemzetgyűlés tiszteletet parancsoló falainak védelme alatt igyekezett befurakodni demokratikus politikai életünkbe is. Mindez csak egyetlen szóval volt illethető: reakciós provokáció". A válasz azonban nem sokat késett:

28 Végső figyelmeztetés. *Népszava*, 1946. február 13. 1.
29 Pártunk nagygyűlésén. *Szabad Nép*, 1946. február 16. 1.

„A reakciós kihívás megkapja méltó válaszát. *Most vagy soha* – gondolja a munkás és a paraszt is és megmozdul szabadsága védelmében. Munkássztrájk és tüntetés, parasztküldöttségjárás adott hírt arról, hogy a tömeg türelme végét ért. A megmozdulások hatására a legdurvább és leplezetlen reakció hangja átmenetileg visszahúzódott a parlament és az utca túl éles fényéből a templomok homályába és a névtelen agitációba".

Mindennek pedig az lehet az eredménye, hogy a koalíció megerősödik, megtörténik a gazdasági és politikai átalakulás, amelynek eredményeképpen a tömegek is elkezdik érezni mindezek jótékony hatását.[30]

1946. március elejére a politikai feszültség a kisgazdapárt jobboldala és a munkáspártok között végül is oda vezetett, hogy a baloldali pártok egy koalíción belüli koalíciót hoztak létre Baloldali Blokk néven. Ennek a formációnak a politikai hitvallását a *Szabad Nép* március 5-i számában adták közre az első oldalon, vezércikk formájában. A Baloldali Blokkot egyszerűen a kisgazdapárt és a katolikus egyház között fennálló, a demokráciát támadó egységfront ellensúlyozásaként interpretálták a közvélemény felé. Ugyanis, írta a *Szabad Nép*,

„[a] demokratikus kormánykoalíció legnagyobb pártjának képviselői a Nemzetgyűlésen kihívóan és tüntetően tapsolnak annak a Mindszenty Józsefnek, akiről köztudomású, hogy a földreform ádáz ellensége, hogy a szervezkedő reakció egyik főpatrónusa, a nyilas országvesztők védőügyvédje, akinek fellépését a demokrácia ellen a demokratikus pártok – köztük a Független Kisgazdapárt – annak idején közösen és egyhangúan elítéltek".

Tehát a narratíva szerint a kisgazdapárt jobboldala és az egyház elleni fellépés nemcsak a baloldal politikai érdeke, hanem a demokratikus jogállamé is.[31]

A *Szabad Nép* állásfoglalása mellé csatlakozott a *Népszava* is, amely ugyanazon a napon, szintén szerkesztőségi állásfoglalásban rögzítette a kommunista párti orgánum által megfogalmazottakat. A lap véleménye szerint

„[t]essék annak, aki nem híve a demokráciának, *nyíltan kivonulni a demokratikus koalíció pártjaiból*. Nemrégen az utcán együtt éltették Mindszentyt Szálasival és Imrédyvel. Nem sokkal ezután pedig a parlamentben a Kisgazdapárt jobbszárnya Mindszentyt éltette. Nem vitás, hogy akik a parlamentben nyíltan Mindszentyt éltették, ezzel burkoltan *Szálasi és Imrédy szelleme mellett tettek hitet.* Velük tovább egyetlen pillanatig sem vagyunk hajlandók még *az együttműködés látszatát sem fenntartani*".[32]

A Szociáldemokrata Párt tehát a Magyar Kommunista Párt mellé állt a kisgazda jobbszárnnyal és a Mindszenty vezette egyházi körökkel szemben, ezzel is baloldali egységet mutatva a közvélemény felé.

A katolikus egyház elleni támadások március közepétől egyre inkább ritkultak a vezércikkekben. Március 22-én azonban a *Népszava* egy hosszabb szerkesztőségi írásban foglalkozott Grősz József kalocsai érsek egyik beszédével.

30 Horváth Márton: Betelt a mérték. *Szabad Nép*, 1946. február 24. 1.
31 Tiszta vizet a pohárba! *Szabad Nép*, 1946. március 5. 1.
32 Termékeny koalíciót! *Szabad Nép*, 1946. március 5. 1.

A lap a Grősz-beszéd azon részét vette górcső alá, amelyben az érsek „feltűnő ismételgetéssel, rendkívül hosszan lelkendezik holmi titokzatos fehér lóért". A párhuzam természetesen teljesen egyértelmű volt a lap szerint, hiszen a fehér ló Horthy Miklós szimbólumává nemesedett a háború előtt. A Grősz-beszéd ilyen interpretálása lehetőséget teremtett a lapnak arra, hogy a katolikus klérus vezetőit egyértelműen azonosítsa a Horthy-korszak visszaállításán fáradozókkal. Itt már nem csak Mindszenty jelent meg, nem csak Mindszenty az, aki veszélyt jelent a demokráciára, hanem a felsőpapság is. Ezért is szólította fel Grőszt arra, hogy tisztázza a beszédében elhangzottakat, és határolódjon el a Mindszenty által képviselt irányvonaltól.[33]

Néhány héttel később, április 13-án a *Népszava* vezércikkében Zavradecz István ferences szerzetes, volt tábori püspök népbírósági perével foglalkozott, amelynek során öt és féléves büntetést szabtak ki rá. Zavradecz ügye azonban túlmutatott önmagán, hiszen a lap nemcsak a múltban elkövetett vélt vagy valós bűnöket megtorló népbírósági tárgyalással foglalkozott, hanem ezt felhasználva a papság felé fordult, miszerint „[l]egyen memento mindenki számára a népbíróság ítélete. Tanulja meg az egyház minden papja, hogy papi minőségében a politika nem az ő dolga, ne ártsa magát olyan kérdések feszegetésébe, amelyekhez nem ért". Ez pedig egyértelmű figyelmeztetés volt arra, hogy az egyház vonuljon ki a politikai térből.[34]

7. Az ifjúságért folytatott harc és az egyházi iskolák

Néhány nappal a Zavradecz-cikk után a munkáspárti sajtó figyelme az ifjúság felé fordult, elsősorban a katolikus ifjúsági mozgalmakban részt vevők és az egyházi iskolákba járók felé. A Budapesti Piarista Gimnázium diákjai a rendőrségi jelentések szerint egy merénylet, egy „fasiszta összeesküvés" tervét dolgozták ki közéleti szereplők ellen. A terv még idejében a gimnázium tanárainak a fülébe jutott, akik azonban a rendőrség értesítése helyett házon belül igyekeztek elintézni az ügyet. A baloldali narratívában ez pedig úgy jelent meg, hogy az ifjúságot, amelyet mélyen áthatotta a háború előtti és alatti közbeszéd, keményen kell fogni, főként a piaristák tanítványait, hiszen több, a Horthy-korszakban szerepet vállaló közéleti szereplő maga is piarista diák volt és az ő tanáraik is a „német eszmét" honosították meg a gimnázium falai között. Ilyen környezetben és ilyen háttérrel

„[a] diákok fasiszta szervezkedése nem véletlen – ezt aláhúzva, nagyon komolyan mondjuk. Nincs más megoldás, mint az ifjúságot keményen kézbe fogni, nem engedni neki egy pillanatot se, hogy még jobban kifejlődjék benne a félrenevelt politikai ösztön. Ha a tanulókat a nehezen ellenőrizhető tantermekben hagyjuk felnőni, jövőnket tesszük tönkre, Magyarországét. A fasiszta

33 Elég volt a fehér lóból. *Népszava*, 1946. március 22. 1.
34 Az elítélt püspök. *Népszava*, 1946. április 13. 1.

ifjúságból pedig tanúsított nemtörődömségünk következtében fasiszta férfiak lehetnek, fasiszta férfiakból pedig fasiszta társadalom alakulna".[35]

A Baloldali Blokk a politikai harcot kiterjesztette, és újabb frontot nyitott az egyház ellen.

A piarista gimnazistákkal elindult „fasiszta összeesküvés" május közepére egyre többször bukkant fel a baloldali lapok hasábjain. Kiss Szaléz ferences szerzetes is így került a hatóságok látóterébe, mint aki 1945–1946 fordulóján felbujtóként főszerepet játszott a szovjet katonák elleni merényletekben Gyöngyösön. Az egyre inkább megszaporodó, főként az egyházi ifjúsági egyesületeket és az egyházi személyeket érő támadások egyértelműen mutatták, Kiss Szaléz szavaival élve, hogy „az ifjúságért újabb harc indult".[36] Ahogy a *Népszava* 1946. május 19-ei vezércikkét jegyző Száva István ezzel kapcsolatban megjegyezte,

„[n]e áltassuk magunkat! Bizonyos, hogy határtalan bűn terheli a páter Kiss Szalézeket és a felbujtással foglalkozó hasonló gangsztereket, de ne higgyük, hogy ezt a réteget neveléssel valaha is a demokrácia meggyőződéses híveivé lehet tenni. Nem, ennek a rétegnek elemi osztályérdekei ütköznek össze a demokrácia felfogásával és az ország dolgozó tömegeinek az érdekeivel, tehát örökké ellenségei lesznek a dolgozó osztályoknak csakúgy, mint a demokráciának".[37]

Úgy vélem, ekkor már jól látható, hogy a harc, amely az ifjúságért folyik, elsősorban az egyházak és a kommunista párt között, olyan szintre jutott, ahol már semmiféle diskurzus nem jöhet létre. Innentől kezdve pedig a harc célja nem a másik meggyőzése, hanem legyőzése, és a közvélemény nem maradhat pártatlan. Mindenképpen állást kell foglalnia.

1946 júniusában továbbra is feszült légkör uralkodott a munkáspártok és az egyház között. Az egyházi szervezeteket, oktatási intézményeket ért egyre szaporodó támadásokra válaszul Grősz József ajánlására megalakították a Katolikus Szülők Szövetségét az egyházi fenntartású iskolákban. Mindezek mellett pedig az ország szinte minden pontjáról beadványokat, leveleket küldtek a miniszterelnöknek, amelyben kérték az egyházi iskolák elleni támadások leállítását. A *Szabad Nép* június 14-i, Betlen Oszkár által jegyzett vezércikkében ezekre azt a választ adta, hogy

„[a] magyar demokrácia nem egyházellenes, hanem fasisztaellenes. Az egyházi iskolákat azok veszélyeztetik, akik Gyöngyösön, Celldömölkön, Szombathelyen és Budapesten meghurcolták reverendáikat a fasizmus sarában. Azok veszélyeztetik az egyházi iskolákat, akik tanulóik kezébe a rózsafüzér mellett kézigránátot nyomnak, akik megfordítják a tízparancsolatot. »Ölj«-t és »Ne szeresd felebarátodat« hirdetnek".

35 „Háziügy". *Népszava*, 1946. április 16. 1.

36 Idézi: Máthé Zsuzsa: Egy ferences szerzetes tragédiája. *Valóság*, 2004/6. http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=189&lap=2 (letöltve 2017. december 1-én).

37 Száva István: Kor, vagy osztály? *Népszava*, 1946. május 19. 1.

Az egyházi iskolák sorsa ezen narratíva szerint nem a kormányzaton múlik, hanem az egyházon. Azon, hogyan tudja az intézményeit és az ott zajló oktatást integrálni a kormányzat oktatásügyi törekvéseibe. Betlen szavaival élve

„[a]z egyházi iskolák sorsa egyes egyedül attól függ, hogy vezetőik hajlandóak-e tudomásul venni, hogy Magyarországon az ezerholdak, a népelnyomó királyság, a háborús uszítás világának vége van. Attól függ az egyházi iskolák sorsa, hogy vezetőik hajlandók-e alkalmazkodni az új kor szelleméhez, a magyar nép békevágyához, szabadságszeretetéhez, Magyarország társadalmi fejlődésének szükségleteihez".[38]

Ehhez a véleményhez csatlakozott június 20-i írásában Justus Pál a *Népszavában*. A Szociáldemokrata Párt lapja azonban nemcsak az egyházakat hibáztatta a felekezeti iskolákban történetek miatt, hanem kormányon belüli politikai támadásra is felhasználta ezt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetője a parasztpárti Keresztury Dezső volt, akinek a személyével azonban sem a kommunista, sem a szociáldemokrata párt nem volt kibékülve. Ezért mindent elkövettek, hogy eltávolítsák a kormányból és helyére olyan személyt ültessenek, aki a munkáspártok számára is elfogadható. A Keresztury által vezetett

„kultuszminisztérium feladata volna az egyházi iskolák ellenőrzése, a felügyeleti jog hatékony gyakorlása. Az egyházi iskolák nagy része még a rendkívül enyhe és félénk miniszteri rendeleteket sem hajtja végre, a néhány megjelent új tankönyv használatát is megtiltja. Ki felelős ezért?"

Keresztury tehát e felfogás szerint miniszteri működése során nem fékezte meg az egyházi iskolák tevékenységét, nem tette kötelezővé az újonnan megjelent tankönyvek használatát, így ő is felelős volt azért, ami ezekben az oktatási intézményekben zajlott.[39] Azonban a támadások nem érték el a céljukat, mert Nagy Ferenc miniszterelnök nem volt hajlandó Kereszturyt eltávolítani a kormányból.[40]

1946 júliusában a Belügyminisztériumot vezető Rajk László rendeleti úton tiltott be több egyházi szervezetet, ami a katolikusok között hatalmas felháborodást és felzúdulást keltett. A legnagyobb veszteség az egyház számára a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete, azaz a KALOT betiltása volt. Az egyházi tankönyvek és az oktatás folyamatos támadása, az ifjúsági szervezetek ellehetetlenítése miatt a katolikusok joggal érezhették, hogy szervezett támadás és üldöztetés folyik ellenük. Az egyház félhivatalos orgánuma, az *Új Ember* júliusi vezércikkeiben[41] ennek hangot is adott. A *Népszava* interpretációjában ez a vélemény úgy jelent meg, hogy

38 Betlen Oszkár: Kik veszélyeztetik az egyházi iskolákat? *Szabad Nép*, 1946. június 14. 1.

39 Justus Pál: Nagytakarítást a kultuszminisztériumban! *Népszava*, 1946. június 20. 1.

40 Pál Zoltán: Keresztury Dezső igazgatósága az állambiztonsági megfigyelések tükrében. In: Horváth László – Laczkó Krisztina – Tóth Károly – Péterffy András (szerk.): *Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati.* Budapest, 2011. 607–609.

41 Hamvas Endre: Szabadság és önkény. *Új Ember*, 1946. július 14. 1., Az idejétmúlt vulgárpropaganda. Uo. 1., A harmadik front megszállottjai. Uo. 1946. július 21. 1.

a „katolikus hetilap nagyzási mániába esett, ahogyan és amikor a magyar katolikusok s a katolikus egyház üldözéséről fecseg és ennek a mániájának lázrohamaiban nem egyszerűen csak panaszkodik, hanem tervszerűen, nagyon tudatosan s még nagyobb vakmerőséggel bárgyú hazugságokat sugdos az európai közvélemény fülébe".

A harc ebben a narratívában új, magasabb, európai szintre helyeződött, amely során a katolikus egyház és a sajtója „szegény, szerencsétlen Magyarország ellen" lázítja „az egész Fekete Internacionálét". Az európai és a tengerentúli katolikus sajtó pedig tényként kezelte a magyarországi egyházüldözést és a katolikus egyház ellehetetlenítését – legalábbis a *Népszava* szerkesztősége szerint. Ezért aztán sietett is leszögezni, és félreérthetetlenül az egyház tudomására hozni, hogy

„ha ez a szégyenletes világintrika tovább folytatódik, valóban a »legnagyobb veszélybe« kerülhet a magyar katolikusság is... Mert se »Új Ember«-ék, se klérusék, Mindszentyék ne felejtsék pillanatra sem, hogy azon a magyar hajón, amely a demokratikus rend és a béke partjai felé igyekszik s amelyet ezek a külföldi intrikák és rágalmak a nyomor és zűrzavar örvényeibe szeretnének süllyeszteni, igen, azon a magyar hajón rajta él a magyar katolikusság egyeteme is és sorsa mindenképpen egy az ország sorsával!".[42]

8. Az 1946–1947. év belpolitikai harcainak hatása az egyházra

1946. augusztus elején a legfontosabb politikai esemény a forint bevezetése és ezzel a gazdaság stabilizálása volt. Ugyanakkor a *Szabad Nép* itt is igyekezett rámutatni arra, hogy ez nem lesz könnyű, hiszen ennek a politikai aktusnak is megvannak az ellenségei.

„A stabilizálás ellenségei tehát elsősorban a reakció híveiből állnak. Ehhez tartoznak bizonyos egyházi körök, birtokukat elvesztett földesurak, a régi rendszerrel összenőtt fiskálisok, az állami és egyéb bürokráciának ellenforradalmi, fasiszta, reakciós tagjai és a nagytőke egyes képviselői. Valamennyiüket összefűzi az, hogy minden eszközt jónak tekintenek a demokratikus rendszer elgáncsolásra s legfőbb célkitűzésük a régi uralmi rendszer valamilyen formájának visszaállítása".[43]

A kommunista politika egyre inkább áttevődött abba az irányba, hogy az egyházat belülről igyekezett bomlasztani, ahogy azt tette politikai ellenfeleivel is. A módszer tehát adott volt: a nyilvánosság felé azt kellett mutatni, hogy nem az egyház en bloc az ellenség, hanem „bizonyos egyházi körök", amelyekről a közvélemény már nagyrészt tudhatta is, hogy kikből állnak. Erre rímelt a kormány 1946. augusztus elején kiadott felhívása, amelyben azzal a kéréssel fordult a papsághoz, hogy ne avatkozzon a politikába, ugyanakkor segítse a demokratikus átalakulást, illetve az ország szellemi és fizikai újjáépítését. Mindezért a kormányzat továbbra is tiszteletben tartja az egyház jogait

42 Egy hazugság útja Európában. *Népszava*, 1946. július 25. 1.

43 FRISS István: A stabilizáció néhány kérdése. *Szabad Nép*, 1946. augusztus 1. 1.

és minden, az ország sorsát érintő kérdésben nem csak kikéri, hanem meg is hallgatja a véleményét.[44]

Ugyanez a nézőpont mutatható ki a *Szabad Nép* augusztus 4-i számában megjelent Révai József-írásban is. A július végén, augusztus elején Miskolcon történt pogrommal kapcsolatban ismét támadás érte az egyház néhány vezető tagját. A kommunista párti lap publicistája felrótta nekik, hogy nem tesznek semmit az antiszemita megnyilvánulások ellen, sőt hallgatásukkal felerősítik azokat. Azt azonban nem említette meg Révai, hogy a pogrom kirobbanásában milyen szerepet játszott a kommunista párt július 23-i, miskolci tömegdemonstrációja.[45] A *Szabad Nép* szerint az országnak választania kell: „Mi vagy ők?" Révai szerint

„A fasizmus, az antiszemitizmus a reakció édesgyermeke, fegyvere és ideológiája. Egyik a másiktól elválaszthatatlan. De ki az, aki a reakciónak, következésképen a fasizmusnak menedéket és fedezéket nyújt, aki az ifjúság fasiszta összefüggéseit bagatellizálja, ki az, aki hallgatással tér napirendre afölött, hogy bizonyos magas egyházi férfiak a fasisztáknak adandó közkegyelemtől teszik függővé a pogromok megszűnését".[46]

A feszültség tehát nem csökkent. A kommunista párt azonban a falujáró mozgalom májusi elindításával igyekezett meggyőzni a vidéki lakosságot arról, hogy igaztalan az, amikor „[a] reakció a vallásellenesség vádjával illette a kommunistákat", hiszen ezzel szemben állt az a tény, hogy „[a] falujáró kommunisták által helyreállított templomok tucatjai és a falusi papok elismerő levelei bizonyítják: a kommunisták a teljes vallásszabadság hívei, megbecsülik a nép vallásos érzését is".[47] Ezen érvelés szerint arról van szó, hogy a vallásosság és a vallásos érzület nem azonos a katolikus egyház tevékenységével. A kommunista párt tehát igyekezett elválasztani a vallásos embert az egyházától.

1946. október közepén újra a kommunista párt látószögébe került az egyház, köszönhetően a Baloldali Blokk október 18-án, a kisgazdapárt számára átadott követeléseinek és az arra adott kisgazda válasznak.[48] A kisgazdapárt a kommunista párt szerint a Baloldali Blokknak arra a követelésére, hogy a földalapból a régi gazdák helyett az új gazdákat támogassák, azt válaszolta, hogy ebből az alapból

44 A kormány felhívása a papsághoz. *Szabad Nép*, 1946. augusztus 2. 1.

45 Az MKP 1946. szeptember 23-án tömegdemonstrációt rendezett Miskolcon a gazdasági reformok kikényszerítése miatt. Rákosi is beszédet mondott és akasztással fenyegette meg azokat, akik a párt véleménye szerint a gazdasági stabilizáció ellenségei. Ennek a beszédnek a nyomán került sor a több napig elhúzódó pogromra.

46 RÉVAI József: Páris és Miskolc. *Szabad Nép*, 1946. augusztus 4. 1.

47 Falujárás. *Szabad Nép*, 1946. szeptember 12. 1.

48 Az MKP a kisgazdapárt elé terjesztette azokat a követeléseket, amelyek szerinte a politikai válság megoldásához szükségesek. Ezek között szerepelt a választójogi törvény felülvizsgálata, a malmok államosítása és további kisgazda képviselők kizárása a Nemzetgyűlésből. A kisgazdapárt ezeket udvariasan, de határozottan visszautasította, és arra hívta fel a kommunista párt figyelmét, hogy a megoldáshoz közös koalíciós együttműködés szükséges.

„gondoskodni kell az egyházak jövedelmeinek kárpótlásáról, hogy »közérdekű feladataikat elláthassák.« Közérdekű feladatok ellátása? Az egyházi iskolákat az állam tartja el, anélkül, hogy komoly beleszólása lenne az oktatásba. A Kisgazdapárt éppoly jól tudja, mint mi, hogy az egyháznak a pénzügyminisztérium és az újjáépítési minisztérium igen komoly összegeket juttat. Ideje volna közölni, mekkorák ezek az összegek. Mindszenty, esztergomi érsek, a demokrácia nyílt ellenfele a demokratikus államtól kap rendes havi javadalmazást, amely a többszöröse a miniszterelnök havi fizetésének. Úgy látszik, a Kisgazdapártnak mindez nem elég: további súlyos összegekkel akarja »kárpótolni« Magyarország legnagyobb volt nagybirtokosát, a katolikus egyházat, ugyanakkor, amikor az újgazdák százezreinek a koldusszegény állam alig tud segítséget nyújtani. Nyilvánvaló tehát, miről van szó. A Kisgazdapárt látszólag elfogadja a Baloldali Blokk kívánságát az újgazdák megsegítéséről, de úgy »fogadja el«, hogy igyekezik továbbra is biztosítani magának a klerikális reakció támogatását".[49]

Az MKP szempontjából nézve a kisgazdapártból kizárt, majd új pártot alapító képviselők és politikusok nem csak a munkáspártok, hanem a kisgazdapárt számára is ellenfelet jelentenek, és több esetben is hátrányosan befolyásolhatták a kisgazdapárt politikai céljait. Ilyen hátrány lehet az egyház politikai támogatásáért zajló küzdelem is – legalább is a kommunista párt szerint. Ennek szemében már hosszú hónapok óta szálka volt az egyházi oktatási intézményekben zajló tevékenység, és az, hogy az egyház nem az állami oktatásban használatos tankönyveket alkalmazta, hanem a sajátjait. A *Szabad Nép* véleménye szerint ezt csak úgy lehet kiküszöbölni, hogy államosítják a tankönyvek kiadását és a jogszabályokban rögzített tananyagot oktatják. Ugyanakkor

a „tankönyvek államosítása nem fogja kiszorítani a vallásos szellemet az oktatásból. Emiatt ne fájjon senkinek a feje. Ennek a rendszabálynak csak az lenne a feladata, hogy a reakciós szellemet szorítsa ki az iskolából. Meg vagyunk róla győződve, hogy ez a két fogalom nem minden vallásos ember számára azonos".[50]

Ez a reakciós szellem jelent meg a *Népszava* november 12-i írásában is. Itt azonban párhuzamot nem az egyházi oktatási intézményekben zajló oktató-nevelő munka területén húzták meg, hanem az 1920-as évvel, a Horthy-korszak kezdetével. A lap szerint ugyanis

„1920 szelleme nem pusztult ki még Magyarországról. Ott rejtőzködik iskolákban, leventén és templomokban félrenevelt, háborúban meggyötört tömegek lelkében. De a métely beférkőzött közéleti embereink egy részének gondolatvilágába is. Amíg úgy látták, hogy az idők nem alkalmasak, meghunyászkodtak és demokratákká álcázták magukat. Most, hogy a munkásság az építőmunkával foglalja le még szabad idejét is, most, hogy már régen nem mutattuk meg a magyar szocialisták

49 A Kisgazdapárt válasza. *Szabad Nép*, 1946. október 25. 1. A kisgazdapárt és a Szabadságpárt közti harcot mutatja be: Révai József: Legyen vége a huzavonának. *Szabad Nép*, 1946. december 1. 1., és A tíz ponthoz. *Szabad Nép*, 1946. december 5. 1.

50 Losonczy Géza: A tankönyvek államosítása. *Szabad Nép*, 1946. november 10. 1.

százezres tömött sorait, most, hogy külföldről anyagi, a szószékről erkölcsi bátorításokat kapnak, feltámadt 1920 szelleme".

Ezen elbeszélés szerint tehát tovább folytatódik a harc. Ennek egyik szereplője továbbra is a katolikus egyház, amelynek tanításai, politikai szereplése ellen fel kell lépni. Ez már az éberség politikája, amikor mindenhonnan, országhatáron belül és kívül is ellenség leselkedik a fiatal magyar demokráciára. Ezt pedig az is mutatja, hogy köztiszteletben álló professzorok, szakemberek megnyilatkozásaiban újra megjelennek a háború előtti sablonok: „»fajidegen«, »népgyökerű«, »krisztusi világszemlélet«, »Szent István országa«, »magyar, vagy baloldali«".[51] Ez pedig a munkáspártok szemében egyenlő a Horthy-korszak restaurációjának kísérletével.

1947 elején a Kisgazdapárt és a Kommunista Párt közötti hatalmi-politikai harc fordulópontjához érkezett. Az 1946 decemberében a politikai rendőrség által felgöngyölített köztársaság-ellenes összeesküvésből nőtt ki a kisgazdapárt felső, vezető részét is maga alá temető „Magyar Közösség"-ügy. Az összeesküvés szereplői és támogatói között „természetesen" ott találjuk a katolikus egyházat is, amely keretet adott a szerveződésnek.[52] Az egyház azonban nemcsak a „Magyar Közösség"-ügyben való szerepe miatt vált a munkáspártok céltáblájává, hanem lehetőséget biztosított egyéb, addig függőben tartott politikai harcok újraindítására is. Ilyen volt például az 1946 nyarán folyamatosan támadott Keresztury Dezső kultuszminiszter személye, aki újra célkeresztbe került. Erre pedig azért kerülhetett sor, mert a kommunisták a Kereszturyt addig végig megvédő Nagy Ferenc miniszterelnököt is érintettnek vélték a köztársaság elleni összeesküvésben, noha ezt 1947 januárjában még nem tárták a nyilvánosság elé. Ugyanakkor a *Népszava* januárban még úgy látta, hogy a belpolitikai ütközetek ellenére a miniszter pozíciója nem ingott meg, és a „klerikális érdekeket száz százalékig kiszolgáló Keresztury így továbbra is helyén maradhat és a köréje csoportosuló minisztériumi klikk továbbjátszhatja, a magyar demokráciára oly ártalmas játékait".[53] Azonban a fenyegetés már egyértelmű volt, és ez az egyház számára sem adott túlzott bizakodásra okot.

Alig egy hónappal később, február 10-én aláírták Párizsban a magyar békeszerződést. Ennek okán Szabó István írt vezércikket a *Népszava* február 16-i számába. Szabó sorra vette a háborúba lépés, a háborús vereség és pusztítás bűnöseit, amely között ott látta a katolikus egyházat is. Szabó szerint a felelősség alól az egyházi vezetők nem bújhatnak ki, hiszen még a vallásellenes Adolf Hitlerrel is összefogtak hatalmuk biztosítására. Ugyanakkor azt is látni kell, legalább is a *Népszava* szerint mindenképpen, hogy „nem vallási vitát csinálunk, hanem politikait, tehát osztályharcosat, jogosat és e kérdésben velünk van minden valamirevaló elme Európában, minden tisztességes ember Magyarorszá-

51 1920. *Népszava*, 1946. november 12. 1.

52 Révai József: Összeesküvők és cinkosok. *Szabad Nép*, 1947. január 5. 1.

53 Meddig tart a szünet? *Népszava*, 1947. január 9. 1.

gon". Azaz felfogásuk szerint nem a vallást, nem a vallásosságot támadják, hanem azokat, akik a vallás nevében asszisztáltak Magyarország elpusztításához.[54]

Ez a kommunikációs stratégia jelent meg a kommunista párt propagandatevékenységében is. Ahogy már 1946-ban, úgy 1947 februárjában is szerepet kaptak a falujárók, akik vasárnapjukat áldozzák fel arra, hogy az ország népét segítsék önkéntes munkájukkal. A falujárók a kommunista propaganda szerint nem tesznek különbséget templom és állami intézmény között: segítenek ennek és annak is a felépítésében, rendbehozásában. Ez a közvéleményt ismét megerősítheti abban, hogy a kommunisták nem a vallás ellenségei, és nem tesznek különbséget ezen az alapon. Mindezt jól mutatja például az ipolytölgyesi és az ároktői plébános hálás levele, amiért segítettek a templom rendbehozatalában. Csobánka jegyzője pedig a helyi katolikus egyház köszönetét tolmácsolta a falujárók felé.[55]

9. Kísérlet a fakultatív hitoktatás bevezetésére

Az 1947 márciusában megtartott pártközi értekezleten újra napirendre került az állami tankönyvkiadás, az általános iskola és a fakultatív hitoktatás bevezetése.

„E három programpont megvalósítása döntő lépés abban az irányban, hogy új, a demokrácia szellemének megfelelő alapra helyezzük az egyház és az állam viszonyát. Nincs társadalmi és közéletünknek még egy fontos területe, ahol annyira elmaradtunk a kor és a fejlődés követelményeitől, mint itt. A külföldi demokráciák már rég megoldották ezt a kérdést. Ezzel fiatal demokráciánk egy komoly mulasztását pótoljuk és folytatjuk a dolgozó milliók felszabadítását az anyagi és szellemi elnyomástól. Természetesen egy ujjal sem nyúlunk hozzá a vallás szabad gyakorlásához, sőt az állam támogatását sem vonjuk meg az egyháztól, ahol vallásos kötelezettségét teljesíti".[56]

Mi is történt? Az állam a kommunista párt egyházpolitikáját magáévá téve az egyház kiszorítását tervezte a politikai és a gazdasági élet után az oktatásból és a nevelésből is. A tervezet szerint a modern társadalom felépítése nem lehetséges a katolikus egyház tanainak és dogmáinak alapján. Ugyanakkor elismeri az egyházak helyét a társadalomban, de ott sem fogadja el a kizárólagosságát, és igyekszik távol tartani őket minden olyan poszttól, ahol közvetlen hatással lehetnek a társadalomra.

Természetesen a pártközi értekezlet döntése ellenkezést és tiltakozást váltott ki az egyházi iskolákba járó tanulók, a szülők és a pedagógusok részéről, ahogy tiltakoztak ellene az egyházi vezetők, valamint a Kisgazdapárt egyes képviselői, és a teljes Szabadságpárt is. Gimes Miklós szerint azonban ebben az esetben

54 Szabó István: A béke velünk. *Népszava*, 1947. február 16. 1.
55 A falujárók. *Szabad Nép*, 1947. február 26. 1.
56 Friss István: Pártközi munkaprogram. *Szabad Nép*, 1947. március 18. 1.

„[s]em többről, sem kevesebbről [nincs szó], minthogy a magyar demokrácia végre úr akar lenni a maga portáján és napirendre tűzte alapvető kulturális követeléseinek megvalósítását: a fakultatív vallásoktatás bevezetését, az állami tankönyv-monopólium megteremtését, az általános iskola megerősítését".

Azonban véleménye szerint a „klerikális reakció erre nyílt hadüzenettel válaszol, tömegmozgalmat igyekszik szervezni". Tehát a kommunista párt értelmezésében az, aki nem ért egyet ezekkel a lépésekkel, az ellensége a demokráciának. Az ellenzők következő lépései Gimes szerint könnyen megjósolhatók, hiszen mindig ezzel a fegyverrel éltek 1945 után, ha vélt vagy valós sérelem érte őket:

„A tüntetésektől a kultuszminiszternek küldött tiltakozó levelekig minden eszközt meg fog ragadni a klerikális reakció arra, hogy minimális követeléseink megvalósítását meggátolja és hogy ezeket a minimális, a világ nagy részében már réges-rég túlhaladott követeléseket vallás- és egyházüldözésnek tüntesse fel".[57]

Végül azonban a fakultatív hitoktatás bevezetése 1947 tavaszán lekerült a napirendről, így az egyház ekkor joggal érezhette úgy, hogy egy igen fontos és jelentős csatát nyert meg.

10. Újrainduló egyházellenes támadások és a kékcédulás választások

Az elkövetkező időszakban a kisgazdapárt elleni egyre erősebb támadások, Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása és emigrálása és a Dinnyés Lajos vezette új kormány felállítása szerepelt a lapok címoldalán. Természetesen, ahogy előtte is, ezekben is megtalálhatták, akik keresték, az egyház kezét, azonban kifejezetten az egyház elleni támadás nem indult. 1947 késő nyarától a politikai kérdések pedig már a választások körül forogtak. Az egyház itt annyiban játszott szerepet, hogy a baloldali lapok igyekeztek meggyőzni a közvéleményt az egyház és az ezt támogató, főként ellenzéki pártok demokráciaellenes politikájáról. Ezzel kapcsolatban Molnár Erik augusztus 20-i vezércikkében a Szent István-i egyház példáján keresztül kiemelte, hogy

„A magyar egyház legszebb történeti hagyományainak felelne meg, hajdani nagy kultúrszerepének méltó folytatása volna, ha őszintén együttműködne a magyar népi demokráciával, amely a jelen haladó politika formája. Ez az együttműködés ma is hozzájárulna az állam megszilárdulásához, mint Szent István korában, biztosítaná az egyház és a vallási élet semmitől sem zavart fejlődését, meggyorsítaná az ország haladását, mint Szent István korában".[58]

Azonban a valóság, legalább is a Magyar Kommunista Párt szerint, egészen más. A választások előtt Révai József vette számba az ellenzéki pártokat, amelyek nagy része valamilyen formában kötődött a katolikus egyházhoz, még

57 Gimes Miklós: A lelkiismereti szabadságért. *Szabad Nép*, 1947. március 23. 1.
58 Molnár Erik: Szent István napjára. *Szabad Nép*, 1947. augusztus 20. 1.

akkor is, ha az egyház, akárcsak 1945-ben, egyik párt támogatására sem biztatta a híveket. Révai meglátása szerint 1947-ben még nem érett meg az idő arra, hogy „európai értelemben vett" katolikus párt jöhessen létre, mert

„[a] magyar demokrácia még oly fiatal, az egyház és a feudalizmus érdekszövetségére való emlékezés még oly erős, hogy a Giesswein Sándor[59] hagyományait hangoztató párt észre sem veszi: új kiadásban Wolff-párt[60] lett belőle. Egy katolikus politikai pártnak Magyarországon csak akkor lenne létjogosultsága, ha bizonyos egyházi körök és a régi rendszer között még mindig fennálló kapcsolatok elleni harcot írná zászlajára: az egyház felszabadítását a régi rendszer védelmezőjének és palástjának szerepe alól – de hihető-e, hogy a Barankovics-párt[61] ezt a feladatot vállalni meri és tudja? Nem hihető. Ellenkezőleg, eddigi szereplése bizonyítja, hogy nem is akarja".[62]

Révai konklúziója egyértelmű: a katolikusok támogatását kérő pártok nem tudtak túllépni 1945-ön, és jelenlegi állapotukban nem képviselhetik híven a katolikusokat.

A *Népszava* augusztus 27-i vezércikke szintén az ellenzéki pártok és a katolikus egyház kapcsolatával foglalkozott. A *Népszava* külön kiemelte a püspöki kar állásfoglalását a választásokkal kapcsolatban, és arra a következtetésre jutott, hogy Mindszenty és a püspökök helyesen jártak el, amikor nem támogatnak egyetlen pártot sem. A *Népszava* külön hangsúlyozta, hogy Mindszenty „ezzel a lépésével, ezzel a nyilatkozatával sokat, igen sokat tett az Egyházért és a demokráciáért egyaránt. A demokrácia és az Egyház között nem lehet és nincs is ellentét és mi őrködni fogunk afelett, hogy a politikától magát távoltartó Egyház szabadon terjeszthesse az igét". Ugyanakkor elítélően nyilatkozott azokról az ellenzéki pártokról, „szellemi templomrablók[ról]",

„akik kihasználva a falusi nép vallásos meggyőződését, azzal a hazugsággal igyekeznek szavazóikul megnyerni őket, hogy pártjuk az Egyház hivatalos pártja. Arról a romlottéletű papról szólunk, aki feslett életét a hamisan terjesztett püspöki támogatással próbálja leplezni. És beszélünk arról az útját tévesztett újonc politikusról, aki keresztény jelszóval jelöli meg hozzá hasonló farizeusokból toborzott pártját".[63]

A *Népszava* végül is azt kommunikálta a választások előtt, hogy nem ért egyet sem az egyház politikai szerepvállalásával, de azzal sem, ha a politika igyekszik felhasználni az egyházat önös céljai eléréséért.

A választások napján a *Szabad Nép* vezércikkben hozta le az előző napon, a rádióban elhangzott Rákosi Mátyás-beszédet. Ebben a párt főtitkára a választásokon való részvételre kérte a jogosultakat, valamint arra, hogy szavazatukat a Magyar Kommunista Pártra adják le. Beszédében kiemelt figyelmet fordított az egyház és a párt kapcsolatára. Rákosi úgy látta, hogy a kommunista párt politikája célravezető volt, amikor

„Nem engedtük belevinni a vallást a napi politika kérdéseibe és amikor Nagy Ferencék provokációs célzattal felvetették a fakultatív vallásoktatás kérdését, mi voltunk azok, akik közbeléptünk és levétettük a napirendről. A romba dőlt templomok helyreállításán és a szegény eklézsiák földhöz juttatásán át százféle formában adtuk tanújelét annak, hogy a nagy többségében vallásos népünk zavartalanul és a legnagyobb lelkiismereti szabadsággal imádhassa Istent".

Ennek a politikának köszönhető, hogy a püspöki kar 1945 után ismét azt a döntést hozta, hogy nem támogat egyetlen pártot sem a választásokon. Rákosi arra is ígéretet tett, hogy „az egyházak jogos érdekeinek a jövőben is védői és támogatói leszünk".[64] A választások után, amely a kommunista párt győzelmével zárult, a párt programja tartalmazta az egyházakkal fennálló vitás, nyitott kérdések rendezését is.[65]

11. A kommunista diktatúra kiépülése és az egyházi iskolák államosítása

A választások után ismét a kisgazdapárti Dinnyés Lajos alakíthatott kormányt, azonban már nem beszélhetünk tényleges koalíciós kormányzásról, hiszen a vezető politikusait elveszítő kisgazdapárt és a jobboldalinak bélyegzett tagjaitól „megszabadított" Szociáldemokrata Párt már nem volt képes ellensúlyozni a Kommunista Párt tevékenységét. A kommunistákra veszélyes ellenzéki pártokat pedig koholt vádak alapján felszámolták. A külpolitikai történések (a Kominform létrehozása, a Truman-doktrína, a Marshall-segély és a bipoláris világrendszer kialakulása) szintén a kommunista párt politikai uralmát vetítették előre.[66]

1948 elején az első összeütközés a katolikus egyház vezetői és a kommunista párt között az 1848-as centenáriumi év kapcsán bontakozott ki. A baloldal azzal vádolta az egyházat, hogy

„a katolikus egyház reakciós körei – élükön Mindszentyvel – szembefordultak a magyar nemzet negyvennyolcas centenáriumi ünnepségeivel. A prímás és az Actio Catholica már az elmúlt esztendőben több ízben kijelentették, hogy nem kívánnak részt venni a centenáriumi év előkészületeiben és felszólították szervezeteiket, hogy 1848–49 emlékét az ő utasításaik szellemében ünnepeljék".

59 Giesswein Sándor (1856–1923): politikus, tudós, pap, a magyar keresztényszocialista mozgalom megalapítója.
60 A Keresztény Közösségi Pártról (Wolff-párt) lásd GERGELY Jenő: *A Keresztény Közösségi (Wolf) Párt, 1920–1939.* Budapest, Gondolat, 2010. (Pártok és politika)
61 A Demokrata Néppártról lásd PETRÁS Éva: Barankovics István és pártja az 1945-ös demokráciában és annak utóvédharcában. *Múltunk,* 2016/1. 90–107.
62 (R. J.) [RÉVAI József]: Az ellenzék. *Szabad Nép,* 1947. augusztus 26. 1.
63 Templomrablók. *Népszava,* 1947. augusztus 27. 1.

64 RÁKOSI Mátyás: Szavazz a Kommunista Pártra! *Szabad Nép,* 1947. augusztus 31. 1.
65 (Lg) [LOSONCZY Géza]: A Kommunista Párt kormányzati programja. *Szabad Nép,* 1947. szeptember 10. 1.
66 BOTTONI, Stefano: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Budapest, MTA BTK TTI, 2014. 74–76.

Ez pedig a lap szerint annyit jelent, hogy nem a szabadságharc magyar hőseit kívánják ünnepelni, hanem a szabadságharc leverőit, a Habsburgokat. Ez pedig egybevág a Kommunista Párt azon narratívájával, hogy az egyházi vezetők nagy része legitimista politikát folytat és a Habsburg-ház restaurációját kívánja. Ugyanakkor azt a narratívát is továbbvitték, amely szerint az egyházi vezetők nem egyenlőek a vallásos emberekkel.

„Azoknak, akik azt akarják elhitetni, hogy jó katolikus nem tisztelheti Kossuthot és Petőfit, csak a Habsburgokat s azt, hogy jó katolikus nem lehet ma jó demokrata, nem mondhatunk egyebet: tegyenek le arról, hogy az egyház köntöse mögé bujtatva, fokozottabb érvényesülést szerezhetnek a magyar közéletben az ellenforradalomnak és a legitimizmusnak!”.[67]

Mindez pedig nagyon jól mutatja a kommunista párt törekvését a múlt uralására és annak eldöntésére, hogy az elkövetkezendő időszak múltértelmezése és feldolgozása hogyan történjen.

A múltértelmezés és a múltfeldolgozás egyik központi narratívája a háború alatti helytállás kérdése, valamint a centenárium okán az 1848–1849-es szabadságharchoz való viszonyulás lett. A múlthoz való viszony, a baloldali pártok értelmezésében, azt is mutatja, hogyan viszonyul az aktor az 1945 után történtekhez. Márpedig, ahogy azt láttuk, az egyházi vezetők – legalább is a kommunista párt és a szociáldemokrata párt szerint – ellenségesen tekintettek a szabadságharcra és ennek folyományaként ellenségesek a szabadságharc 1945 utáni örököseivel, a munkáspártokkal is. Az egyház ellenezte a földosztást, politikai szereplőként igyekezett fellépni, mentességet kért a háborús bűnösök részére. Ez pedig nem vezethetett máshoz, mint hogy „[e]lőbb vagy utóbb, láttuk, szakadás lesz a vitából. A szakadást nem mi akartuk, próbáltuk szép szóval, megkíséreltük hallgatással és gyakran gondolatainkban rábíztuk az ügy egészséges fejlődését az időre”. Ez pedig odáig vezetett, hogy Mindszenty „méltatlanná válva saját feladatára és alkalmatlanná arra, hogy őt a komoly vallásos életet élők és komolyan demokratikussá átalakulók képviselőjének tekintsük. Ismételjük, mi nem akartuk, ő akarta. A következményekért nem mi vagyunk felelősek”.[68]

A múlt körüli vitákban természetesen előkerült az oktatáspolitika is, amelynek egyik fontos eleme az egyházi iskolák kérdése. 1945 óta többször felmerült, hogy az egyházi oktatási intézményekben is kötelezővé kellene tenni az államilag elfogadott tankönyvek használatát és az alap- és középfokú oktatási intézményekben a fakultatív hitoktatás bevezetését. Az erről szóló diskurzus azonban általában kérészéletű volt és csak egy nagyobb politikai összeütközés mellékszálaként került elő. 1948-ban azonban már elsőrendű kérdés lett az oktatás állami monopóliummá tétele. Ennek pontos látleletét adja Losonczy Géza június 3-án megjelent írása is. Losonczy áttekintette az egyházi iskolák és az állam történetét 1848-tól kezdve. Az 1945 előtti oktatáspolitika marxista kritikáját adta, kifejtetve, hogy

67 (Lg) [Losonczy Géza]: A klerikális reakció Kossuth és Petőfi ellen. *Szabad Nép*, 1948. január 6. 1.
68 Ám, lássa! *Népszava*, 1948. február 17. 1.

„[a] felekezeti iskolarendszer azonban nemcsak az egységes, demokratikus nemzeti nevelés kialakulásának állott az útjában, hanem határozottan alátámasztotta az uralkodó osztályok művelődési monopóliumát és elzárta a magyar dolgozók túlnyomó többségét a magasabb kultúra megszerzésének lehetőségétől”.

Az 1945 utáni oktatáspolitika ugyan tett lépéseket ennek a felszámolására, de a területért felelős minisztérium erélytelenül próbálta érvényesíteni a demokratikus jogokat az oktatásban. Így az általános iskola kiterjesztése, a tankönyvek állami monopóliumba vétele az egyháziak ellenállásán bukott meg, amelyben szerepe volt az őket támogató kultúrpolitikának is. Ez pedig azt jelentette, hogy továbbra sem jutottak el az oktatási intézményekbe azok, akiket a háború előtti kormányzatok sora is megakadályozott ebben. Azonban „[a]z egyházi iskolák államosítása nemcsak ezeket a veszélyeket szünteti meg, nemcsak jobb, jobban felszerelt, egészségesen berendezett iskolát biztosít a széles néprétegek számára, hanem biztosítja azt is, hogy színvonalas, szép kiállítású és olcsó tankönyvhöz jusson minden tanuló”. Ez pedig nem csak a pedagógusok és a tanulók, hanem az egész társadalom érdeke is.[69]

Az iskolák államosításának felgyorsítása szimbolikusan Pócspetrihez kapcsolódik. A falu lakosai a mise után a községháza elé vonultak, hogy ott tiltakozzanak az iskolájuk állami kézbe vétele ellen. A felfordulásban a kivezényelt rendőrök egyike az életét vesztette. A kommunista párt természetesen az egyházat tette felelőssé a haláleset miatt. Vásárhelyi Miklós június 10-i írásában az egyház felelőssége mellett kiemelte az oktatáspolitika felelősségét is, hiszen

„Elmaradottságuk, tudatlanságuk [az elkövetőké] azonban parancsolóan kötelezi a demokráciát arra, hogy közoktatásunk megjavításával, az egységes demokratikus oktatási rendszer megteremtésével minél előbb vessünk véget az ország egyes részeiben még mindig uralkodó szégyenteljes szellemi elnyomásnak és kulturális elmaradottságnak”.[70]

Ezzel pedig megadták a végső lökést az iskolák államosítására. Az erről szóló előterjesztés 1948. június 15-én került az országgyűlés elő. Losonczy Géza másnapi vezércikkében üdvözölte ezt a lépést, hiszen

„[a] felekezeti iskolarendszer egyike volt azoknak a – szerencsére már igen ritka – területeknek, ahol a magyar demokratikus fejlődés elmaradt önmaga mögött és elmaradt a világ mögött is. Az egységes állami oktatást nemcsak a szomszédos haladott népi demokráciákban valósították meg, hanem – a fasiszta Spanyolország kivételével – az egész civilizált világon”.

69 (Lg) [Losonczy Géza]: „Akié a nevelés, azé a nép”. *Szabad Nép*, 1948. június 3. 1.
70 (V. M.) [Vásárhelyi Miklós]: Pócspetriért felelni kell! *Szabad Nép*, 1948. június 10. 1.

Az iskolák állami kézbe vétele, a kommunista párt szerint, szinte az egész ország akaratát tükrözi, szemben azzal az elenyésző kisebbséggel, amely ezt az egyházak elleni támadásként értékelte. Losonczy szerint azonban ez a lépés nem csorbítja az egyház jogait és nem is megy szembe a vallásszabadsággal. Hiszen, mutatott rá Losonczy, ebben a kérdésben

„[n]em a vallás és a vallástalanság, hanem a reakció és a demokrácia ütközik meg az iskolák államosításának kérdésében. Az a reakció, amely a népi demokratikus Köztársaság ellen tör, népünket nyomorban és műveletlenségben szeretné tartani, ütközik meg azzal a demokráciával, amely a népnek a föld és a gyár után kultúrát is akar adni".[71]

Az országgyűlés még aznap, június 16-án elfogadta az iskolák államosításáról szóló törvényt. Két nappal később a *Szabad Nép* szerkesztőségi cikkben köszöntötte ezt, és a Függetlenségi Front győzelmeként aposztrofálta az eseményt. A lap értékelését érdemes hosszabban idézni, mert mindent elmond arról a légkörről, amelyben a törvény megszületett:

„Az egyházi iskolák államosításának lényege: a nemzet, amely eggyé vált a néppel, saját kezébe veszi saját oktatásügyét, nem bízza többé a nemzeten kívülálló, a néppel szembenálló idegen erőkre! Az iskola nem lesz többé a demokrácia ellenségeinek hatalmi pozíciója! A kultúra, a műveltség, az iskola: hatalom. Az a kérdés: ki használja ezt a hatalmat és ki ellen? Használhatja a reakció a nép ellen és használhatja a demokrácia a nép ellenségei ellen. Erről van szó, nem vallásról, nem »kultúregyházról«, nem »természetjogról.« Arról van szó, ki neveljen az iskolában és mire? A művelődés eszközei és keretei a nemzetet kell, hogy szolgálják és nem a nép, tehát a nemzet árulóit. Ezért folyt a harc. Ebben a harcban győztek a nemzet egészséges, építő, a felemelkedést szolgáló erői, az új Függetlenségi Front erői, a múlt levitézlett osztályai, a sötétség erői, a fekete reakció fölött."

Ahogy már a bevezetőben is említettem, az iskolák államosításával lezárult egy korszak az állam és az egyház közötti harcban. Az ezt követő években a kommunista diktatúra mindent elkövetett azért, hogy teljesen uralma alá hajtsa az egyházakat. Akik pedig nem fogadták el a megalázó kiegyezést, azokra börtön, menekülés, bujdosás, emigráció vagy akár halál várt.

Mivel a tanulmányban ismertetett írások nagyrészt a kommunista és baloldali pártok narratíváját mutatják be, amely leginkább propagandisztikus elemeket tartalmazott, ezért a fontos, hogy a jobboldali, polgári liberális pártok és az egyház nézőpontját is feldolgozzuk a jövőben, hiszen csak így ismerhetjük meg a baloldali pártok és az egyház közötti konfliktus valódi természetét.

71 (Lg) [Losonczy Géza]: Az iskolák államosítása az országgyűlés előtt. *Szabad Nép*, 1948. június 16. 1.

A kötetünkben közölt tanulmányok, amelyek közül néhány előadásként is elhangzott az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatörténeti Kutatócsoportjának konferenciáin, sokféle témát érintenek, ám közös bennük a változásokhoz való alkalmazkodás motívuma. A 19. század végétől a magyar társadalom életében is egyre jelentősebb szerepet játszott a hatalmas fejlődésen átmenő tömegsajtó, amely folyamatos kísérletezésre ösztönözte a közélet különböző szereplőit – az operaénekesektől a teológusokon át a hivatásos politikusokig és propagandistákig –, hogy megkíséreljék saját érdekeik szolgálatába állítani az új tömegkommunikációs eszközöket.

9 789634 161547

MÉDIATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 2018

Médiatudományi
Könyvek

MÉDIATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 2018

Kles

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont